

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**збірник наукових праць з проблем
давньої і середньовічної історії та етнології**

ВИПУСК 3

Ужгород
Поліграфцентр “Ліра”
2010

ББК 63.3(0)
УДК 94(100)
I 90

Редакційна колегія:

Вегеш М.М., д.і.н., проф. (голова)
Данилюк Д.Д., д.і.н., проф.
Зан М.П., к.і.н., доц.
Котигорошко В.Г., д.і.н., проф.
Ліхтей І.М., к.і.н., доц. (відповідальний секретар)
Мандрик І.О., д.і.н., проф.
Матьовка М.П., д.і.н., проф.
Тиводар М.П., д.і.н., проф.
Федака С.Д., д.і.н., проф.

Рецензенти:

Вовканич І.І., д.і.н., проф.
Король І.Ф., д.і.н., проф.

***Рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Державного вищого навчального закладу
“Ужгородський національний університет”
(протокол № 9, від 27 травня 2010 р.)***

*Автори статей несуть повну відповідальність
за достовірність наведених фактів, цитат, дат, географічних назв,
власних імен та інших відомостей.*

*В оформленні використано роботу
М.Сирохмана «Церква в с.Ретинне»*

© Кафедра історії Стародавнього світу
і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”, 2010
© Автори статей, 2010
© Ліхтей І.М., упорядкування, 2010
© Поліграфцентр «Ліра», 2010

Зміст

ДАВНЯ Й СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

<i>Вячеслав Котигорошко.</i> УКРАШЕННЯ И ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ОДЕЖДЫ МАЛОКОПАНЬСКОГО НЕКРОПОЛЯ	5
<i>Павло Пеняк.</i> НОВІ ЗНАХІДКИ ПАМ'ЯТОК УГРІВ-МАДЯРІВ В УКРАЇНІ	22
<i>Ігор Прохненко.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОНИКНЕННЯ ПЕЧЕНІГІВ У ВЕРХНЄ ПОТИССЯ	30
<i>Ігор Ліхтей.</i> ПРОЕКТ СОЮЗНОЇ УГОДИ МІЖ ЧЕСЬКИМ КОРОЛЕМ ВАЦЛАВОМ II ТА ФРАНЦУЗЬКИМ МОНАРХОМ ФІЛІППОМ IV КРАСИВИМ	44

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Павло Леньо.</i> ЕТНОГРАФІЯ ЧИ ЕТНОЛОГІЯ? АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙ НАУКИ.	62
<i>Михайло Тиводар.</i> СПОРІДНЕНІСТЬ І СВОЯЦТВО В СІМЕЙНО-РОДИННОМУ ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.	68
<i>Сергій Сенько.</i> НАДБАННІ МЕТАЛЕВІ ХРЕСТИ ЗАКАРПАТТЯ: РІЗНОВИДИ, СПОСОБИ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА СИМВОЛІКА	87
<i>Василь Коцан.</i> ОСОБЛИВОСТІ КРОЮ, ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ ВИШИВКИ ЖІНОЧИХ СОРОЧОК УКРАЇНЦІВ ТУРЯНСЬКОЇ ДОЛИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.	100
<i>Михайло Зан.</i> ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ ЛЕГАЛЬНОЇ ТА НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	118
<i>Оксана Кичак.</i> СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТСЬКОГО МІГРАНТА.	136
<i>Ignacy Józwiak.</i> WĘGRZY NA ZAKARPACIU. Z BADAŃ TERENOWYCH W REJONIE BEREGOVSKIM.	151

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Георг Лихтей.</i> LIBRA: ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ.І.І.МЕЧНИКОВА	159
<i>Георг Лихтей.</i> VÝCHODOSLOVANSKÉ TLAČE DO ROKU 1900 V HISTORICKOM FONDE ŠTÁTNEJ VEDECKEJ KNIŽNICE V PREŠOVE	162

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

<i>Георг Лихтей.</i> МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “НАУКОВИЙ І МИСТЕЦЬКИЙ СВІТ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА”	164
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

170

ДАВНЯ Й СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

Вячеслав Котигорошко
(г. Ужгород)

УКРАШЕНИЯ И ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ОДЕЖДЫ МАЛОКОПАНЬСКОГО НЕКРОПОЛЯ

На территории Верхнего Потисья рубежа н.э. известно более 60 пунктов древностей дакийской культуры, среди которых одним из приоритетных памятников является городище Малая Копаня (Закарпатская обл. Украины) [Котигорошко, 2009, с.24–41]. Его незаурядность определяется не только широкомасштабными исследованиями, где на площади 2,5 га открыты десятки хозяйственно-бытовых и производственных объектов, составлена огромная коллекция вещевого материала, но и наличием могильника, на котором раскопан участок в 0,6 га.

Само городище занимает вершину края Рокосовско-Хустского вулканического хребта, а некрополь расположен в 150–200 м к западу на участках двух урочищ. В урочище Средний Грунок вскрыто восемь погребений, в основном, воинских, определённых второй половиной I в. н.э. [Котигорошко, 2004, с.402–404; рис.2; 2008, с.184].

В 2007 г. было проведено дальнейшее обследование территории, прилегающей к северной окраине Среднего Грунка (ур.Челленица). В результате за три года изучения на площади 3050 кв. м открыто 18 грунтовых кремационных погребений. Кроме того, зафиксировано девять комплексов, состоящих из предметов вооружения, без кальцинированных костей.

В процессе исследования урочища обнаружен инвентарь и в погребениях, и в комплексах. Однако, основная часть индивидуальных вещей находилась за их пределами, на глубине 0,2 – 0,3 м от современной поверхности. Собранная за время изучения памятника коллекция позволяет выделить, по функциональному назначению, несколько групп инвентаря: оружие и снаряжение конных воинов (шпоры), конская сбруя (удила и их фрагменты), украшения и принадлежности одежды, керамика. В общей сложности это более 500 предметов, как целых, так и их обломков.

Среди массового материала наиболее важную группу в определении времени функционирования некрополя составляют украшения и принад-

лежности одежды. Это фибулы, пряжки, застёжки пояса, браслеты, подвески и т.п. Отдельно отмечаем фибулы, которые относятся к основным датирующим вещам. Следует отметить, что их хронология за последнее время не раз пересматривалась и уточнялась [Щукин, 1991].

Среди вышеперечисленных вещей приоритетное значение в определении времени существования некрополя, а следовательно и городища, представляют фибулы. В коллекцию этих застёжек, обнаруженных на некрополе в ур.Челленица, входят 66 экземпляров (целые и фрагменты), отличающихся между собой формой, исполнением и металлом из которого они изготовлены. Это послужило основой для выделения трёх типов фибул.

Тип I (58 экз.). Наиболее представлен на территории могильника. Это застёжки среднелатенской схемы, составной конструкции, одночленные, круглопроволочные с рамчатым треугольным приёмником, подвязанным к верхней части корпуса. Железо. Выделяются три варианта.

Вариант А (12 экз.). Пружина четырёхвитковая с верхней тетивой. Корпус в верхней части коленчато изогнут. Подвязка в верхней части корпуса. Длина фибул от 6 до 16 см (рис.1, 1–3).

Вариант Б (14 экз.). Пружина от пяти до шести витков. Тетива верхняя, корпус дуговидный. Длина от 2,8 до 9 см (рис.1, 4–5, 7–8).

Вариант В (19 экз.). Фибулы с пружиной от 15 до 26 и более витков. Железные и биметаллические (железо, бронза). Сохранность корпуса минимальная (рис.1, 6). Эти застёжки относятся к так называемому орноваскому типу (Северная Италия). В погребениях могильника Сен-Бернардо они входят в комплексы с монетами чеканки 200 г. до н.э. и первых двух десятилетий I в. до н.э., известны и в погребениях эпохи Августа [Вфей, 1964, s.213–214, 271; ě.229]. Экземпляры с оппидума Манхинг В.Крамер отнёс к ступени LT C [Krämer, 1962, s.306; Abb.1], а К.Пиета, подобные фибулы с памятников пуховской культуры, к фазе LT D1 [Pieta, 1982, s.25–27; Taf.IV, 10–14]. На памятниках доримской Дакии застёжки этого варианта определяются концом II в. до н.э. – первой половиной I в. до н.э. [Rustoiu, 1997, p.35-36; fig.19, 2].

Согласно Я.Филипа [Filip, 1956, s.112–113], фибулы среднелатенской схемы появляются в кельтской среде конца II в. до н.э. При этом академик отмечает увеличение их размеров, в начале I в. до н.э., до 12 – 20 см с сохранением более маленьких фибульных форм.

Эти фибулы, заменившие застёжки с шаровидной пяткой, приобрели популярность на большой территории варварского мира от Днепра (зарубинецкая культура) (Каспарова, 1984, с.114, рис.2, 14) до Западной Европы. Их значительное количество выявлено и на памятниках дакийской культуры Карпато-Дунайского ареала, где они определяются в рамках

конца II в. до н.э. – первой половины I в. до н.э. [Rustoiu, 1997]. Длительное существование фибул среднелатенской схемы на довольно широкой территории связано с простотой их изготовления.

Тип II (2 экз.). Фибулы с верхней тетивой и длинной пружиной, которая крепилась к ромбовидному щитку, соединённому с основной частью корпуса. Он украшен дисковидными и округлыми утолщениями. Серебро. Длина около 8 см (рис.1, 10).

К.Горедт подобные фибулы относит к серебряным дакийским застёжкам типа A1b и на основании монетного материала определяет время их существования в рамках 125–75 гг. до н.э. [Horedt, 1973, s.131,151, Abb.2]. Фактически этим же временем (конец II – первая половина I в. до н.э.) они датируются А.Рустой [Rustoiu, 1997, p.32–33, fig.17].

Тип III (3 экз.). Фибулы наухаймского типа. Пружина четырёхвитковая, тетива нижняя. Спинка плоская, слегка прогнутая, треугольно сужается к ножке. Приёмник отломан, но, судя по аналогиям, был рамчатым. Железо. Длина более 4 см (рис.1, 9). И.Вернер относит эти застёжки к атрибутам женской одежды и определяет периодом от 50 г. до н.э. до времени Августа. Однако, надёжно датированных комплексов, подтверждающих верхнюю границу, исследователь не приводит (Werner, 1955, s.170–186). Установленное в 50–60-х гг. временное существование наухаймских фибул было оспорено в настоящее время [Щукин, 1989, с.64,66; 1991, с.96–98; Ерёмченко, 1997, с.27]. В основу передатировки положены материалы оппидума Манхинг на Верхнем Дунае. Время его гибели связывается по новым данным не с римской оккупацией Реции и Норикума в 15 г. до н.э., а с событиями 60 – 58 гг. до н.э. (дако-кельтская война, нашествие германцев Ариовиста, начало завоевания Цезарем Галлии). Исходя из даты разгрома Манхинга, располагающего наиболее обильными находками наухаймских фибул (более 60 экз.), и их отсутствием на оппидумах, разрушенных после его гибели, основное время существования этого типа застёжек относится к первой половине I в. до н.э.

Фибулы наухаймского типа, являясь классической продукцией кельтских оппидумов Центральной Европы, в фазе LT D1 достигают её северных и восточных областей, проникая и на территорию Верхнего Потисья. Кроме Малой Копани аналогичные застёжки в этом регионе известны только в дакийских погребениях могильника Земплин [Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, Pl.I, 5; VIII, 13; XII, 20]. В Малой Копане наухаймская фибула стратиграфически связана с горизонтом начального строительства фортификационных сооружений. Выше её находилась серебряная фибула типа 3 [Котигорошко, 2007, с.40], определяемая К.Горедтом по монетному материалу 75 - 25 гг. до н.э. [Horedt, 1973, s.131,151, Tabl.I–II, Abb.2].

Вместе с тем, следует подчеркнуть, что в Кобыльском могильнике подобным застёжкам сопутствуют фибулы составной конструкции [Вфей, 1964, s.221–222]. Аналогичная ситуация наблюдается и в ур.Челленица. Это даёт возможность отнести обнаруженные наухаймские фибулы к первой половине I в. до н.э.

Пряжки (50 экз.). Одна из наиболее крупных групп находок в ур.Челленица. Откованы из железа. По своим параметрам разграничены в три типа.

Тип I. Пряжки простой конструкции, изготовленные из железной проволоки. По своей форме могут быть выделены в пять вариантов.

Вариант А (9 экз.). Круглые, диаметром 3,5 – 5,7 см (рис.2, 1–9).

Вариант Б (4 экз.). Омеговидные, размером 3,4 – 4,5 x 4 – 5,5 см (рис.2, 10–13).

Вариант В (6 экз.). Прямоугольные или квадратные, размером 4 – 4,5 x 4 – 4,6 см (рис.2, 14–16).

Вариант Г (1 экз.). Подпрямоугольной формы с несколько вогнутыми боками. Размеры 4 x 6 см (рис.2, 17).

Вариант Д (17 экз.). Пряжки квадратной, прямоугольной формы или с несколько вогнутыми боками. Все они характеризуются выступом на передней планке в виде утиной головки. Размеры 4 – 4,5 x 5,5 – 6,8 см (рис.3, 1–16).

Тип II (8 экз.). Цельнометаллические пряжки, обычно ладьевидной формы. Основа – железная пластина с бронзовым покрытием, на которое нанесён штампованный, в основном, циркульный орнамент. Здесь следует отметить, что в объектах городища на аналогичных пряжках имеет место крестовидный декор и в виде полуокружья арок [Котигорошко, 1998, рис.4, 9]. Однако, на ряде экземпляров орнаментация была повреждена в результате отслоения бронзового покрытия. Длина сохранившихся пряжек до 17,4 см (рис.4, 1–8). Согласно М.Бабеша подобные пряжки появляются в гето-дакийской среде из “страны скордисков”, использовались и у бастарнов [Babeş, 1983, p. 212–214].

Тип III. Откована из железной пластины, вытянутой трапецевидной формы с изображением двух бакланов, держащих в когтях рыбины. На крючке изображение животного (собака?), с внутренней стороны выступ для крепления ремня. Длина пряжки 12,5 см, ширина 4,5–6,7 см (рис.4, 10).

Можно полагать, что с украшением ремня связана частично сломанная железная накладка подпрямоугольной формы (7 x 2,4–3,1 см), покрытая серебряной инкрустацией в виде дерева с ветвями (рис.4, 9).

Простая конструкция пряжек типа I, изготовленных из железной проволоки, способствовала довольно раннему их появлению и широко-

му распространению в римское время [Madyda, 1977, s.364,409, tabl.II, 6; Bichir, 1984, tabl.XLVII, 3; Pieta, 1982, s.50, tabl.XVI, 29; Цигилик, 1975, с.118–119, рис.18–19]. В связи с этим, они не несут хронологической нагрузки, так как эти формы (исключение вариант Д) имеют бытование как в более ранний, так и более поздний период. Здесь следует отметить, исходя из значительного количества находок удил и их деталей, что не исключена возможность принадлежности части пряжек конской сбруе.

Пряжки второго типа входят в тип 2 А.Рустои [Rustoiu, 1996, p.117–118; fig.75, 5-7]. Общая дата – вторая половина I в. до н.э. – I в. н.э. Более узко I в. до н.э. они датируются по комплексу погребения 92 могильника Белград-Карабурма [Todorovič, 1972, pl.XXVII, 14].

Пряжка третьего типа, хотя не имеет прямых аналогий, но по сюжетам иконографии может быть сопоставима с подобными мотивами гетского искусства, которые В.Сырбу рассматривает как скифо-кельтский симбиоз [Sîrbu, 2006, p. 24–25, fig.6]. Здесь же следует отметить, что бакланы, в основном, обитали в прибрежной зоне Чёрного моря и Нижнего Подунавья. Уже в античное время эта птица использовалась в рыболовстве [Словарь..., 1989, с.70], как сокол в средней и северной полосе Европы.

Поясные цепи (27 экз.). Состоят из трёх частей: застёжек, звеньев и подвесок.

Застёжки (21 экз.). Железо или бронза. В основе круглая или полукруглая рамка (диаметром до 3,8 см), имеющая крючковидное утолщение, за которое закреплялась вторая часть пояса. Иногда в средней части снабжены роговидными выступами (рис.5).

Звенья соединены кольцами, а сами представляют собой стержни с расчленённой поверхностью, украшенной крестовидными знаками (рис.6, 1–15).

Подвески изготовлены из стержня, заканчивающегося тремя утолщениями (рис.6, 19–20,28). Некоторые из них рифлёные и, как у основных звеньев цепи, украшены крестовидными знаками (рис.6, 21).

Этот атрибут одежды возникает в кельтской среде Средней Европы. Подобные находки Я.Филип связывает с богатыми женскими погребениями, где поясные цепи кроме штампованного декора украшены красной эмалью [Filip, 1956, s.493]. В позднелатенское время, судя по всему, происходит упрощение этого типа пояса, исчезает эмаль, а им сопутствуют фибулы составной конструкции фазы LT D1, что подтверждается и материалами могильника в Малой Копане.

Аналогичные фрагменты женских поясов имеют место и на памятниках доримской Дакии, где они определяются концом II - началом I в. до н.э. [Rustoiu, 1996, p.122, fig.86].

Среди предметов, отнесённых к атрибутике украшений и принадлежностей одежды, считаем возможным выделить вещи, изготовленные из золота. Это торквес, подвеска и накладки браслетов.

Торквес. Атрибутика вождя высшего ранга. Основа состоит из четырёх сплетённых золотых прутьев диаметром 9–10 мм. Внутрь вплетена тонкая резблёная проволока. Сами концевки торквеса, к сожалению, как и обруч, смятые. Можно полагать, что они были полушаровидной формы с выступами и отверстиями замка (рис.7, 1). Общий вес найденных фрагментов – 544 гр. Приблизительный вес торквеса около 800 гр. Согласно реконструкции, он имел внутренний диаметр не менее 13,5 см [Котигорошко, Прохненко, 2008, с.178–181].

Торквесы не столько определялись функцией украшения, сколько подчёркивали социальный статус его владельца. На это указывает знаменитая мраморная статуя, хранящаяся в Капитолийском музее “Умирающий галльский вождь” – копия бронзового изображения, отлитого по приказу Пергамского царя Аттала I в 230–220 гг. до н.э.

Подвески-ведёрки. Одна изготовлена из золота, вторая – железная. Несколько смятые. Обе цилиндрической формы с плоским донцем. Золотая подвеска снабжена петлёй из витой тонкой проволоки. Высота корпуса – 15 мм, диаметр – 10 мм (рис.7, 4).

Считается, что идея “ведёрка” возникла в Северном Причерноморье в конце I тысячелетия до н.э. Уже на рубеже н.э. они появляются у даков, примером чего могут быть комплексы давы Окница [Berciu, 1981, pl.91, 4–5], а затем у сарматов, поздних скифов и в комплексах пшеворской культуры [Бобровская, 1991, с.227]. В позднеримское время “ведёрки” распространяются по всей территории Центральной и Восточной Европы, становясь одним из любимых женских украшений, независимо от этнической принадлежности памятников. В частности, золотые подвески-ведёрки были обнаружены и в Закарпатье, на жертвеннике III – IV вв. н.э. в Солонцах [Котигорошко, 1987, с.176–191].

Обкладки браслетов. Изготовлены из золотой фольги с выбитыми пупырышками в виде конусов. Один из концов (суженный) с тремя отверстиями для крепления. Их внешний диаметр около 55 мм (рис.7, 2–3). Похожий браслет обнаружен в кургане №2 могильника Куджир (среднее течение р.Муреш) вместе с мечом, щитом, шлемом и удилами [Crişan, 1980, p.81–87].

В ходе исследования могильника, кроме вышеперечисленных вещей, были обнаружены фрагменты шейных бронзовых гривен и браслетов, изготовленных из бронзы и железа. Один из них имел украшения в виде змеиных головок на концах, что является характерной деталью для

многих народов Европы, в том числе и даков [Мельничук, 1990, с.44–45; Horedt, 1973, s.141; tabl.I; Abb.6; Kotigoroško, 1995, p.99]. К типично женским украшениям относятся стеклянные бусы, обнаруженные в погребениях 7,10,13–15. Форма округлая или дисковидная, цвет белый, синий, некоторые из них относятся к типу “глазчатых”. Подобные бусы имели в I в. до н.э. и более позднее время широкое распространение на памятниках разных этнических групп, в частности и в комплексах Малокопаньского городища [Алексеева, 1975, с.50; табл.16, 56; Котигорошко, 2008, рис.48, 1–6; Kotigoroško, 1995, fig.50, 11–14].

Проведённый анализ украшений и принадлежностей одежды, в совокупности с другим вещевым материалом ур.Челленица даёт возможность отнести открытые девности к первой половине I в. до н.э., а более конкретно, определить второй четвертью этого столетия.

Таким образом, вещевой материал, приобретённый в ходе раскопок некрополя Челленицы, позволяет отнести этот памятник к начальному этапу создания Малокопаньского городища – основного центра дакийской культуры региона.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е.М.Алексеева // САИ. – 1975. – Вып.Г1–12. – 94 с.
2. Бобровская О.В. К вопросу о типологии и хронологии черняховских “ведёркообразных” подвесок / О.В. Бобровская // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – Кишинёв, 1991. – С.227–228.
3. Ерёмченко В.Е. “Кельтская вуаль” и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III–I вв. до н.э. в Центральной и Восточной Европе / Владимир Евгеньевич Еременко. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 1997. – 232 с.
4. Каспарова К.В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена / К.В. Каспарова // АСГЭ. – 1984. – Вып.25. – С.108–117.
5. Котигорошко В.Г. Жертвеник III–IV вв. у с. Солонцы / В.Г. Котигорошко // СА. – 1987. – №2. – С.176–191.
6. Котигорошко В.Г. Исследование Малокопанского городища в 1995 – 1996 гг. / В.Г. Котигорошко // Sarmatisa-Carpatika. Starožitnosti Verchného Potisia ta súmžnich regióniv.- Ужгород, 1998. – Вип.5. – С.109–128.
7. Котигорошко В.Г. Население Верхнего Потисья рубежа нашей эры / В.Г. Котигорошко // Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology. Chişinău-Vadul lui Vodă. 6–11 September 2004. – Chişinău, 2004. – II. – С.396–417.

8. Котигорошко В.Г. Фибулы раннего горизонта Малокопаньского городища/ В.Г. Котигорошко // *Sarpatica-Karpatika*. – Ужгород, 2007. – Вып.36. – С.38–47.
9. Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. / Вячеслав Григорович Котигорошко. – Ужгород: Карпати, 2008. – 432 с.
10. Котигорошко В.Г. Мала Копаня. Коротка монографія / Вячеслав Григорович Котигорошко. – Satu Mare, 2009.
11. Котигорошко В.Г. Золото Малой Копани / В.Г.Котигорошко, И.А. Прохненко // *Sarpatica-Karpatika*. – Ужгород, 2008. – Вып.38. – С.178–181.
12. Мельничук И.В. Изображение змеи в Триполье / И.В.Мельничук // *Археологические исследования молодых учёных Молдавии*. – Кишинёв, 1990. – С. 39–46.
13. *Словарь античности* / [Сост. Йоханнес Ирмшер]. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.
14. Циглик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (Племена Липицької культури) / В.М.Циглик. – К.: Наукова думка, 1975. – 175 с.
15. Щукин М.Б. Фибулы типа “Алезия” из Среднего Поднепровья и некоторые проблемы римско-варварских контактов на рубеже нашей эры / М.Б. Щукин // *СА*. – 1989. – № 3. – С.61–70.
16. Щукин М.Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (К методике историко-археологических сопоставлений) / М.Б. Щукин // *АСГЭ*. – 1991. – Вып.31. – С.90–106.
17. Babeş M. Paftalele latène tîrzii din Sud-Estul Europei / M. Babeş // *SCIVA*. – 1983. – 3. – 34. – P.196–221.
18. Berciu D. Buridava dacica / D.Berciu. – Bucureşti, 1981.
19. Bihir Gh. Geto-dacii din Muntenia în epoca romană / Gh.Bihir.– Bucureşti, 1984.
20. Břen J. Význam spon pro datování keltských oppid v Čechách / J. Břen // *Sborník národního musea v Praze. Acta musei nationalis Pragae*. – 1964. – XVIII. – 5. – S.195–289.
21. Budinský-Kričká V. A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplin / V.Budinský-Kričká, M.Lamiová-Schmiedlová // *SA*. – 1990. – XXVIII. – 2. – P.245–344.
22. Crişan I.H. Necropola dacică de la Cugir / I.H. Crişan // *Apulum*. – 1980. – XVIII. – P.81–87.
23. Filip J. Keltové ve Střední Evropě / J.Filip. – Prahá, 1956.
24. Horedt K. Die dakischen Silberfunde / K. Horedt // *Dacia*. – 1973. – XVII. – S.127–168.
25. Kotigoroško V. Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tene și romană) / V. Kotigoroško. – Bucureşti, 1995.
26. Krämer W. Manching II. Zu den Ausgrabungen in der Jahren 1957 bis 1961 / W.Krämer // *Germania*. – 40.
27. Madyda R. Sprzaczki I okucia pasa na ziemiach w okresie rzymskim / R.Madyda // *MSW*. – 1977. – IV. – S.351–411.
28. Pieta K. Die Puchov-Kultur / Karol Pieta. – Nitra, 1982.
29. Rustoiu A. Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr. – sec. I d. Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz / A.Rustoiu. – Bucureşti, 1996.

30. Rustoiu A. Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n.–I e.n.) / A.Rustoiu. – București, 1997.
31. Sirbu V. The Getae “Gold and Silver Princes” (4th-3th Centuries BC). Some Considerations / V.Sirbu // Studia Universitatis “Babeș-Bolyai”. Historia. – 2006. – 51. – 1. – P.12–41.
32. Todorovič J. Praistorijska Karaburma, I. / J. Todorovič. – Beograd, 1972.
33. Werner J. Die Naucheimer Fibel/ J.Werner // JRZM. – 1955. – Jg.2. – S.170–186.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АСГЭ – Археологический Сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград.
СА – Советская археология. Москва.
САИ – Свод археологических источников. Москва.
JRZM – Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseums. Mainz.
MSW – Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne. Warszawa.
SCIVA - Studii și Cercetări de Istorie Veche și arheologie. București.

РЕЗЮМЕ

Вячеслав Котигорошко (Ужгород)

Украшения и принадлежности одежды малокопаньского некрополя

В период 2007–2009 гг. на северо-западной окраине дакийского городища Малая Копаня проводились исследования некрополя. На площади 3050 кв. м. открыто 18 грунтовых кремационных погребений и девять комплексов без наличия кальцинированных костей.

В ходе раскопок на вскрытом участке вне погребений и комплексов было обнаружено огромное количество вещевого материала (более 500 экз.). Одну из наиболее значительных групп вещей составляют украшения и принадлежности одежды. Это фибулы, поясные пряжки, поясные цепи, браслеты, подвески, торквес.

Проведённый анализ позволяет отнести их ко второй четверти I в. до н.э., то есть к начальному этапу создания городища.

Ключевые слова: даки, городища, могильник, фибулы, пряжки, поясные цепи, браслеты, торквес.

SUMMARY

Vjacheslav Kotygoroshko (Uzhgorod)

THE JEWELS AND THE CLOTHES ACCESSORIES OF THE NECROPOLIS OF MALA KOPANJA

The researchment of necropolis near dacian hill-fort Mala Kopanja during the period of 2007–2009 years was led. 18 soil cremation burials and 9 complexes of weapon without cremated bones on the area of 3050 square m were opened.

The huge quantity of objects (more than 500 samples) during excavations on the opened area out of burials and complexes were found. Jewels and clothes accessories consist one of the biggest groups of objects. There are clasps, buckles, bracelets, pendants and torques.

The analysis which was led allow to considere them by the second quarter of the I century AD, to the beginning ethap of creation of the hill-fort.

Key words: Dacias, sites of ancient settlement, an ancient burial ground, brooches, buckles, waist-chains, bracelets, thick chains.

ИЛЛЮСТРАЦИИ

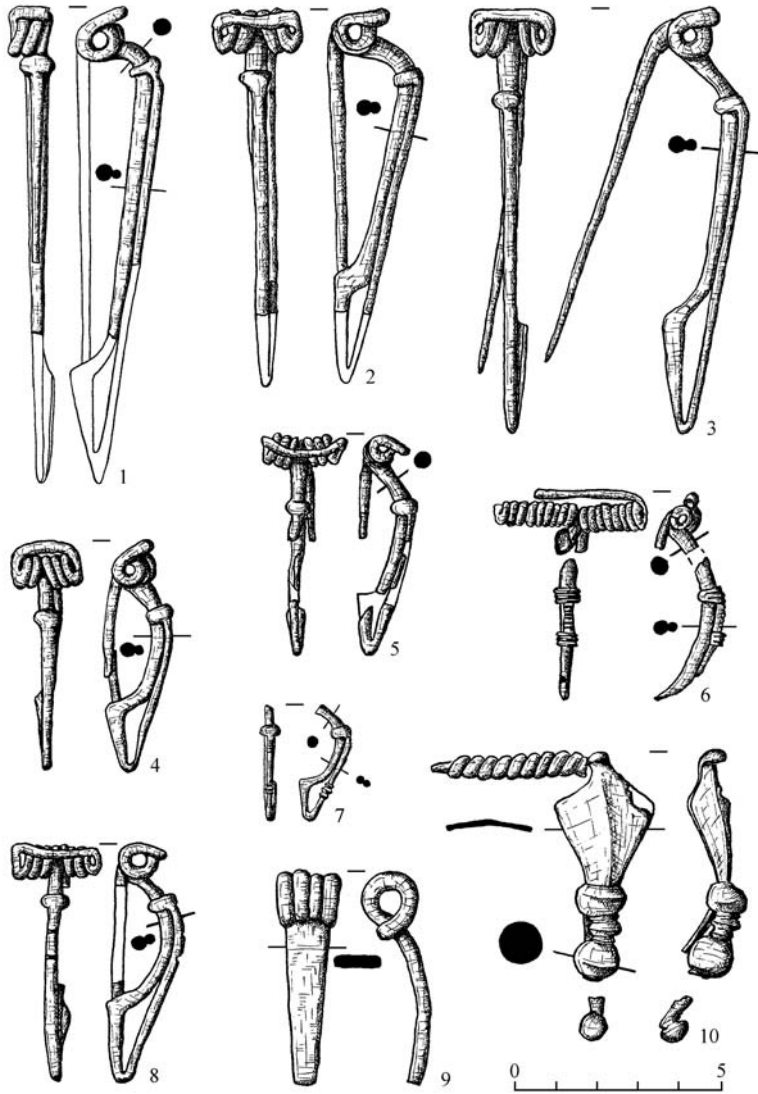

Рис.1. Малая Копаня (ур.Челеница). Фибулы.

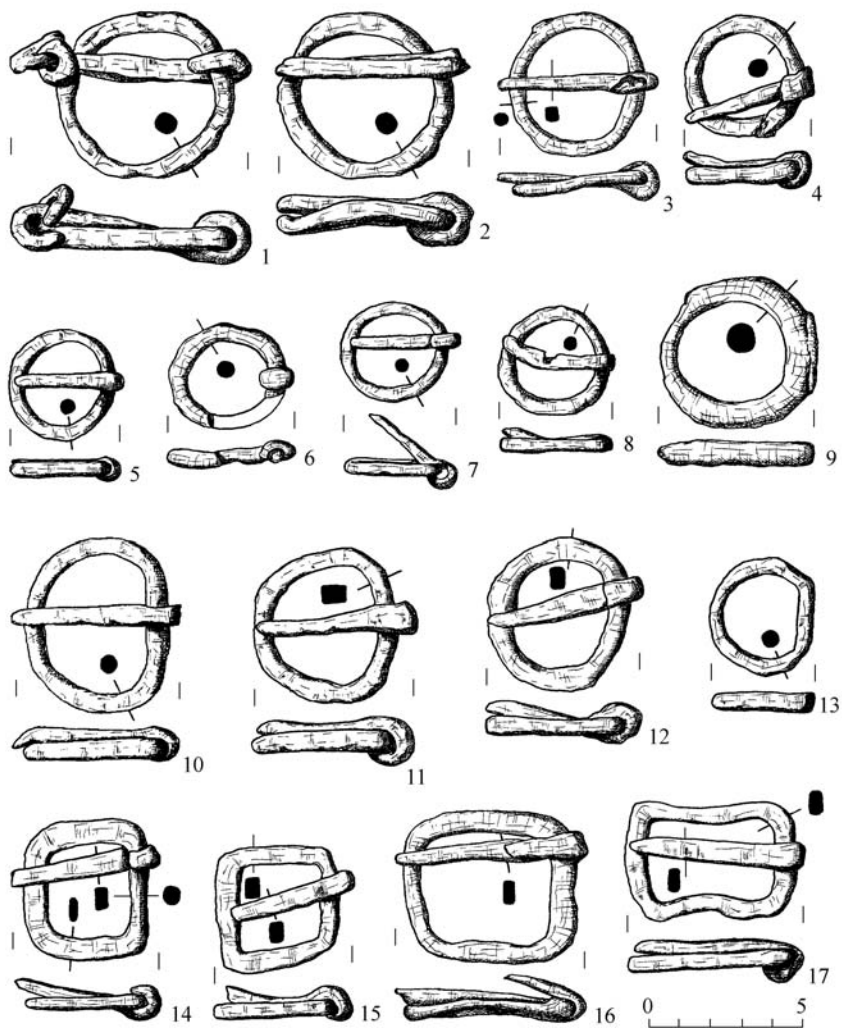

Рис.2. Малая Копаня (ур.Челленица).
Пряжки.

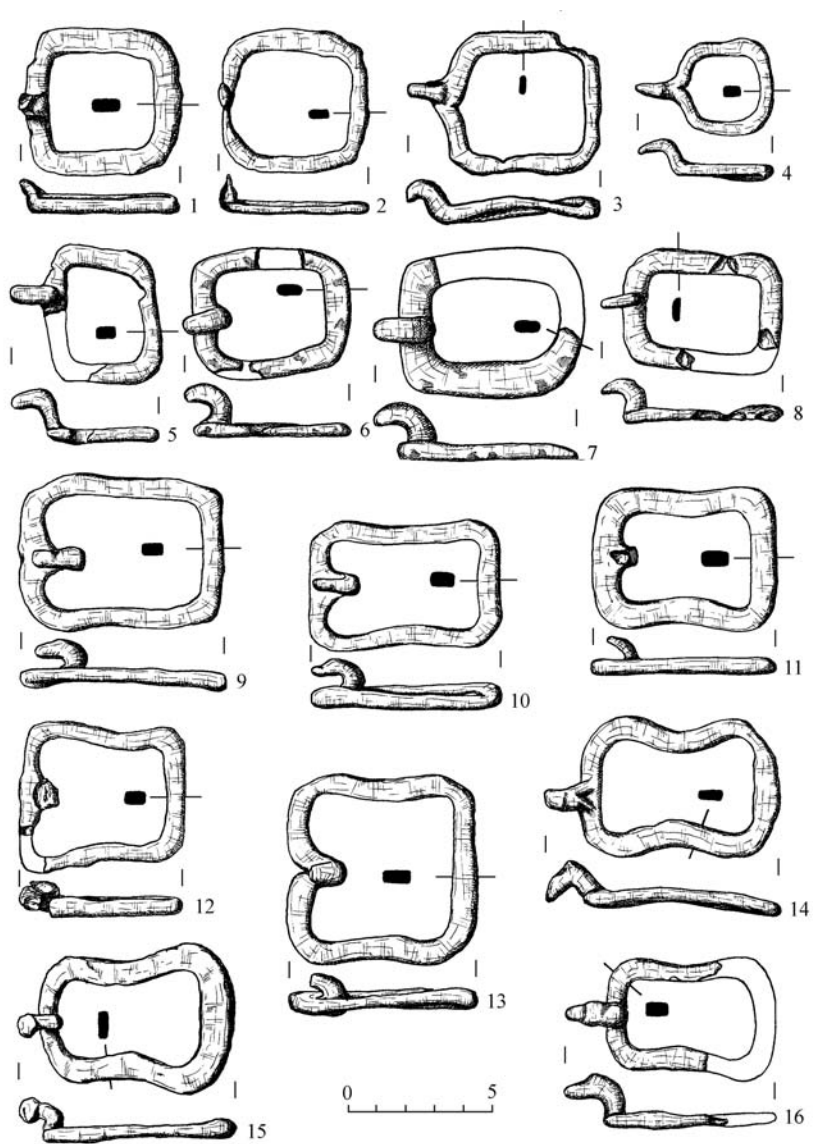

Рис.3. Малая Копаня (ур.Челленца).
 Пряжки с утиной головкой.

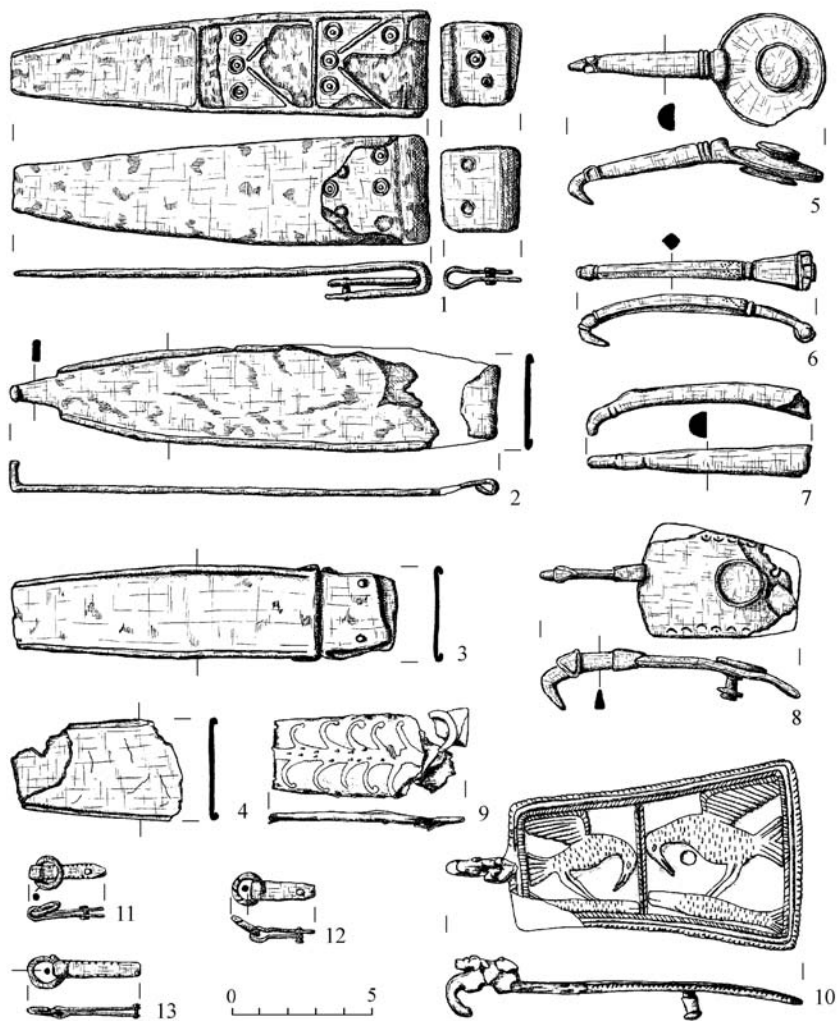

Рис.4. Малая Копаня (ур.Челеница).
Цельнометаллические пряжки.

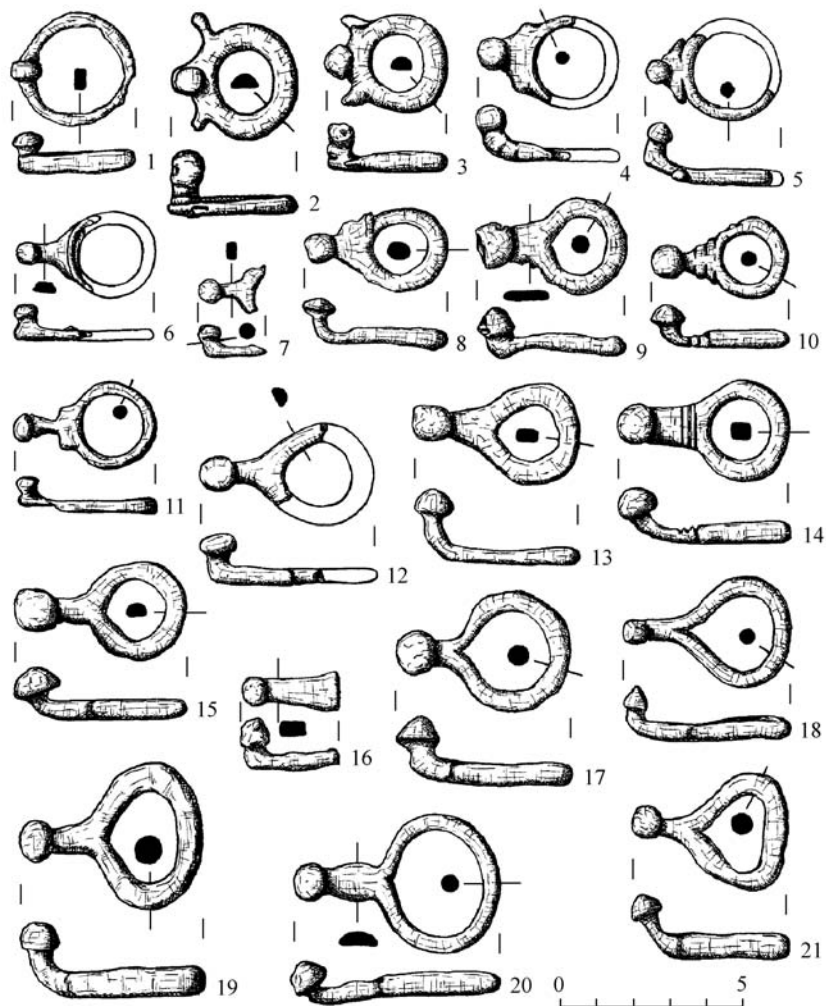

Рис.5. Малая Копаня (ур.Челленица).
Застёжки поясных цепей.

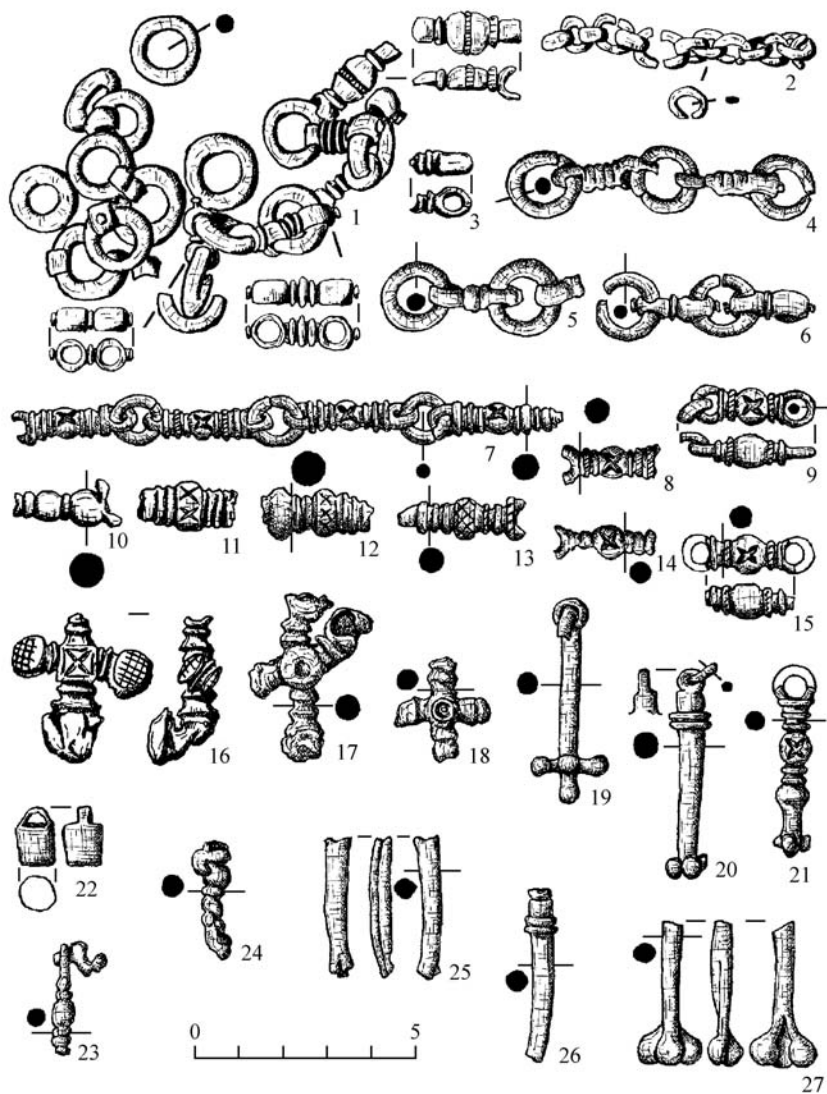

Рис.6. Малая Копаня (ур.Челленца).
 Фрагменты поясных цепей и подвеска-ведёрко (22).

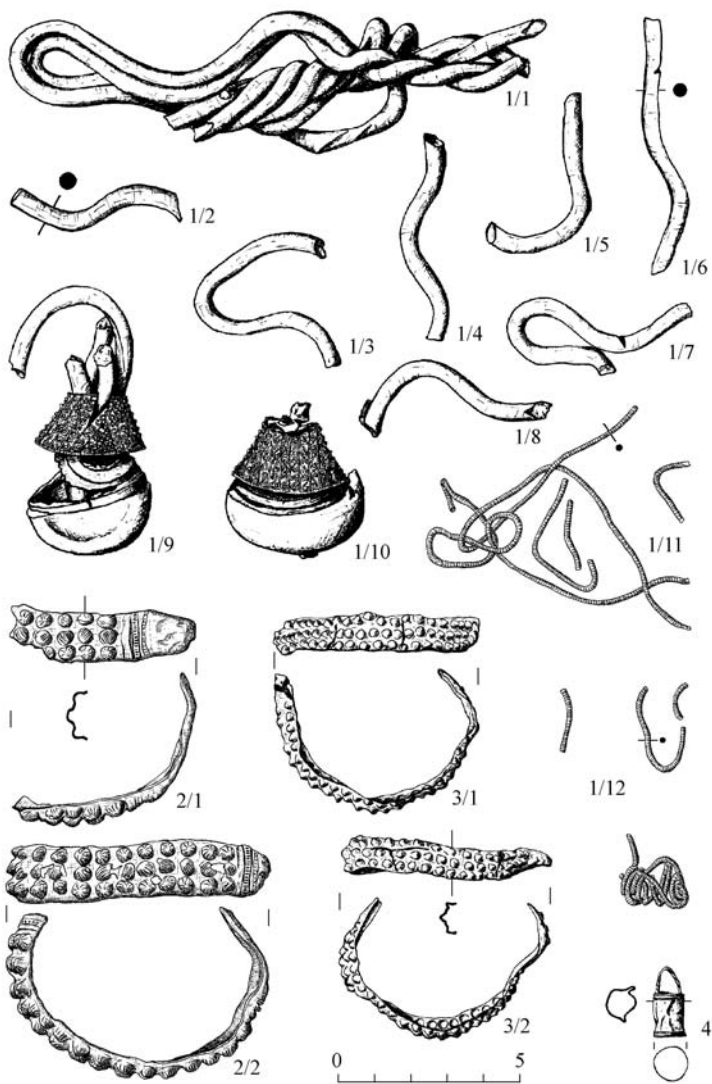

Рис.7. Малая Копаня (ур.Челленица). Золотые украшения.
 1 – фрагменты торквеса; 2–3 – обкладки браслетов; 4 – подвеска-ведёрко.

НОВІ ЗНАХІДКИ ПАМ'ЯТОК УГРІВ-МАДЯРІВ В УКРАЇНІ

Етногенез угорського народу, подібно до інших народів – це складний і довготривалий історичний процес. До приходу в Карпатський басейн у 896 році угорські племена мали за своїми плечима півторатисячну героїчну історію. Звідки прийшли угорці (самоназва мадяри), де була їх прабатьківщина, до якої мовної групи вони належали – ці та інші питання не сходять з рядків писаного і друкованого слова роками, привертаючи увагу не одного покоління фахівців-істориків і аматорів. На зламі XII–XIII століть на ці питання по “свіжим” слідам намагався відповісти автор угорської хроніки “Gesta Hungarorum” (Діяння угорців) [Gesta Hungarorum, 2005]. Нині історіографія цієї проблеми нараховує десятки монографій та сотні статей, прямо протилежні думки яких в одній статті викласти неможливо. Все ж ознайомимо широкий загал з основними концепціями, якими нині оперує історична наука стосовно етногенезу наших сусідів угорців, з якими нас, закарпатських русинів-українців, майже на тисячоліття пов’язала історична доля.

У пошуках прабатьківщини угрів. Протягом доби мідно-кам’яного і бронзового віку(V–Птис.до н.е.) фінно-угри і самодійські племена (уральська мовна група) займали широкі простори західносибірських земель, басейн середньої і нижньої течії річки Об та Приуралля. На початку I тис.н.е., в добу “великого переселення” народів, предки угрів у складі хінського союзу племен мігрували на захід, у європейську частину Приуралля, зайнявши там землі межиріччя Волги, Ками, Белої.

У 30-х роках минулого століття у пошуки давньої батьківщини угорців, крім істориків і лінгвістів, включилися також і археологи. Ними було відкрито ряд пам’яток у Приураллі, етнічна належність яких не була встановлена. Ще у 1929 році О.В.Шмідт намагався досліджений могильник у Башкірії, датований VII ст.н.е., віднести давнім угорцям [Шмідт, 1929, с.14–16]. Таку ж спробу зробив і М.І.Артамонов, який вважав, що розкопаний ним Стерлитамакський могильник теж належав угорцям [Артамонов, 1962, с.67–68]. У 1964 році П.Д.Степанов, після довготривалих польових досліджень, дійшов висновку, що городища типу Ош Пандо на території сучасної Мордовії і старожитності так званої іменьковської культури належали угорським племенам. Правда, з таким висновком погодилися не всі вчені. У 1974

році Е.А.Халікова біля с.Великі Тагани Олексіївського району Татарстану розкопала могильник, на основі аналізу поховального ритуалу і кераміки якого виділила групу пам'яток, визначивши їх як давньоугорські [Халікова, 1976, с.94–99]. Регіон поширення – лівобережжя Волги, нижньої Ками, басейн Белої. На думку дослідниці, на цій території у другій половині VIII-першій половині IX ст. знаходилися кочів'я угорців і, вірогідно, була тією легендарною “Magna Hungaria” (“Велика Угорщина”), яку в XIII ст. відвідав угорський монах-домініканець Юліан.

На питання де і коли угорці контактували з башкирцями, як довго вони жили в Башкірії, чи “Magna Hungaria” ідентична з давньою Башкірією і чи включала остання територію правобережжя Волги, однозначної відповіді немає. Так, наприклад, гіпотеза угорського дослідника Е.Молнара про башкірську “батьківщину” мадярів сприймається не всіми дослідниками [Молнар, 1955, с.124–127]. Перебування угорців на території Башкірії, на думку ряду вчених, не було таким довготривалим, як гадав Е.Молнар. Як свідчать археологічні артефакти, в V ст.н.е. угорські племена вже перебували на території, яка прилягала до правого берега Волги.

Згадаємо ще про одну гіпотезу. Угорські історики Д.Моравчик, Й.Перені, Т.Халаші-Куна вважали, що угорські племена, відомі під назвою оногурів, савардів, сабірів, тюрків, уже близько 463 року прибули на Північний Кавказ і тут, у басейні річки Кубань, придбали собі нову “батьківщину” [Moravcsik, 1953; Perényi, 1959]. Однак у післявоєнні роки ряд вчених спростували цю думку. Дослідження показали, що угорці в V–VI ст. хоч і входили в оногурський племінний союз тюрків, все ж, як вважав Д.Пайж, кавказької(кубанської) “батьківщини” не було. На той час угорські племена зайняли північно-західні окраїни Подоння – місцевість, яка у джерелах отримала назву “Денту Модьєрі”. Вперше назва “модьєрі” згадується в арабських джерелах кінця IX ст. У праці візантійського імператора Константина Багрянородного “Про управління імперією” зустрічається назва “медьєрі” [Багрянородний, 1982, с.217–220]. Вчені схильні думати, що тут йдеться про функціональну різницю назв “модьєрі” і “медьєрі.” Остання була назвою одного конкретного племені, вірогідно мадяр, а етнонім “модьєрі” включав більш широку спільноту.

Шляхами від Прикам'я до Карпатського басейну. Стосовно питання, де проходив шлях просування угорців на захід з “Великої Угорщини,” джерела чіткої відповіді не дають. Із дискусії, що розгорнулася, викрісталізувалися дві точки зору. За однією з них, угорці рухалися через Волгу на Оку і далі в Леведію, за іншою - переправилися через Волгу десь в її середній течії, а через Дон перейшли в районі річок Медведиці і Хопра, іншими словами, шлях їх пролягав степом.

У VIII ст. угорські племена покинули “Денту Медьєрі”(Подоння) і зайняли територію Мещери, східні кордони якої, на думку дослідників, доходили до правого берега Волги. Невдовзі вони перекочували до лісостепової і степової частини сучасної Росії і України (південні райони Тамбовської, Курської, Харківської областей, Лівобережне Подніпров’я) – землі, які у К.Багрянородного отримали назву Леведія. Вони контролювалися хозарами, з якими угорці підтримували добросусідські стосунки. За К.Багрянородним, мадяри перебували тут близько трьох років, вірогідно, у період між 836–838 роками. Саме тоді, як вважається, вони налагоджують контакти з літописними слов’янськими племенами в’ятичів і полян.

Заслужують на увагу повчання імператора К.Багрянородного, адресовані сину Роману, де, крім іншого, можна знайти і відомості про угорців: „...знай, що турок (мадяри – П.П.) мав давні поселення поблизу Хозарії, в місцевості, що називалася Леведія – за прізвищем їх першого воєводи. Турок було сім родів, але архонта над собою, свого або чужого не мали, були у них якісь воєводи, із котрих першим був вищеназваний Леведія” [Багрянородний, 1982, с.217–220].

Угорські племена, на думку вчених, проживали у Леведії приблизно до 80-х років IX ст., коли через несподіваний тиск печенігів зі сторони верхів’я Дону змушені були залишити Леведію і податися на захід [Гроз, 1881, с.280]. Наступною зупинкою стала територія між Дніпром, Дністром і Прутом, Сиретом, названих К.Багрянородним Ателькезем (Межиріччя). Під час “втечі” до угорців приєдналася частина хозар, отримавши назву “кабари.” Про них К.Багрянородний повідомляє наступне: „...так звані кабари походять із роду хозар. Сталося так, що виникло у них повстання проти своєї влади. І коли розгорілася міжусобна війна, ця попередня їх влада (все ж) отримала перемогу. Одні з них були перебиті, інші втікли, прийшли і поселилися разом з турками (мадярами) на землях пачінакітів(печенігів–П.П.), подружились одні з одними і стали називатися кабарями. Тому і турок (мадярів) навчили мові хозар, і самі до цього часу говорять на цій мові, але мають вони й іншу – мову турок (мадярів)” [Багрянородний, 1982, с.217–220].

Появу тюркських слів в угорській лексиці лінгвісти і історики пояснюють тривалими зв’язками мадярів з тюркськими племенами, започаткованих з найдавніших часів і до приходу в Карпатський басейн. Що стосується слов’янських термінів в угорській мові, то довгий час панувала думка, що вони запозичені у перші століття перебування угорців у Тисо-Дунайському басейні. Найновіші розвідки стверджують, що поповнення угорської мови слов’янськими запозиченнями відбувалося набагато рані-

ше – з середини VII до кінця IX ст. у Подонні, Придніпров'ї, межиріччі Дністра, Прута і Сирета, де мадяри контактували з слов'янськими племенами.

Звісно, нас цікавлять джерела, які зафіксували перебування угрів на території Східної Європи, в тому числі сучасної України. Із-за відсутності писемних на перший план виходять археологічні артефакти. За межами України виявлено кілька трупопокладень угорських кіннотників, наприклад, у селах Іскора, Ретегово Пермської області та Воробйово Воронезької області Росії. Набагато більше поховальних пам'яток угорців відкрито в Україні, за деталями якого східноєвропейські поховання найбільш близькі до могил, відкритих на території Закарпаття і Угорщини і датованих кінцем IX –серединою X ст.

Небіжчики знаходилися у прямокутних ямах (інколи у курганах попередніх епох) на спині, у випростаному стані, головою на захід. Біля ніг часто клали голову чи кінцівку коня. Близькими за обрядовістю були деякі синхронні поховання із Південного Уралу, Поволжжя та Прикам'я. Із раніше виявлених поодиноких могил слід назвати оздобу кінського спорядження із срібла, які виявив український археолог, чех за походженням В.В.Хвойка у 1898 році при розкопках Пастирського городища в Середній Наддніпрянщині, датоване кінцем VII–серединою VIII ст. [Хвойка, 1913, с.67]. Комплекс поховального інвентаря, який, вірогідно, слід пов'язувати зі старожитностями маляр, відкрито у тому ж році в одному із курганів поблизу села Бабичі у Пороссі [Хвойка, 1913, с.69]. Серед них срібні оздоблення кінського спорядження, три серцеподібних накладки для кріплення до ремінної основи.

Цікаве ремінне оздоблення походить із харівського скарбу, виявленого у 1949 році на Сумщині і датованого другою половиною VIII ст. В його склад входило 7 срібних штампованих об'ємних напівсфер, один ремінний розділювач, 22 напівсферичні нашивки, золотий щитоподібний наконечник із орнаментом на лицьовій стороні, пряжка ливарної роботи [Березовець, 1952, с.109–119].

Багате місцезнаходження виявлено у селі Коробчино Криничанського району Дніпропетровської області, де зафіксовано срібні з позолотою блюдо і чашу, золотий і срібний браслети, кілька золотих круглих і квадратних платівок, шаблю із устям піхов. При повторному обстеженні місцевості знайдено ще золоту маску, окуття піхов шаблі, залізне стремено і стріли. Розкопано кістки людини і коня, що свідчило про порушення могили угорського воїна-кіннотника [Амброз, 1981, с.10–28]. Більшість речей із поховання в Коробчино відноситься до VIII–IX ст. – часу перебування угрів у південно-східній Європі. Поблизу села Суботинці на Ки-

ровоградщині Н.М.Бокій розкопала захоронення родини угорського воїна – чоловіка, жінки і дитини [Бокій, 1977, с.203].

Охоронними розкопками, які проходили у червні 2007 року поблизу Комсомольська Полтавської області, на території будівництва металургійного заводу “Ворскрасталь”, виявлено групу курганів, найдавніші з яких датуються IV тис. до н.е. В одному з них знайдено підзахоронення давніх угрів, віднесене до IX ст. н.е. [Супруненко, 2007, с.4]. Найцікавішою стала могила двох дівчат п’яти і семи років, які, вірогідно, були родичками. Як встановили вчені, поховали їх з різницею приблизно у рік. Унікальність поховання в тому, що воно супроводжувалось великою кількістю прикрас. Так, на одній з дівчаток були дзвіночки, на другій – вінець із тонких металевих пластинок, персні, срібні браслети, ремені, на ногах – шкіряне взуття, а коло ніг – по стрілі з металевим наконечником. До наших днів збереглися рештки тканин – шовк кількох типів і парча [Супруненко, 2007, с.4].

Писемні джерела повідомляють, що, починаючи з 862 року, угорські загони з Етелькезу не раз з’являються в Карпатській улоговині і виступають союзниками то франків, то мораван. За підрахунками дослідників, на той час чисельність угорського союзу племен нараховувала близько 100 тисяч сімей або 500 тисяч чоловік, у тому числі близько 20 тисяч воїнів-кіннотників [Dienes, 1972, s.7]. У війнах 894–896 років, які точилися у Північному Причорномор’ї, угорці виступали на боці Візантії. Остання здобула ряд перемог, у тому числі і над болгарами. За це, з наміром помсти, болгари намовили печенігів напасти на угорські кочів’я в Етелькезі у період відсутності головних сил. Щоб врятуватися від загибелі, єдиним шансом для мадяр була втеча за Карпати.

Основна частина угрів на основі, ймовірно, договору з руськими князями мирно пройшла біля Києва і через інші слов’янські землі направилися через Верецький перевал у Тисо-Дунайський басейн. Про цю подію “Літопис Руський” повідомляє наступне: „...ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорська. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов’ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов’яни і волохи забрали землю Слов’янську. А потім угри прогнали волохів і унаслідували землю ту” [Літопис Руський, 1989, с.14].

Крім “Літопису Руського,” про події, пов’язані з придбанням мадярами нової “батьківщини,” повідомляє “Gesta Hungarorum” [Gesta Hungarorum, 2005]. Її автор у кінці XII – на початку XIII ст. правильно визначив один із вірогідних шляхів просування угорців у Карпатську улоговину. Як детально описав Анонімус, він проходив поблизу Києва, через Ладомир (Володимир-Волинський – П.П.), Галич, Сніжні гори (Карпа-

ти – П.П.), Мункач, Унгвар, Боржаву, Земплин і далі – Паннонію [Gesta Hungarorum, 2005, с.27]. Дійсно, цей шлях підтверджений археологічними джерелами (речові знахідки у Галичі Івано-Франківської області, Підполоззі, Сваляві, Берегові, Чомі Закарпатської області).

Урочище Аскольдова могила чи Угорське у IX–X ст. знаходилося на південь від центру стародавнього Києва. Тоді на Печерських пагорбах розташовувалося одне із київських передмість. Нині ця місцевість носить назву Аскольдова могила і стала з 1957 року частиною паркового комплексу. При вході до парку встановлено бронзові меморіальні дошки, на одній з яких мова йде про те, що 882 року новгородський князь Олег, готуючись до захоплення Києва, зустрівся на цьому місці з київським князем Аскольдом і віроломно вбив його. У літописі про це повідомляється так: „...и убиша Аскольда и Дира, и несоша на гору, и погребоша их на горе, еже ныне зовет Угорское, где ныне Ольмин двор...” [Літопис Руський, 1989, с.13].

У 1997 році, з нагоди 1100-ліття мирного просування угорців поблизу Києва, за ініціативою київського об'єднання угорців та демократичної спілки угорців України, ліворуч від входу на територію історичного комплексу Аскольдова могила, встановлено пам'ятний знак. Дві гранітні стели нагадують про карпатські кряжі, між ними – відлитий бронзовий диск, по якому в'ється червоно-зелено-біла дорога, яка веде до вершини. Остання увінчана хрестом і символізує корону св. Стефана, короля Угорщини (1000-1038). У підніжжя пам'ятного знаку розташовані дві бронзові дошки: на одній напис українською, на другій – угорською мовами: „Через цю територію з миром пройшли угорці, які заселили в IX ст. землі і простір своєї сучасної батьківщини.” Автори пам'ятного знаку архітектор Янош Віг і скульптор Юрій Багаліка. Пам'ятний знак не лише увічнило історичну подію кінця IX ст., але й свідчить про поглиблення добросусідських відносин між українським і угорським народами. Доказом цього є також відбудований у 2008 році пам'ятний знак, який знаходиться на пограниччі між Львівською і Закарпатською областями. Він був встановлений ще у 1896 році на Верецькому перевалі з нагоди 1000-ліття заснування Угорської держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Амброз А.К. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V-VIII вв. / А.К. Амброз // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С.10–28.
2. Артамонов М.И. История Хазар / Михаил Илларионович Артамонов. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 523 с.

3. Бокий Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине / Н.М.Бокий // Скифы и сарматы. – К., 1977. – С.200–207.
4. Багрянородный К. Об управлении империей / Константин Багрянородный // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху средневековья. – М., 1982. – С.217-220.
5. Березовець Д.Т. Харівський скарб / Д.Т.Березовець // Археологія. – 1952. – Т.6. – С.109–119.
6. Грот К.Я. Моравия и мадьяры с половины IX до начала X века. – СПб., 1881. – 312 с.
7. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.С.Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
8. Мольнар Э. Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа. – Будапешт, 1955.
9. Супруненко О. Унікальні поховання / О.Супруненко // Газ. "Експрес". – 2007. – № 65. – 5-6 червня. – С.4.
10. Халикова Е.А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья / Е.А.Халикова // Советская археология. – 1976. – №2. – С.94–99.
11. Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена / Викентий Хвойка. – К., 1913. – 101 с.
12. Шмидт А.В. Археологические изыскания Башкирской экспедиции Академии наук / А.В.Шмидт // Хозяйство Башкирии. – 1929. – №8-9. – С.13–31.
13. Gesta Hungarorum: Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини; [переклад з латинськ. та угорськ. К. Найпавер]. – Ужгород: Карпати, 2005. – 124 с.
14. Dienes I. A honfoglaló magyarok. – Bp., 1972.
15. Moravcsik Gy. Bizánc és a Magyarország. – Bp., 1953.
16. Perényi J. Magna Hungaria kérdéséhez // Magyar Nyelv. – 1959. – 1. – S.488–499.

РЕЗЮМЕ

Павло Пеняк (Ужгород)

НОВІ ЗНАХІДКИ ПАМ'ЯТОК УГРІВ-МАДЯРІВ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми археологічних розкопок на виявлених стоянках стародавніх угорців на території України. Вони розташовані в багатьох регіонах, особливо на Закарпатті. Вторгнення угорських племен у Карпатську улоговину наприкінці IX ст. н.е. та формування ранньофеодальної Угорської спричинило зміни в етнічній карті Верхнього Потисся.

Ключові слова: угорці, мадяри, угорський союз племен, кургани, поховальні пам'ятки, оздоблення.

SUMMARY

Pavlo Penyak (Uzhgorod)

NEW ANCIENT SITES OF THE HUNGARIANS IN UKRAINE

The article deals with the problem of the excavations of new ancient sites of Hungarians in the territory of Ukraine. They are situated in many regions, especially in Transcarpathia. The invasion of the Hungarian tribes into the Carpathian Valley at the end of IX century A.D. and the formation of the early feudal Hungarian State introduce new changes into the ethnicity of the Upper Tisa area.

Key words: Hungarians, Magyars, Hungarian tribes' union, burial mounds, entombment monuments, decoration.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОНИКНЕННЯ ПЕЧЕНІГІВ У ВЕРХНЄ ПОТИССЯ

Північно-східну частину Карпато-Дунайського ареалу займає своєрідний історико-географічний регіон – Верхнє Потисся. Його основну територію характеризує щільна сітка річок – приток головної водної артерії Тиси і гористий ландшафт, що з давнини було значним бар’єром для руху сюди кочовиків. Ситуація змінилася на зламі IX–X ст. н.е., коли орди зі Степу в результаті певних політичних подій були змушені пройти через перевали Карпатського хребта і вторгнутися на землі регіону.

Переселенці-номади, очолювані Алмошем, який у ході просування передав владу сину Арпаду, в письмових джерелах отримали назву “турки” [Багрянородный Константин, 1982, 40], “мадяри, гунгвари” [Gesta Hungarorum, 2005, 12–13] та “угри” [Літопис руський, 1989, 11]. Значний інтерес до цих племен у середньовічній історіографії зумовлений тим, що вони стали однією з основних військово-політичних сил у Карпато-Дунайському ареалі, а їх нащадки наприкінці X – на початку XI ст. н.е. створили ранньофеодальну державу – Угорське королівство.

Проникнення давніх угрів у Верхнє Потисся найбільш докладно описав анонімний нотаріалій угорського короля Бейли III на зламі XII – XIII ст. н.е. На основі його свідчень [Gesta Hungarorum, 2005, 12–13] в історіографії виникла гіпотеза про існування на території регіону до приходу угрів слов’янського князівства Лаборця з центрами-градами (Унг, Боржава та Земплін), які були розгромлені прийшлим населенням [Пеняк, 1980, с.149, 170; Тиводар, 2003, с.21]. Однак, результати археологічних досліджень цих пунктів дозволили заперечити існування на них укріплень IX ст. н.е. і поставити під сумнів наявність будь-яких політичних утворень у регіоні в цей час [Прохненко, 2005, с.380–382; 2006, с.192; 2007, с.34–43; Прохненко, Мойжес, 2008, с.182–184].

З самим же проходженням угорської орди ототожнюється ряд поховань знатних воїнів (Нижні Ворота, Підполоззя, Свалява, Соломонове, Оросієве, Берегове, Земплін та інші) [Kobály, 2001, old.197–224]. Поява цих старожитностей в регіоні пояснюється загибеллю воїнів у результаті спротиву угорській інвазії з боку місцевого слов’янського населення [Котигорошко, 2008, с.356]. У даному аспекті зауважимо, що у комплексах згаданих захоронень відсутні чіткі хроноіндикатори, що не дозволяє з

впевненістю говорити про їх датування, а відповідно й угорську атрибуцію.

Зосередження уваги дослідників на встановленні характеру взаємин (конфлікти або мирні зв'язки) між уграми та слов'янами на зламі IX – X ст. н.е. негативно позначилося на реконструкції інших процесів, які відбувались у Верхньому Потиссі в X ст. н.е. Всі поселення цього часу асоціювалися зі слов'янами [Пеняк, 1980], а поховання кочовиків, навіть кінця сторіччя, були об'єднані з вищеназваними захороненнями в одній групі під назвою давньоугорських старожитностей періоду завоювання нової Вітчизни [Kobály, 2001, old.197–224]. Так сюди були зараховані інгумаційні некрополі Чоми, Стреди над Бодрогом, Добри і знахідки арабських дірхемів, поява яких в регіоні пов'язувалася з проникненням угрів Алмоша [Котигорошко, 2008, с.357; Прохненко, 2007, с.33].

Наявні на сьогодні дані дозволяють розглядати подібне групування пам'яток як неправомірне. Зведені до єдиного показника старожитності диференціюються і хронологічно, і, відповідно, за своїм походженням. Для конкретизації даного припущення проаналізуємо нумізматичну колекцію регіону, яка характеризує пам'ятки за принципом – “не раніше”.

Найбільша кількість номіналів (400 арабських дірхемів) походить зі скарбу, виявленого в Хустському р-ні Закарпатської області. Переважну більшість інших знахідок зафіксовано в комплексах інгумаційних поховань кочовиків (Чома, Кенезльо, Добра та інші). На поселеннях відомі лише одиничні екземпляри.

Домінуючу частину цих саманідських номіналів карбовано монетними дворами Бухари, Самарканду, аш-Шаші, Балхи й Андерабаду за Ісмаїла ібн Ахмада (892–907 рр. н.е.), Ахмада ібн Ісмаїла (907–914 рр. н.е.) та Насра ібн Ахмада (914– 943 рр. н.е.) [Кропоткин, 1969-1970, с.229; 1972, с.201]. Найпізніша емісія, представлена монетою з поховання 3 Чомського некрополя (рис.1), визначена доктором В.Новаком (Національний музей в м.Празі) як дірхем, карбований за Мансура ібн Нуха (961–976 рр. н.е.).

Характерною особливістю більшості виявлених монет є їх використання в якості прикрас, про що свідчать просверлені отвори для підвішування. Цей факт, а також незначна кількість екземплярів, які, як правило, входили до комплексів поховань, дозволяють переглянути висновки вітчизняних і зарубіжних дослідників [Кропоткин, 1969-1970, с.229; 1972, с.202; Гедаи, 1972, с.204] про участь дірхемів у грошовому обізі регіону і розвинуті торгівлі відносини між населенням Київської Русі та середньоєвропейськими містами (Краків, Прага) в першій половині X ст. н.е. Дане припущення підтверджують висновки П.Немета [1972, с.218–219], який відзначив незначну кількість арабських монет і їх групування виключно у

Північно-Східній Угорщині, в ареалі розповсюдження пам'яток кочовиків неугорського походження.

Отже, датування знахідок дозволяє заперечити припущення про поступлення дірхемів до Верхнього Потисся з уграми наприкінці IX ст. н.е. Як нереальна виступає і гіпотеза про надходження арабських монет в регіон в першій половині X ст. н.е. в ході торгових контактів. Дана ситуація отримує логічне пояснення лише за умови визнання другої, не пов'язаної з угорською, хвилі проникнення кочовиків, одяг яких прикрашали нашивки, виготовлені з монет. Виходячи з хронології знахідок, ця інвазія могла мати місце не раніше середини X ст. н.е., більш конкретно –961 р. н.е. Групу старожитностей, пов'язаних з проникненням нового населення, складають ґрунтові інгумаційні могильники.

Аналіз розповсюдження дірхемів дозволяє накреслити маршрут проникнення даних номадів у регіон. Їх переміщення з Причорномор'я через територію Волині і Молдови в Прикарпаття, а далі на землі Польщі і Верхнього Потисся, фіксується за одиничними знахідками дірхемів та скарбами [Кропоткин, 1972].

Додатковим підтвердженням накресленого маршруту є картографування оздоблених зерно сережок з підвіскою у вигляді виноградного грона (рис.2), які в масиві кочових племен відомі виключно на пам'ятках вищезгаданих переселенців [Прохненко, 2006а, с.174]. У вітчизняній спеціальній літературі подібні сережки відомі як волинський тип, тому що більшість знахідок (до відкриття на Скімауцькому городищі) походило з Волині [Дзис-Райко, 1959, с.83], в тому числі з Борщевського скарбу 1883 р. [Корзухина, 1954, с.85] та Пересопницького могильника [Лінка-Геппнер, 1948, с.190]. У працях зарубіжних науковців ці прикраси визначаються як “токайський” тип [Istvánovits, 2003, old.287–288] за знахідкою кількох екземплярів в Токайському скарбі (Угорщина). На даний момент продовжують вживатися різні назви (токайський, волинський, скімауцький тип), хоча більш справедлива остання, виходячи з розміщення єдиної відомої ювелірної майстерні по випуску цієї продукції на городищі тиверців в Скімауцах [Фёдоров, 1953, с.122].

Картографування знахідок скімауцької схеми, відомих, в основному, за матеріалами поховань та скарбів, свідчить про їх особливу концентрацію в басейнах р.Тиси та Вісли (рис.3). Про місця виготовлення можна говорити на основі поховання ювеліра з Пересопницького могильника та ювелірної майстерні з Скімауцького городища. Виробництво сережок в Скімауцах, як основному пункті по випуску даної продукції, підтверджується значною, порівняно з іншими пам'ятками, їх кількістю на городищі (32 екземпляри) і відкриттям майстерні ювеліра, в якій виявлено набір

інструментарію і готові сережки [Фёдоров, 1953, с.122, 125; Дзис-Райко, 1959, с.83]. Додатковим підтвердженням виготовлення сережок даного типу на городищі є факт професійного ремонту, встановлений у деяких екімауцьких екземплярів [Дзис-Райко, 1959, с.83].

Значна нумізматична колекція й інші матеріали городища свідчать про його загибель в другій половині X ст. н.е. Зброя, яка використовувалася при захопленні Єкімауц (навершя стріл і списів, сокири), характерна для поховань кочовиків цього часу в Потиссі, що в комплексі з простеженою тут особливою концентрацією знахідок сережок екімауцького типу і інших прикрас [Немет, 1972, с.217], дозволяє припустити участь в розгромі даного городища кочовиків, які після цього проникли у Карпатську улоговину.

Відзначимо, що у значній кількості подібні сережки відомі на північний схід та північ від мастерської в Єкімауцах. За винятком поховань Київського некрополя [Дзис-Райко, 1959, с.84], вони представлені в матеріалах скарбів [Копіївський 1928 р., Юрківецький 1864 р., Борщевський 1883 р. та інші], хроноіндикатори яких дозволяють припустити, що їх закопування і знищення Єкімауцького городища відбулося в результаті одного і того самого проникнення кочовиків.

Як вказувалось вище, значна група сережок демонструє їх розповсюдження в північно-західному напрямку від Єкімауц. Серед цілої низки пунктів їх знаходження в Польщі [Dekówna, 1979, p.155] особливо важливі перемишлянські знахідки, розміщені найближче до Верецького перевалу. Група з десяти поховань, до якої входила могила власниці сережок, відображає певне відгалуження від основного напрямку просування кочовиків всередину Карпатської дуги (рис.3) і датується X ст. н.е. [Koperski, 1979, s.4; Kunysz, 1981, s.72]. У цьому аспекті відзначимо знахідку в Перемишлі скарбу (біля 700 монет) арабських дірхемів [Kunysz, 1981, s.65–66] середини X ст. н.е., подібного скарбам з Прикарпаття (Галич) і Закарпаття (Хустський р-н) [Прохненко, 2005, с.375, 379].

У Потиссі більшість сережок виявлено на могильнику біля с.Чома Закарпатської обл. України (рис.2, 1-8), крім того вони відомі в комплексах інгумаційних поховань Реткьозу (Дьоге-Кішгедь, Ібрань-Єшбо Холон і Тисаберцел-Ректеметьо). Незважаючи на дороговизну цих прикрас, вони входили в бідні жіночі поховання, і лише в одиничних випадках - представниць середнього прошарку населення. Поясненням може бути потрапляння сережок до нових господарів не в результаті торгівлі або обміну, як на цьому наполягають угорські дослідники (Б.Сьоке, К.Мештергазі, Е.Іштвановіч) [Istvánovits, 2003, old.288], а як військової здобичі, отриманої при розгромі тиверців в Єкімауцах або при пограбуванні торговців чи

викупивших ці сережки власників, подібних тим, які залишили скарби на Волині.

Виходячи з вищесказанного, проникнення значної групи кочовиків з Причорномор'я через Прикарпаття у Верхнє Потисся в другій половині X ст. н.е. ув'язується в логічний ланцюжок подій розгрому Єкімауцького городища і закопування скарбів на Волині.

Враховуючи хронологію і маршрут, встановлені для даної хвилі проникнення кочовиків у Верхньотиський регіон, можемо зробити і певні припущення щодо їх племінної атрибуції. Історична ситуація в Північному Причорномор'ї, де за даними письмових джерел в X ст. н.е. кочували виключно печенізьські орди [Толочко, 1999, с.53-79], дозволяє переглянути угорську атрибуцію пам'яток осідаючих кочовиків другої половини X ст. н.е. у Потиссі й ототожнити їх з печенігами.

В історіографії питання проникнення населення через Верецький перевал з Придністров'я піднімалося неодноразово, але пов'язувалося воно зі слов'янами. В.В.Седов [Седов,1982, с.130] зробив припущення, що після появи в 915 р. в північнопричорноморських степах печенігів (хоча останні вже в 896 р. розгромили угорські кочів'я в Ателькузі, тобто проникли раніше), починається значний відтік тиверців з південних районів Подністров'я у більш північні області. Він наголошує на тому, що ще в дореволюційний час значна кількість російських вчених вважала, що тиверці не були повністю розгромлені тюркськими кочівниками, а відійшли на північ, у Карпати.

Цю гіпотезу активно підтримав Л.Нідерле [Нідерле 1956, с.158–159]. Він намагався показати, що заселення слов'янами території сучасної Закарпатської обл. відбувалось в X–XI ст., в період тиску на слов'ян печенігів і половців. Л.Нідерле вважав, що тиверці разом з іншими південноруськими племенами були змушені відступити у Карпатські гори і в Закарпаття.

Не виключаючи відхід частини тиверців разом кочовиками, які розгромили їх городища, все ж таки зауважимо, що отримані за останнє сторіччя матеріали поховань інгумаційних некрополів та груп поховань Потисся характерні номадам [Ердєли, 1986, с.333].

Характер господарського укладу життя кочовиків, а також поліетнічність більшості їх орд Степу на сьогоднішній день не дозволяють виділити характерні риси ритуалу і матеріальної культури, які б дозволили чітко вирізнити печенігів з масиву синхронних племен. Окремі спроби у цьому напрямку були пов'язані з розглядом таких елементів, як наявність певних типів поховань з конем, підкурганних захоронень, поховальних масок на обличчях і т. д. Можливо, з накопиченням даних, вони принесуть додаткові дані в розробку печенізьського питання в Степу.

Більш проста ситуація в Верхньому Потиссі, де виділені дві хвилі переселення номадів (угорська та печеніжська), мають між собою часовий хіатус щонайменше в 60 років. Тут необхідно зауважити, що висунуте на основі археологічних матеріалів припущення про проникнення печенігів у регіон знаходить підтвердження в письмових джерелах. Переміщення даних кочовиків на ці території відзначене в працях Костянтина Багрянородного і Анонімуса під назвами “пачінакіти” [Багрянородный, 1982, 12; 36] і “бешенеї” [Gesta Hungarorum, 2005, 57] відповідно.

До виділення другої хвилі проникнення кочовиків у Потисся пасажі Костянтина Порфірогенета, локалізувавшого печенігів в Карпатському ареалі на півночі від угорців, на землях, що раніше належали Великій Моравії [Багрянородный, 1982, 13; 40] розглядалися як невідповідності щодо справжнього стану речей [Алешкевич, 2001, с.227–228]. Хронологічно ж дана локалізація печенігів практично співпадає з встановленим на основі монет розгромом Скімауц і проникненням кочовиків через Верецький перевал. Залишаються певні питання лише при конкретизації датування даного переселення. Зокрема, робота Костянтина Багрянородного була завершена на 955 р. н.е., а за археологічними джерелами проникнення печенігів, правда, якщо воно не проходило в кілька етапів, могло відбутися не раніше 60-х рр. X ст. н.е. Свідчення про локалізацію частини печеніжських племен усередині Карпатської дуги, скоріше за все, були вставлені в Парижську редакцію (XI ст. н.е.) твору візантійського імператора після його смерті, коли змінилися реалії розміщення окремих племен Європи.

Дані Костянтина Багрянородного знаходять підтвердження і в роботі Анонімуса. Останній згадує поселення вождем Золтом на північному-сході Угорщини з метою охорони країни великої кількості бешенеїв (печенігів – *І.П.*) в часи, коли угри припинили рух на захід і осіли в Карпато-Дунайському ареалі після 955 р. н.е. [Gesta Hungarorum, 57]. Виходячи з аналізу історичної ситуації, зокрема угро-печеніжських відносин, названа нотаріалієм причина переселення викликає сумнів. Скоріше за все, Анонімус переплутав і хронологію цієї події, тому що часи правління Золта не виходять за межі першої половини X ст. н.е. Незважаючи на це, дані нотаріалія ще раз підтверджують факт проникнення значного контингенту печенігів в регіон.

В результаті того, що печеніги виступали ворогами угрів, особливо після розгрому угорських кочів'їв Ателькузи [Багрянородный, 1982, 38], виникла певна політизація при розгляді угро-печеніжських відносин в угорській історіографії. Не заперечуючи дані письмових і археологічних джерел про бешенеїв (печенігів) у Потиссі, угорські вчені запропонували гіпотезу, що ця назва відображає не племінну ознаку, а ідентифікує на-

селення за релігійним принципом, тобто як ісламаїтів (по-угорськи: бь-сьормені) [Гедаи, 1972].

Наявний на сьогоднішній день матеріал могильників регіону другої половини X ст. н.е., проаналізований рядом угорських і вітчизняних дослідників [Бобков, 2006, с.163–173], дозволяє заперечити трактовку бешенеїв як ісламаїтів. У релігійному аспекті це населення визначене як язичницьке в основі, в обрядовій практиці якого простежуються елементи християнства східного взірця. В першу чергу, це стосується схрещення рук на грудях похованих. Даний елемент в ритуальній практиці печенігів міг з'явитися, найімовірніше, в результаті їх контактів з населенням Болгарії та Візантії.

Угорські науковці також справедливо відзначили, що на території від Закарпаття до Братислави відома значна кількість топонімів печенізького походження. Відмітимо, що локалізація даних назв відповідає ареалу розповсюдження могильників кочовиків другої половини X ст. н.е. У даному аспекті важливим моментом є подальша історія Верхньотиського регіону, до XIII ст. н.е. значно пов'язана з родами печенізького походження [Гедаи, 1972].

Зрозуміти причини переселення печенігів у Потисся непопулярним для кочових народів шляхом – через Карпатські перевали можна тільки після аналізу історичної ситуації в Європі. Середина і друга половина X ст. н.е. доволі щільно насичена важливими історичними подіями. Це і поразка угрів, ознаменувавша завершення їх експансії в Західній Європі (955 р. н.е.), і знищення Хазарського каганату Святославом (965 р. н.е.), і Візантійсько-Болгарська, згодом Візантійсько-Руська війни з участю угорців і печенігів.

Єдиною причиною, яка б змусила печенігів пройти на північні окраїни угорців, міг бути виключно конфлікт з Київською Руссю. Дане протистояння, скоріше за все, мало місце після загибелі від їх рук Святослава. У такому випадку втеча печенігів за Карпати доволі значним контингентом відбулася щонайраніше за правління Володимира в 70-х рр. X ст. н.е., а з часом ці племена були асимільовані строкатим племінним масивом, який пізніше отримав збірну назву – угорці.

Відзначимо, що на сьогоднішній день група печенізьських пам'яток із-за наявності саме на них порівняно чітких хроноіндикаторів є найлегше ідентифікованою серед старожитностей регіону. У зв'язку з цим, для конкретизації історії Верхнього Потисся X ст. н.е., як першочерговий пропонуємо перегляд племінної атрибуції поховальних пам'яток кочовиків з урахуванням печенізької хвилі їх проникнення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянородный Константин. Об управлении империей / Константин Багрянородный // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М.: Наука, 1982. – С.267–320.
2. Бобков В.А. Элементы “восточной” христианской обрядности в древневенгерском погребальном ритуале X – XI вв. / В.А.Бобков // Carpatica-Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип.34. – С.163–173.
3. Гедаи И. Вопросы денежного обращения у венгров до чеканки собственной монеты / И.Гедаи // Проблемы археологии и древней истории угров. – М.: Наука, 1972. – С.203–205.
4. Дзис-Райко Г.О. Ювелірні вироби слов'ян Подністров'я (за матеріалами Одеського археологічного музею) / Г.О.Дзис-Райко // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Серія історичних наук. – Одеса, 1959. – Т.149. – Вип.7. – С.81–87.
5. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв./ Гали Федоровна Корзухина – М. –Л.: Изд. АН СССР, 1954. – 156 с.+76 с. табл. и карты
6. Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. / Вячеслав Григорович Котигорошко. – Ужгород: Карпати, 2008. – 432 с.
7. Кропоткин В.В. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР) / В.В. Кропоткин // Acta Archaeologica Carpathica. – Kraków, 1969–1970. – 2. – С.227–230.
8. Кропоткин В.В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье / В.В. Кропоткин // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С.197–205.
9. Лінка-Геппенер Н. Копіївський скарб / Н.Лінка-Геппенер // Археологія. – К., 1948. – II. – С.182–191.
10. Gesta Hungarorum: Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини; [переклад з латинськ. та угорськ. К. Найпавер]. – Ужгород: Карпати, 2005. –124 с.
11. Немет П. Образование пограничной области Боржавы / П.Немет // Проблемы археологии и древней истории угров. – М.: Наука, 1972. – С.206–220.
12. Нидерле Л. Славянские древности / Любор Нидерле. – М.: Изд. иностранной литературы, 1956. – 453 с.
13. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XII ст. / Степан Іванович Пеняк. – К.: Наукова думка, 1980. – 180 с.
14. Прохненко І. Давні угри у Верхньому Потиссі / І.Прохненко// Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2005. – Вип.8. – С.372–387.
15. Прохненко І.А. Сережки скімауцького типу в басейні р. Тиси (культурно-хронологічний аспект) / І.Прохненко // Carpatica-Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006а. – Вип.34. – С.174–185.
16. Прохненко І.А. Боржавське городище / І.Прохненко // Carpatica-Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип.34. – С.186–200.

17. Прохненко І. “Протистояння” чорних угрів і східних слов’ян у контексті історії Українських Карпат / І.Прохненко // Військово-історичний альманах. – К., 2007. – 2(15). – С.30–44.
18. Прохненко І.А., Горянское городище / И.А.Прохненко, В.В.Мойжес // Carpatica-Carpatika. – Ужгород, 2008. – Вип.37. – С.182–185.
19. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. / Валентин Васильевич Седов. – М.: Наука, 1982. – 320 с.
20. Тиводар М.П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери / М.П.Тиводар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. – Ужгород, 2003. – Вип.9. – С.13–25.
21. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / Петр Петрович Толочко. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
22. Фёдоров Г.Б. Городище Екимауцы (работа Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г. / Г.Б. Фёдоров // КСИИМК. – 1953. – Л. – С.104–125.
23. Эрдели И. Венгры в конце IX – X в. // Археология Венгрии. Конец II тыс. до н.э. – I тыс.н.э. – М.: Наука, 1986. – С.331–338.
24. Dekówna M. Remarques sur la genèse de certains types de bijoux d’argent trouvés dans les trésors polonais du Moyen Âge / M. Dekówna // Rapports du IIIe Congrès International d’Archéologie Slave. Bratislava 7-14 septembre 1975. – Bratislava, 1979. – Т.1. – Р.145–164.
25. Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / пер. з лат. та угор. К.Найпавера. – Ужгород, 2005.
26. Istvánovits E. A rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga / E. Istvánovits. – Nyíregyháza, 2003. – 737 old.
27. Kobály J. Néhány adat Kárpályja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről / J.Kobály // NJAMÉ. – 2001. – XLIII. – Old.197–224.
28. Koperski A. Cmentarzysko “staromadziarskie” w Przemyślu (komentarz do wystawy) / A.Koperski. – Przemyśl, 1979.
29. Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu / A.Kunysz. – Przemyśl, 1981.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР. Москва.

NJAMÉ - A Nyíregyházi Jósa András múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.

РЕЗЮМЕ

Игорь Прохненко (Ужгород)

К ВОПРОСУ О ПРОНИКНОВЕНИИ ВЕНГРОВ В ВЕРХНЕЕ ПОТИСЬЕ

На сегодняшний день среди памятников Верхнететского региона X в. н.э. выделена значительная группа кочевнических погребений, получившая в историографии название древностей периода обретения венграми новой Отчизны. Анализ хроноиндикаторов, в первую очередь арабских дирхемов, позволил этот массив памятников разграничить на две подгруппы.

Первая, связанная с проникновением в начале столетия венгерских племён во главе с Алмошем, нашла отражение в письменных источниках как “турки” [Багрянородный Константин, 1982, 40], “мадяри, гунгвары” [Gesta Hungarorum, 2005, 12-13] и “угры” [Літопис руський, 1989, 11]. В связи с тем, что венгры стали одной из основных военно-политических сил в Карпато-Дунайском ареале, а их потомки в конце X – в начале XI вв. н.э. создали раннефеодальное государство - именно им был уделено особое внимание и в средневековой, и в современной историографии.

Вторая волна кочевнической инвазии в регион (печенежская) датируется второй половиной X в. н.э. Она отмечена в трудах Константина Багрянородного и Анонимуса под названиями “пачинакиты” [Багрянородный, 1982, 12; 36] и “бешенеи” [Gesta Hungarorum, 2005, 57] соответственно. С этими племенами связаны кочевнические некрополи региона (Чома, Стреда над Бодрогом, Добра и другие), а также Хустский клад и единичные находки арабских монет.

Маршрут проникновения печенегов из Причерноморских степей, через территории Волини и Молдовы, а дальше через земли Прикарпатья в Польшу и Верхнее Потисье определён на основании археологических материалов. Продвижение этих племён фиксируется, как реперными событиями, разгромом городища тиверцев в Экимауцах и закапыванием кладов на Волини и в Прикарпатье.

Единственной причиной, заставившей печенегов пройти неудобным для кочевником путём через Карпатские перевалы в контактную зону со своими недавними врагами – венграми, мог быть исключительно конфликт с Киевской Русью. Данное противостояние, скорее всего, имело место после гибели от рук печенегов князя Святослава, а отход кочевников значительным контингентом за Карпаты произошёл во время правления князя Владимира в 70-х гг. X в. н.э. Со временем, после создания Венгерского королевства, печенеги были ассимилированы уграми, оставив о себе упоминания в многочисленных топонимах от Закарпатья до Братиславы и народном творчестве.

Ключевые слова: Верхнее Потисье, венгры, печенеги, кочевники, некрополь, клад, городище, дирхем, сережки.

SUMMARY

Igor Prochnenko (Uzhgorod)

TO A QUESTION ABOUT INVASION OF PECHENIGS IN THE UPPER TISZA REGION

Nowadays the considerable group of nomadic burials among the monuments of the Upper Tisza region of X century AD was stood out. This group received in historiography the name of the antiquities of the period of getting by Hungarians the new native land. The analysis of chronoindicators, in the first turn Arabian dirhems, allows to divide this massif of monuments into two groups.

The first one, which is connected with invasion of Hungarian tribes headed by Almoš in the beginning of the century, is reflected in written sources as “turkeys” (Багрянородный Константин, 1982, 40), “madjars, hungvars” (Gesta Hungarorum, 2005, 12-13) and “ugrs” (Літопис руський, 1989, 11). Because of that the Hungarians became one of the main warrior-political powers in Carpathian-Danube areal and their descendants created in the end of the X - the beginning of the XI centuries AD early feudal country - special attention in the medieval and modern historiography was paid exactly to them.

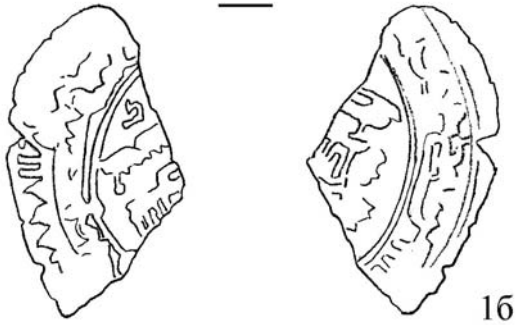
The second wave of nomadic invasion into the region (pechenigs) is dated by the second half of the X century AD. It's marked in the works of Constantin Porfirogenet and Anonimus as “pachinakits” (Багрянородный, 1982, 12; 36) and “besheneis” (Gesta Hungarorum, 2005, 57) accordingly. Nomadic necropolis of the region (Csoma, Streda nad Bodrogom, Dobra and others) and also Chusts treasure and similar findings of Arabian coins are connected with this tribes.

The way of Pechenigs invasion from Black sea steppe through the territories of Volin and Moldova and than trough the lands of Pricarpattja in Poland and the Upper Tisza region on the base of archaeological materials is defined. The movement of this tribes is fixed as reper events, defeat of the hill-fort of Tiverci in Ekimauci and digging of treasures on the Volin and Pricarpattja.

The only reason, which made Pechenigs to go trough uncomfortable for nomads way trough Carpathian passes to contact zone with their enemies - Hungarians, can be the conflict with Kiev Rus. This conflict, most probably, was after death of prince Svjatoslav by hands of Pechenigs and withdrawl of the big part of nomads in Transcarpathia took place in the time of ruling of Volodimir in 70-es years of the X century AD. With a time after creation of the Hungarian kingdom, Pechenigs were assimilated by Ugrs and left after themselves mentiones only in numerous toponims from Transcarpathia to Bratislava.

Key words: Upper River Tisza area, Hungarians, pechenehy, nomads, necropolis, buried treasure, site of ancient settlement, dirham, ear-rings.

ІЛЮСТРАЦІЇ

*Рис. 1. Чома (ур. Сіпахат).
Арабський дїрхем з поховання 3.*

Рис.2. Серезки екімауцького типу з поховань в басейні р.Тиси. 1–8 – Чома; 9 – Дьогге; 10 – Тисаберцел; 11–12 – Ібрань (по Е.Литвановіч).

Рис.3. Маршрут проникнення печенігів в Карпатську улоговину.
 Розповсюдження серезок екімауцького типу. 1 – Юрковці; 2 – Копіївка;
 3 – Борщівка; 4 – Деніс; 5 – Пересопниця; 6 – Гнездово; 7 – Київ;
 8 – Скімауці; 9 – Перемишль; 10 – Бландіана; 11 – Ридукинень; 12
 – Ужгородський р-н (?); 13 – Чома; 14 – Завада Ланскоронська; 15 –
 Краків; 16 – Ошниця; 17 – Олешниця; 18 – Залісся; 19 – Пржебавіс; 20
 – Клуз; 21 – Дьогге; 22 – Ібрань; 23 – Тисаберцел; 24 – Ніредьхаза; 25 –
 Веч; 26 – Токай; 27 – Тисальок; 28 – Бранешті.

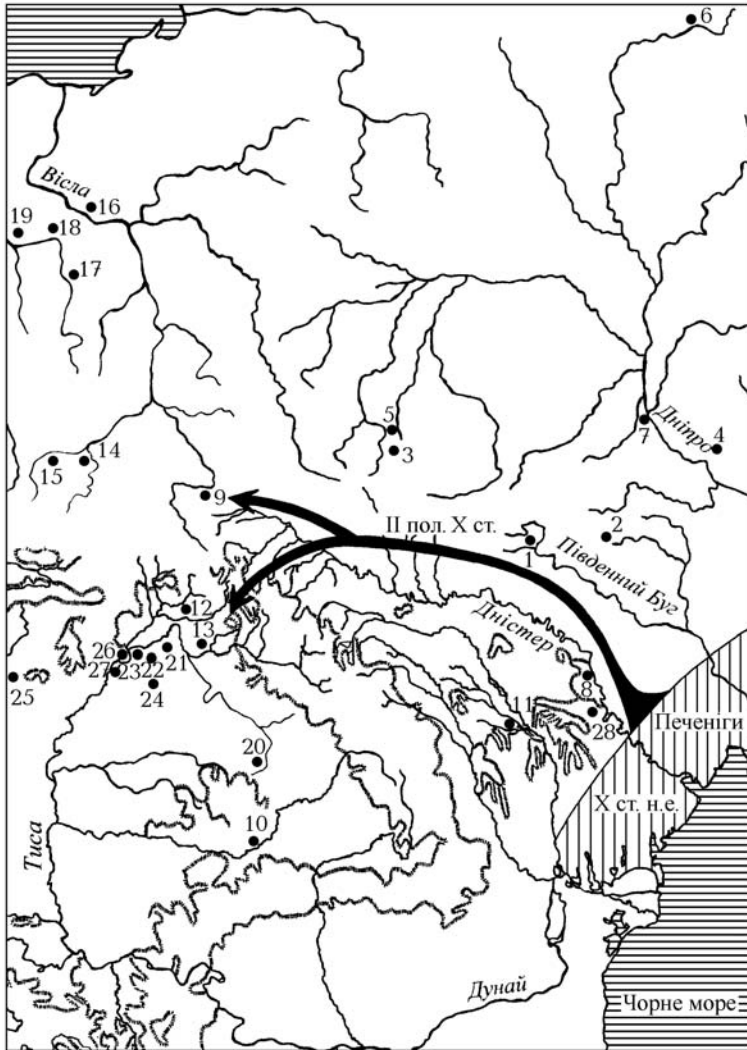

Рис.3. Маршрут проникнення печенігів в Карпатську улоговину. Розповсюдження сережок екімауцького типу. 1 - Юрковці; 2 - Копіївка; 3 - Борщевка; 4 - Деніс; 5 - Пересопниця; 6 - Гнездово; 7 - Київ; 8 - Скімауці; 9 - Перемишль; 10 - Бландіана; 11 - Ридукинень; 12 - Ужгородський р-н (?); 13 - Чома; 14 - Завада Ланскоронська; 15 - Краків; 16 - Ошниця; 17 - Олешниця; 18 - Заліся; 19 - Пржебаві; 20 - Клуж; 21 - Дьогє; 22 - Ібрань; 23 - Тисабєрцєл; 24 - Ніредьхаза; 25 - Вєч; 26 - Токай; 27 - Тисальок; 28 - Бранєштї.

ПРОЕКТ СОЮЗНОЇ УГОДИ МІЖ ЧЕСЬКИМ КОРОЛЕМ ВАЦЛАВОМ II ТА ФРАНЦУЗЬКИМ МОНАРХОМ ФІЛІППОМ IV КРАСИВИМ

За правління Вацлава II (1278–1305) Чеське королівство стало відігравати провідну роль у Центральній Європі. Престиж Вацлава II як монарха зміцнів також у зв'язку з його вступом восени 1300 р. на польський трон та зі здобуттям ним угорської королівської корони для свого єдиного сина – Вацлава III. Як відомо, коли хлопець не мав іще й 10-ти років (він народився 6 жовтня 1289 р.), передбачливий батько уже підшукав йому наречену. Нею стала єдина донька угорського короля Андраша III (1290–1301) – принцеса Ержибет. Обряд заручин Вацлава III з Ержибет відбувся 12 лютого 1298 р [Maráz, 2007, s.31]. Король Андраш III виявився останнім представником династії Арпадовичів на угорському троні. Він помер 14 січня 1301 р. і з його смертю династія Арпадовичів по чоловічій лінії припинилася, а королівський трон в Угорщині став вакантним. Тому угорський сейм, що зібрався в другій половині травня 1301 р. в Буді, проголосив чеського королевича Вацлава III основним претендентом на корону св.Іштвана. Відтак 27 серпня 1301 р. у Секешфегерварі Вацлав III урочисто коронувався на угорський трон. Сповідуючи при цьому угорські королівські традиції, він узяв ім'я Ласла V. Під цим іменем юний король і став правити [Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 84; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 121; Perniš, 2004, s. 32-39; Vaníček, 2002, s.461].

Слід, однак, відзначити, що угорці на той час правителя вже мали. Ще в середині травня 1301 р. Естергомський архієпископ Грегор поспіхом коронував на угорського короля Карла Роберта, представника неаполітанської гілки династії Анжу. Щоправда, обряд було здійснено в полі, за мурами архієпископської резиденції, позаяк місто Естергом знаходилося в руках супротивників Карла Роберта. До того ж, Грегор не мав справжніх королівських регалій, тож увінчав голову Карла Роберта нашвидкуруч виготовленою короною, яка, звичайно, була “неповноцінною” [Perniš, 2004, s.34]. Та й Естергом не був тим містом, де традиційно проходив цей обряд. Згідно з усталеним звичаєм, коронація угорських королів відбувалася в Секешфегерварі.

Тому більшість угорських магнатів цей акт не визнала, відвернулася від Карла Роберта і, завдяки щедрим дарункам Вацлава II, підтримала

кандидатуру його сина. Втім Вацлав III (Ласло V) ніколи не правив усією Угорщиною. Його панування поширювалося лише на частину сучасної Словаччини, західноугорські комітати та околиці міст Шопроня й Буди. Саме в Буді містилася резиденція Ласла V. Зрештою, в Угорщині Ласло V був звичайним виконавцем волі свого батька й правив за допомогою радників [Maráz, 2007, s. 37].

Уперше в історії Угорщини королівський трон посів чеський юнак, представник династії Пршемисловичів. Сучасників найбільше здивувало те, що угорську корону йому вдалося здобути без війни і крові. За цією перемогою всі, звичайно, бачили короля Вацлава II, котрий у винятково стислі строки зумів об'єднати під своєю владою значну частину Центральної Європи. Тогочасним хроністам, правителям сусідніх держав та, власне, всім, хто пильно стежив за чеською зовнішньою політикою, Вацлав II здавався успішним монархом. Адже зосередити три великі королівства в руках однієї династії не вдавалося, мабуть, жодному володареві тогочасного християнського світу. Тому й не дивно, що у Вацлава II та його сина, який після коронації в Секешфегерварі перебрався до Буди, знайшлося чимало заздрісників, що плели проти них різні інтриги. Між ними особливо небезпечними були двоє: папа Боніфаций VIII (1294–1303), котрий сидів у Римі, але мав такий вплив, що посередництвом церкви міг втручатися у внутрішні справи не лише Угорщини, та німецький король Альбрехт I Габсбург (1298–1308).

Ще в 1301 р. Боніфаций VIII скасував виборче право угорської шляхти, мотивуючи це тим, що нібито Угорщина є леном престолу св.Петра. Відтак 31 травня 1303 р. Боніфаций VIII на відкритому засіданні ради кардиналів (консисторії) проголосив Карла Роберта “єдиним законним і справжнім спадкоємцем угорського королівства” [Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, 1882, nr. 1964, p. 843-846; Гергей, 1996, с.150; Vaníček, 2002, s. 462]. Невдовзі папа пригрозив церковним покаранням усім тим, хто надалі чинитиме опір утвердженню влади представника Анжуйської династії в Угорщині. Погроза папи піддати анафемі прихильників Пршемисловичів в Угорщині, тиск на тамтешнє духовенство і підкуп угорських магнатів з боку Анжу зумовили суттєву перевагу Карла Роберта. До того ж, римський понтифік звернувся до Альбрехта I Габсбурга з проханням надати допомогу молодому анжуйському принцу [Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, 1882, nr. 1965, p. 846].

Незадовго до цього, весною 1303 р., після тривалих вагань і переговорів папа нарешті визнав Альбрехта I Габсбурга німецьким королем, хоча той посів трон ще 24 серпня 1298 р. Проте тоді Боніфаций VIII від-

мовив Альбрехтові I Габсбургові у визнанні. Приводом послужило те, що Альбрехт I Габсбург нібито вбив під час лицарської сутички свого попередника Адольфа Нассау (1292–1298) і таким чином став королем. Крім того, Боніфаций VIII був незадоволений тією підтримкою, яку Альбрехт I Габсбург надавав євреям, які зазнавали гонінь з боку папства.

Та особливо дошкуляло Боніфациєві VIII те, що Альбрехт I Габсбург уклав союз із французьким королем Філіппом IV Красивим (1285–1314), котрий активно виступав проти теократичної концепції папської влади, а також поділяв його вільнодумні погляди на церкву та її права. Під час однієї зустрічі 1299 р., на якій були присутні й деякі курфюрсти, стало відомо про таємний план Альбрехта: втримати королівську корону як спадкову власність. Йшлося про шлюб Альбрехтового сина Рудольфа з сестрою Філіппа IV Красивого. Після коронації Альбрехта імператорською короною його сина Рудольфа мали обрати німецьким королем і він повинен був отримати у володіння графство Арелат [Егер, 1997, с.441]

Ще на рубежі 1295–1296 рр. між Римом і Францією став визрівати конфлікт, головна причина якого полягала у фінансових питаннях. Активізація зовнішньої політики спонукала Філіппа IV Красивого обкласти податком і французьке духовенство. Реагуючи на скаргу окремих французьких єпископів, Боніфаций VIII видав 24 (25) лютого 1296 р. буллу “Clericis laicos”, на основі якої підлягали відлученню від церкви як клірики, що погоджувалися платити податок без дозволу папи, так і миряни, які його мали збирати. Найбільш важкого удару папська булла завдала Філіппові IV Красивому, який для своїх походів у Фландрію та воєн з Англією потребував матеріальну допомогу з боку духовенства, і через своє безгрошів’я був змушений вдаватися навіть до фальшування монети. У відповідь Філіпп IV Красивий у серпні 1296 р. заборонив вивозити з Франції до Риму гроші та різного роду коштовності, зібрані як церковна десятина, що в свою чергу неабияк позначилося на прибутках папи і йому довелося відступити. Буллою “Etsi de statu” від 31 липня 1297 р. Боніфаций VIII надавав правителіві право в разі потреби та для захисту королівства обкладати духовенство податками, щоправда “після поради з римським первосвященником” [Гергей, 1996, с.149; Грегоровиус, 2008, с. 958–959; Drška, 2004, s. 280–281].

У 1301 р. почався новий виток ескалації конфлікту між Боніфациєм VIII та Філіппом IV. Папа, якого ніколи не полишала думка щодо організації нового хрестового походу, уповноважив Пам’єрського єпископа Бернарда Сайссета, щоб той в якості легата звернувся до французького короля з проханням по допомогу. Прелат, однак, належав до королівських супротивників і тому надання саме йому таких повноважень не було вдалим

вибором, бо могло сприйнятися як провокація. Та й Сайссет не взяв до уваги той факт, наскільки делікатним є його доручення і під час аудієнції сказав королю, що якби той не притримував прибутки з вакантних церковних пробовств, деканатів і приходів, то Рим мав би для хрестового походу, принаймні з Франції, достатньо коштів. Самовпевнений і самолюбивий король не зміг стримати гніву і 12 липня 1301 р. викликав єпископа як свого підданого, аби той відповідав за свої слова і вчинки. Королівська рада, яка зібралася 24 жовтня 1301 р. в Санлісі звинуватила папського легата у зраді батьківщини і кинула до в'язниці.

У відповідь Боніфачій VIII 4 (5) грудня 1301 р. звернувся до Філіппа IV Красивого з буллою “*Ausculta fili*”, яка викликала невдоволення по всій Франції. Римський понтифік звинуватив Філіппа IV Красивого в тиранічному правлінні та фальшуванні монети, картав його за наругу над правами церкви, наголошував, що тільки папа має від Бога абсолютну владу над усіма королями й королівствами. Папа запрошував французьке духовенство прибути 1 листопада 1302 р. до Риму на собор для вирішення питання про реформування королівства та виправлення негідної поведінки Філіппа IV Красивого. На цей раз понтифік насправді зайшов надто далеко і задав тон важливій суперечці загального масштабу – конфронтації національної монархії з християнським універсалізмом. Папа присвоїв собі право виправдовувати чи навпаки піддавати прокляттю суверенну світську владу, незважаючи на те, здійснюється вона нечесним способом чи ні [Грегоровиус, 2008, с. 959; Drška, 2004, s.281].

Король Філіпп IV досконало знав усі тонкощі куріальної політики, і в суперечці з Боніфачієм VIII опирався на своїх легістів з південної Франції, серед яких найбільш відомий Гійом де Ногаре. Французький володар також сподівався на підтримку впливового італійського аристократичного роду Колонна. Річ у тім, що посівши апостольський престол, Боніфачій VIII віддав усі ключові посади в управлінні Папської держави членам родини Гаєтані (Каєтані), до якої належав, і таким чином зробив Колонна своїм смертельним ворогом. Чвари дійшли до того, що в 1297 р. римський понтифік прокляв та відлучив від церкви двох представників роду Колонна – кардиналів Джакомо і П'єтро Колонна, які звинувачували папу в симонії, непотизмі й деспотичному стилі правління. Організований Боніфачієм VIII “хрестовий похід” проти Колонна, які не визнали анафему, зруйнував дощенту твердиню цього роду – замок Палестрину (1298 р.). Найбільш видатні представники роду Колонна втекли за кордон, де стали активно плести інтриги проти ненависного їм Боніфачія VIII. Так, обидва кардинали Колонна згодом знайшли прихисток і підтримку у Франції [Гергей, 1996, с.149; Грегоровиус, 2008, с.948–953].

Папська булла неабияк розлютила Філіппа IV й 11 лютого 1302 р. її публічно спалили в соборі Паризької Богоматері (Нотр-Дам-де-Парі), а легата вигнали з країни з ганьбою. Французькому ж кліру Філіпп IV своїм указом заборонив їхати на собор. Відтак король та його головний радник Гійом де Ногаре зуміли налаштувати громадську думку проти папи. Вони розповсюдили підроблену папську буллу, образливу для французів, і 10 квітня 1302 р. в соборі Паризької Богоматері зібрали на нараду представників трьох станів, – рицарства, духовенства і городян, – які підтримали дії Філіппа IV Красивого. Збори таких делегатів отримали назву Генеральні штати. Це була установа, що стала прообразом сучасного парламенту [Лінч, 1994, с. 415–416, Drška, 2004, s.282].

Цікаво відзначити, що в цій ситуації французькі єпископи також стали на бік Філіппа IV Красивого, що свідчить про початки галліканізму в країні. Прелати французького короля публічно звинуватили папу в тяжких злочинах, до яких зараховувалися протизаконні вибори, ересь і мужолозтво [Лінч, 1994, с.416, Vaníček, 2002, s. 463]. Вони називали римського понтифіка самозванцем, котрий, аби зайняти апостольський престол, переконав папу Целестина V зректися в 1294 р. свого сану, завдяки чому Боніфачій VIII і посів його місце. Виходячи з цього, французькі церковні ієрархи переконували, що Боніфачій VIII є незаконним папою. Більше того, він нібито ув'язнив Целестина V у фортеці, де в 1296 р. його таємно знищив [Гергей, 1996, с.147–148].

У відповідь на всі звинувачення з боку Філіппа IV Красивого та його прелатів папа висунув та обґрунтував ідею влади й авторитету церкви. На скликаному в Латеранському палаці соборі у присутності вищих ієрархів 18 листопада 1302 р. він оприлюднив буллу “Unam sanktam”, у якій, спираючись на теологічні та юридичні аргументи, обґрунтував положення про необмежену папську владу, а ідею єдності між папою і церквою проголосив за догмат. Навіть у сфері світських справ папа має першість, “якщо земна влада помиляється”. З булли випливало, що кожний християнин західного обряду по суті повинен підкорятися папі [Бедуел, 2000, с.91, Гергей, 1996, с.151; Лозинский, 1986, с.151–152; Drška, 2004, s.282–283].

У той час, коли конфлікт між Філіппом IV та Боніфачієм VIII набував обертів, Альбрехт I Габсбург всіляко прислужувався папі. Хоча папська курія продовжувала зневажливо ставитися до нього, він невпинно переконував її у своїй відданості. І це попри те, що в 1302 р. Альбрехт I зумів здобути перемогу над трьома духовними курфюрстами та Рейнським пфальцграфом Рудольфом, а отже, здавалося безпідставним і надалі демонстративно наголошувати на своїй підлеглихості престолу св.Петра. Німецький король готовий був піти на значні поступки, аби тільки до-

сягти порозуміння з папою та отримати шанси на імператорську корону. І тільки весною 1303 р., після тривалих переговорів, Альбрехт I Габсбург і Боніфачій VIII нарешті досягли згоди.

Результат перемовин було оприлюднено 30 квітня 1303 р. на засіданні папської консисторії, учасниками якого були й Альбрехтові посланці. Засідання відкрив Боніфачій VIII, який у своїй промові знову досить гостро акцентував увагу на вищості папської влади як над імператором, так і над усіма королями. За собою римський понтифік залишив право у разі потреби поширити імператорську владу й на інші народи. Щодо Альбрехта I Габсбурга, який, мовляв, був “раніше засліплений зухвалістю й необізнаністю”, то папа не вдався до суворих заходів, але з милості виправив усі недоліки Альбрехтового обрання і тепер публічно визнає його королівський титул. При цьому папа зробив висновок про те, що римсько-німецькому імператорові повинен також підпорядковуватися французький король [Krieger, 2003, s.89].

За таку заяву Альбрехтові I Габсбургові довелося дорого заплатити. Він не лише зобов’язався розірвати союз із Францією, але пообіцяв також упродовж наступних п’яти років призначати імперських вікаріїв у Ломбардії й Тоскані тільки зі згоди папи. Крім того, 13 липня 1303 р. Альбрехтові посланці були змушені від імені свого володаря скласти перед Боніфачієм VIII клятву вірності. Зміст присяги виразно відрізнявся від тієї обіцянки, яка до цього часу зазвичай давалася перед імператорською коронацією, і фактично нагадувала службову присягу сановника Папської держави. Король загалом погодився з тим, щоб римсько-німецький імператор, який в епоху Штауфенів вважався партнером курії, тепер був опущений до рівня слуги і прямого підданого папи [Krieger, 2003, s.90; Vaníček, 2002, s.464].

Отже, заради легітимності своєї влади Альбрехт I Габсбург пішов на глибоке приниження перед папою і поспішив визнати зверхність престолу св. Петра над імператорською владою. Таких значних поступок на користь папської курії не робив жодний німецький володар. Зі свого боку, ідучи на поступки папі, Альбрехт I Габсбург сподівався, що згодом його владу зможе успадкувати один із синів, і Боніфачій VIII при цьому не чинитиме жодних перешкод. Втім німецький історик Карл-Фрідріх Крієгер вважає, що своє підпорядкування папі Альбрехт I Габсбург сприймав лише як тактичний маневр і насправді не мав наміру підпадати під таку залежність. Тому васальну клятву Альбрехтових посланців папській курії, на думку вченого, не слід сприймати як ознаку глибокого занепаду могутності німецького правителя [Krieger, 2003, s.90].

Домовленість між Боніфачієм VIII та Альбрехтом I Габсбургом була спрямована, з одного боку, проти Франції, з королем якої Філіппом IV

Красивим папа мав серйозний конфлікт, а з другого – проти утвердження Пршемисловичів в Угорщині. Дві найбільші європейські універсальні сили, німецький король і папа, об'єдналися проти могутніх західних і східних сусідів, у зміцненні яких вбачали серйозну загрозу.

Усвідомлюючи ймовірність досягнення згоди між Боніфацієм VIII і німецьким королем, Вацлав II також шукав надійного союзника, який міг би надати допомогу у протистоянні з цим альянсом. Цілком логічно, що таким союзником міг стати французький король Філіпп IV Красивий. Адже для Франції, так само, як і для Чеської держави, папсько-габсбурзька угода становила неабияку небезпеку. До того ж, на той час Філіп IV Красивий був чи не найзапеклішим ворогом Боніфація VIII.

Тому Вацлав II, очевидно, і вирішив шукати підтримку саме при дворі Філіппа IV Красивого, хоча деякі члени чеської королівської ради і відраджували свого володаря від такого вчинку. Та Вацлав II стояв на своєму. Тогочасний хроніст Отакар Штирійський, який коментує наміри чеського короля укласти союз із Францією, при цьому відзначає, що, звинувачуючи німецького короля і папу в отриманні ними влади незаконним шляхом, Вацлав II сказав: “Якщо тоді разом з королем французьким виступлю проти обох облудних чільників християнства, не знаю, чи хтось нам обом, найбагатшим правителям у християнському світі, взагалі міг би наважитися протистояти”

sô weiz ich ninder anderswâ
zwêne kunige alsô rîche
als ich und der von Francriche
wer möht uns beiden widerstreben?

[Deutsche Chroniken, 1893, st. 79765, s. 1047]

Перші контакти з Францією чеський король установив, мабуть, ще на початку 1303 р. Ініціатором такого кроку виступив Вацлавів канцлер Петер з Аспельту (бл. 1240/1245 – 5.VI.1320), який, до того ж, був Базельським єпископом та імперським князем. Саме Петр з Аспельту, ймовірно, й налагодив дипломатичні стосунки між Чеським та Французьким королівствами. Очевидно, десь наприкінці травня 1303 р. Вацлав II відправив Філіппові IV Красивому проект договору, який був спрямований проти Альбрехта Габсбурга I, разом з тим, обіцяв підтримку Франції у протистоянні з папою Боніфацієм VIII [Dvořáková-Malá, 2006, s.27–34]. Документ відкидав законність прав Альбрехта I Габсбурга на німецьку королівську корону й декларував готовність до політичної розправи над ним. З цією метою чеський правитель повинен був зібрати за 100 тис. марок срібла празької ваги військо з області Тевтонії (північна Німеччина), а король Філіпп IV – з Алеманії (південно-західна Німеччина) [див додаток]. Історик

Йозеф Шуста переконаний, що посередником у цих переговорах був граф Теобальд із Пфірту, володіння якого перебували під загрозою габсбурзької експансії [Šusta, 2001, s.383–384].

Багате Чеське королівство повинно було рахуватися з тим, що роздобути таку суму буде не так просто. Про це свідчить той факт, що Вацлав II негайно взявся шукати фінансові засоби. Його союзниками в цей нелегкий час стають бранденбурзькі маркграфи з династії Асканіїв. Їм Вацлав II передав у володіння під заставу в сумі 50 тисяч марок Мейсенське маркграфство і гірниче місто Фрайберг [Malá-Dvořácková, 2004, s. 154, Šusta, 2001, s.616, Vaníček, 2002, s.466, Hádek, 2006, s.110].

З огляду на те, що текст угоди, який зберігся, відомий нам лише зі збірника формул, нез'ясованим є питання, чи власне саме в такому варіанті його було відправлено й Філіппові IV Красивому. Недипломатично гостре формулювання, на думку К.Харватової, радше свідчить про те, що документ, яким ми оперуємо, є лише проектом, підготовленим у канцелярії чеського короля, тоді як до Франції було відправлено більш поміркований варіант [Charvátová, 2007, s.197].

Проте Франція на виклик чеського короля не реагувала. Джерела не дозволяють однозначно говорити про те, що Філіпп IV Красивий не був зацікавлений у підписанні союзного договору з Вацлавом II. Очевидно, Філіпп IV Красивий, на відміну від Вацлава II, не вважав пріоритетною боротьбу проти німецького короля. Головним ворогом для нього залишався Боніфаций VIII. Мовчання Франції можна зрозуміти, якщо врахувати той факт, що угода була запропонована саме тоді, коли протистояння між Боніфациєм VIII і Філіппом IV Красивим досягло свого апогею. Як відомо, 12 березня 1303 р. на засіданні французької королівської ради було ухвалено рішення про те, що Вселенський церковний собор повинен засудити папу як злочинця і змусити його до абдикації (зречення сану) [Vaníček, 2002, s. 467].

У квітні 1303 р. Боніфаций VIII прийняв рішення про відлучення французького короля від церкви. До Франції було відправлено спеціального легата, який мав або домогтися визнання Філіппом IV Красивим папської супрематії (зверхності), або забезпечити прийняття папського рішення щодо його відлучення. Однак французькі легісти не здавалися і вперто боронили інтереси свого володаря.

Спільне засідання шляхти та прелатів, що відбулося 13 червня 1303 р. у Луврі, прийняло 29 статей, підготовлених легістом Гійомом де Плазіаком і спрямованих проти Боніфация VIII, а також уповноважило короля апелювати до Вселенського церковного собору. В результаті, суперечка набула радикального забарвлення з обох сторін і наріжним каменем стало

питання забезпечення прав світської держави проти церковного універсализму. На думку Гійома де Ногаре та інших радників, король мав довести суперечку з папою до цілковитої перемоги. Стержнем подальших дій мав стати принцип, що папа – еретик і з допомогою церковного собору його потрібно негайно усунути від влади. До такої позиції пристала більшість кліру, світських станів та університету. Отже, папа вступив у конфронтацію з усім Французьким королівством [Грегоровиус, 2008, с.960; Drška, 2004, s.283].

Та Боніфацій VIII не бажав відступати. Він відправився зі своїми кардиналами в місто Ананья, аби тут підготувати акт відлучення Філіппа IV Красивого від церкви і звільнення його васалів від клятви вірності. Однак за день до того, як 8 вересня 1303 р. мало бути виголошене прокляття, канцлер французького короля Гійом де Ногаре з допомогою римських аристократів, на чолі яких стояв Счіарра (Шіарра) Колонна, здійснили напад на Боніфація VIII. У папському палаці відбулася коротка, але кривава збройна сутичка з оточенням Боніфація VIII, в ході якої загинув вікарій архієпископа Естергомського Гергей, котрий на той час перебував тут у складі угорського посольства. Канцлер Гійом де Ногаре захопив старенького папу і, як стверджують деякі джерела, навіть побив його. Однак римляни на чолі з Орсіні звільнили Боніфація VIII з французького полону, після чого він прокляв нападників та їхнього короля. Папа урочисто повернувся до Риму, де через кілька тижнів, 11 жовтня 1303 р., помер. Одні історики вважають, що це сталося внаслідок пережитих ним хвилювань, а на думку інших – Боніфація VIII отруїли його вороги [Гергей, 1996, с.152; Грегоровиус, 2008, 961–965; Лінч, 1994, с.416; Лозинский, 1986, с.152–153]. Отже, конфлікт Боніфація VIII з Францією тривав сім років і закінчився для нього трагічно.

Якщо смерть Боніфація VIII звільнила Альбрехта I Габсбурга від усіх зобов'язань перед папською курією, то на Пршемисловичів тиск Риму не зменшився. Новим папою – Бенедиктом XI (1303–1304) став, хоча й на короткий термін, колишній легат в Угорщині Ніколо Бокассіні, вірний союзник Анжу. В умовах несприятливого становища Вацлав II став шукати шляхи для примирення з німецьким королем. Наприкінці листопада 1303 р. він відправив до Відня посольство на чолі з Петром з Аспельту, яке повинно було домовитися з Альбрехтом I Габсбургом про мир. Однак запропоновані умови були для чеської сторони неприйнятними.

Німецький король, який мав інформацію про дипломатичні переговори Чехії з Францією та, очевидно, навіть знав і зміст проекту союзної угоди, не погоджувався на жодні поступки і вимагав цілковитої покори. Він став наполягати, щоб Пршемисловичі відмовилися від Угорщини,

не визнавав за ними прав на володіння Польщею, вимагав залишити Хеб (Егер), Верхній Пфальц та Мейсен. Крім того, Альбрехт зухвало запропонував, аби Вацлав або передав йому на шість років право на прибутки з кутногорських рудників, або заплатив 80000 гривень сріблом, бо як васал імперії він, мовляв, повинен вносити її правителю десяту частину від дорогоцінних металів, яку заборгував [Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 88; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s.125; Charvátová, 2007, s.198; Vaníček, 2002, s.468–469]. Як відзначає чеський історик З. Фіала, такий аргумент був просто вигадкою, бо цісарі раніше ніколи не отримували жодних надходжень з гірничодобувних промислів Пршемисловичів і Альбрехт тією мерзенною брехнею лише приховував власну жадобу до казкових срібних багатств Кутної Гори, міста, котре на той час сягнуло вершини своєї слави [Fiala, 1975, s.212–213].

Переговори закінчилися наприкінці 1303 р. безрезультатно. Чеський король, звичайно, усі домагання Альбрехта I Габсбурга відкинув, і тоді останній став його залякувати. В травні 1304 р. Альбрехт I Габсбург наклав на Пршемисловичів імперське прокляття, тобто “позбавив влади в Чехії” Вацлава II та його нащадків й розпочав приготування до війни з ними [Vaníček, 2002, s.469]. На думку К.Харватової, імперську клятьбу проти Вацлава II було, очевидно, оприлюднено наприкінці червня 1304 р. на імперському з’їзді у Франкфурті-на-Майні [Charvátová, 2007, s.198]. Крім того, Альбрехт пообіцяв підтримку угорським прихильникам Карла Роберта, вербував жовнірів, вів переговори з німецькими князями, переконуючи їх у необхідності організації походу проти чеських Вацлавів. З виступом Альбрехта Габсбурга антипршемисловська коаліція зміцніла, тоді як опора влади Ласла V в Угорщині неухильно звужувалася. Юного короля покинуло чимало впливових магнатів. Тоді Вацлав II усвідомив необхідність у допомозі синові. Останнім поштовхом до такого кроку стала домовленість між Габсбургами та Карлом Робертом [Třeštík, 2001, s.307].

Наприкінці травня 1304 р. чисельне й добре озброєне чеське військо вирушило до Угорщини і в червні зайняло м. Естергом. Потім на Ракоському полі, біля Буди, Вацлав II зустрівся зі своїм сином [Charvátová, 2007, s.205–206, Šusta, 2001, s.411]. Чеський володар пробув в Угорщині майже два місяці. Він намагався, передусім, підтримати владу свого сина військовими силами та фінансовою допомогою. В Угорському королівстві Вацлав II жив в очікуванні битви з Карлом Робертом, яка так і не відбулася. Річ у тім, що прихильники Анжуйської династії не дочекалися допомоги від Альбрехта I Габсбурга, а тому не були зацікавлені у військовому зіткненні. Аби зміцнити становище Ласла V було вирішено повторно здійснити обряд його коронації. Позаяк місто Секешфегервар, де, згідно з усталеною

традицією, проходила коронація угорських королів, на той час захопила ворожа сторона, то це урочисте дійство відбулося в Буді, в костелі Діви Марії. Молодший Пршемислович знову став перед вітварем у плащі св. Іштвана зі всіма традиційними інсигніями. Та після того, як корона св. Іштвана увінчала голову Ласла V в друге, його влада почала втрачати ґрунт під ногами [Charvátová, 2007, s.206].

Здійснюючи похід в Угорщину, чеський король, звичайно, прагнув зберегти усі володіння, що було марною справою. Намагання відстояти для Ласла V корону св. Іштвана зазнало краху і в серпні 1304 р. правитель Чехії та Польщі забрав юного нащадка додому. Із собою Пршемисловичі взяли також угорські королівські регалії. А для певності захопили в заручники й частину угорських магнатів. Управління країною Вацлав II довірив Яношу Кесері [Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p.85; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 123; Hádek, 2006, s. 118; Charvátová, 2007, s. 206–207]. В результаті, чеська влада в Угорщині самоліквідувалася.

Значно важливішим з огляду на ситуацію було те, чим закінчиться збройне зіткнення Вацлава II з Альбрехтом Габсбургом. Останній, через фінансову неспроможність та труднощі з організацією війська, вступив у володіння Вацлава II аж наприкінці вересня 1304 р. й розташувався в околиці Чеських Будейовиць. Там до Альбрехта I Габсбурга приєдналися загони його сина, австрійського герцога Рудольфа, та допоміжні угорські підрозділи. Упродовж трьох днів ці війська грабували південну й центральну Чехію, очікуючи на вирішальну битву, якою німецький король прагнув переможно завершити свій похід. Та Вацлав II розгадав намір нападника і обрав тактику так званої “маневреної війни”. Тоді Альбрехт I Габсбург вирушив на Кутну Гору, срібні копальні якої не без підстав вважав ключем до оволодіння Чехією [Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 88–89; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s.125–126].

Військо німецького короля підійшло до Кутної Гори 18 жовтня 1304 р. і взяло місто в облогу. І хоча укріплення довкруг Кутної Гори було зведено нашвидкуруч, Альбрехт I Габсбург так і не зміг її захопити. У Кутній Горі було розміщено залогу, яка успішно боронила місто. Коли ж 22 жовтня сюди підійшло основне чеське військо, ворог уже зняв облогу Кутної Гори. Як відзначає Петр Житавський, рудокопи випустили до Малешовського потоку отруйний срібний шлак і в стані німецького рицарства, котре брало звідси воду, спалахнула епідемія дезинтерії [Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 89; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 126]. Це, очевидно, змусило Альбрехта I Габсбурга негайно покинути Кутну Гору, а відтак – і Чехію. У перший день листопада 1304 р. він

був уже в австрійських володіннях. Через голод, хвороби та холод імперське військо зазнало значних втрат.

Похід проти Чеського королівства, що так довго готувався і на який покладалися великі сподівання, закінчився поразкою. Навіть ті з тогочасних хроністів, які найбільше прославляли Альбрехта і найгучніше глузували з боягузтва чеського короля, погоджувалися, що з потужної збройної виправи власне повернулися жалюгідні рештки. Чи не єдиним “успіхом” німецького короля стало страшне спустошення деяких чеських територій. Звістка про це долетіла аж до далекої Флоренції і спонукала Данте Аліг’єрі в останній частині своєї “Божественної комедії”, що має назву “Рай”, дорікнути Альбрехтові I Габсбургові за його негідний вчинок такими словами:

Затямлять там Альбертове діяння,
Як він скерує крила у ганьбі

I празькі землі дасть на плондрування [Данте, 2001, с.429].

Та боротьба між німецьким правителем Альбрехтом I Габсбургом та чеським і польським королем Вацлавом II тривала й надалі. На початку липня 1304 р. в Перуджі помер папа Бенедикт XI, який шукав шляхи до примирення з Філіппом IV Красивим, і знову спалахнула багатомісячна запекла боротьба за престол св. Петра між французькою стороною та послідовниками Боніфація VIII, які прагнули до відплати за злочин, вчинений в Ананї. Французький король був змушений зважати на те, що папою може стати хтось із його ворогів, який відновить союз із Альбрехтом I Габсбургом, спрямований проти нього. А поки Альбрехт I Габсбург загрузнув у Чеському королівстві, то Філіпп IV Красивий ловив момент, аби поширити свою владу в імперських землях Лотарингії та навіть замірявся на Верден. Настала слушна нагода для відродження ідеї чесько-французької угоди і в Празі це, очевидно, відразу усвідомили. Якраз тоді, коли Альбрехт облягав Кутну Гору, з Чехії до Франції інкогніто вирушив канцлер Петр з Аспельту, аби домовитися про укладення нового антигабсбурзького союзу з Філіппом IV Красивим [Грегоровиус, 2008, с.966–968; Šusta, 2001, s.437–438].

Та й на цей раз щастя відвернулося від чеської місії. Хоча Петр з Аспельту пробирався лише кружними шляхами, вороги уважно стежили за кожним його кроком, позаяк добре знали, що Базельський єпископ схильний до будь-яких несподіваних вчинків. У Швабії чеського канцлера схопили габсбурзькі васали – пан зі Сарганцу та пан із Монтфорту. Від нього було відібрано грамоти Вацлава II для французького короля Філіппа IV Красивого, в яких чеський король намагався воскресити ідею спільної боротьби проти Альбрехта I Габсбурга. Незважаючи на те, що Петр з Аспельту був церковним прелатом та імперським князем, Габсбурги кинули його за ґрати. За життя Вацлава II він так і не зміг повернутися до Чехії.

Найвідданіший Вацлавів порадник Петр з Аспельту провів в ув'язненні кілька місяців, звідки був звільнений аж улітку 1305 р. після виплати викупу у сумі 8 тисяч марок срібла [Šusta, 2001, s.438; Charvátová, 2007, s. 211; Hádek, 2006, s.120, Krieger, 2003, s.94]. На той час Вацлава II вже не було в живих: він зляг із тяжкою формою туберкульозу і 21 червня 1305 р. помер [Лесны, 1990, с. 34-35; Charvátová, 2007, s.217]. Місія до Філіппа IV Красивого так і залишилася незавершеною, союз між Чеським королівством і Францією, якого так прагнув Вацлав II, укладено не було.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бедуел Г. Історія церкви / Гі Бедуел; [пер. з франц. Г.Григорович]. – Львів: Свічадо, 2000. – 296 с.
2. Гергей Е. История папства / Енё Гергей; [пер. с венгр. О.В.Громова]. – М.: Республика, 1996. – 463 с.
3. Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетия) / Фердинанд Грегоровиус; [пер. с нем. М.Литвинова, В.Линде, В.Савина] – М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008. – 1280 с. – (Полное издание в одном томе).
4. Данте Алиг'єри. Божественна комедія: [поема] / Алиг'єри Данте; [пер. з італ. і коментарі Є.А.Дроб'язка]. – Харків: Фоліо, 2001. – 607 с.
5. Егер О. Средние века / Оскар Егер. – СПб: “Специальная Литература”, 1997. – 824 с. – (Всемирная история, т.2).
6. Лесны И. О недугах сильных мира сего. (Властины мира глазами невролога). – Прага: Издательство “Графит”, 1990. – 184 с.
7. Лінч Джозеф Г. Середньовічна церква. Коротка історія / Джозеф Г Лінч; [пер. з англ. В.Шовкуна] – К.: Основи, 1994. – 492 с.
8. Лозинский С.Г. История папства /Самуил Горациевич Лозинский. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.
9. Codex juris Bohemici. – Praga: I.L. Kober, 1867. – Tomus I. Aetatem Přemyslidarum continens / Opera Hermenegildi Jireček. – 447 p.
10. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters / Nach den Abschriften Franz Lichtensteins herausgeben von Joseph Seemüller. – Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893. – Tomus V. Pars II. Ottokars Österreichische Reichschronik. – S. 722–1439. – (Monumenta Germaniae Historica).
11. Drška V. Dějiny středověké Evropy / Václav Drška, Dana Picková. – Praha: Nakladatelství Aleš Skřivan ml, 2004. – 368 s.
12. Dvořáčková-Malá D. Petr z Aspeltu mezi Přemyslovci a Lucemburky / Dana Dvořáčková-Malá // Ve znamení země Koruny české. Sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc. / Sest. Březina Luděk, Jana Konvičná, Jan Zdichynec. – Praha: Casablanca, 2006. – S. 27–34.
13. Fiala Z. Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1310 / Zdeněk Fiala. – [Vyd. 2., dopl.]. – Praha: Nakladatelství Svoboda, 1975. – 245 s.

14. Hádek C. Konec Přemyslovců v Čechách / Cyril Hádek. – Praha: Akropolis, 2006. – 208 s.
15. Charvátová K. Václav II. Král český a polský / Kateřina Charvátová. – Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 2007. – 352 s. – (Edice Velké postavy českých dějin / svazek 7).
16. Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493) / Karl-Friedrich Krieger. – Praha: Nakladatelství Argo, 2003. – 256 s. – (Edice dějiny Evropy / svazek 4).
17. Malá-Dvořáčková D. Braniboři v Čechách a zjetí Václava II. (Česko-braniborské vztahy ve 13. století) / Dana Malá-Dvořáčková // Korunní země v dějinách českého státu II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14. – 16. století. Sborník příspěvků přednesených na kolokviu pořádaném ve dnech 12. a 13. května 2004 v Clam-Gallasově paláci v Praze / Uspořádaly Lenka Bobková, Jana Konvičná. – Praha, 2005. – S. 129–158.
18. Maráz K. Václav III. (1289–1306). Poslední Přemyslovec na českém trůně / Karel Maráz. – České Budějovice: Veduta, 2007. – 162 s.
19. Perniš J. Svatoštesfanská koruna na dražbě ambícií. Anjouovci v zápase dynastií o dědičstvo Arpádovců (1290–1310) / Jaroslav Perniš. – Martin: Vydavatelství Matice slovenskej, 2004. – 96 s.
20. Petra Žitavského kronika Zbraslavská // Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí “Spolku historického v Praze”, pořádáním Josefa Emlera. – Praha: Nákladem nadání Františka Palackého, 1884. – Díl IV. Kronika Zbraslavská. Výpisy z rozličných kronik s nekolika zápisy Zbraslavskými. Kronika Františka Pražského. Kronika Beneše Krabice z Weitmile / K vydání upravil Josef Emler. – P. 3–337.
21. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. – Pragae: Typis Grégerianis, 1882. – Pars II. Annorum 1253–1310 / Opera Josephi Emler. – 1483 p.
22. Šusta J. Dvě knihy českých dějin. Reprint druhého vydání 1926 / Josef Šusta. – Praha: Nakladatelství Argo, 2001. – Kniha první. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308. – 540 s.
23. Třeštík D. Králové a knížata zemi Koruny České / Dušan Třeštík, Jaroslav Čechura, Vladimír Pechar. – Praha: Nakladatelství Rybka Rublishers, 2001. – 416 s.
24. Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české / Vratislav Vaníček. – Praha–Litomyšl: Nakladatelství Paseka, 2002. – Svazek III. 1250–1310. – 760 s.
25. Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae / Překlad František Heřmanský, verše přeložil Rudolf Mertlík, historická revize Zdeněk Fiala, spolupráce Marie Bláhová. – 2. opravené vydání. – Praha: Svoboda, 1976. – 598 s.

**Foedus inter Wenceslaum II. et regem
Franciae contra Albertum regem Romanorum**

1303.

*(публикується за виданням: Codex juris Bohemici. – Pragaе: I.L. Kober, 1867. –
Tomus I. Aetatem Přemyslidarum continens / Opera Hermenegildi Jireček. – N.105.
– P. 441 – 442)*

Nos Wenceslaus Dei gratia rex Bohemia et Poloniae.

Notum esse volumus universis praesentes inspecturis, quod nos cum illustri et magnifico domino Philippo Francorum rege, in sinceritate dilectionis et amicitiae specialis vivere cupientes, ad talis cum eo devenimus foederis unionem:

I. Quod contra quemlibet hominem cujuscumque fuerit conditionis, dignitatis et status, et specialiter ac nominatim contra Albertum, qui pro rege Romanorum se gerit, ut nos et praedictus rex firmiter ab imminentibus utrilibet nostrum ab eo periculis nos salubriter praeservemus, promissimus et promittimus cum omni nostra potentia per totum dicti Alberti vitae tempus nos fideliter adjuvare.

II. Ita quod ex nunc statim uterque nostrum, non quaesita vel exspectata alia monitione vel requisitione alterius, ipsius se manifestum inimicum ostendat et actualiter eum, fautores et adjuutores ejus pro cunctis suis viribus impediatur et impugnet, nec alteruter nostrum ab ipsorum impugnationibus desistat sine alterius beneplacito et consensu per ejus literas, cujus inter nos consensus habendus et quaesitus fuerit, apparente.

III. Et ut contra praedictum Albertum tam praedictus rex Francia quam nos possimus eo ferventius et potentius nos fovere, promittimus ultra illos omnes homines quos in nostris regnis et dominiis obtinebimus, stipendiarios de Teutoniae partibus pro centum millibus marcarum argenti ponderis Pragensis, inclusis in illam summam illis stipendiariis quos jam de dictis Teutoniae partibus convenimus, convenire et aquirere infra hinc et festum beati Jacobi apostoli. Ipse etiam rex Francia ultra illos homines, qui suo dominio sunt subjecti, stipendiarios de Alimania, qui ipsius domini confinibus sunt vicini, pro centum etiam millibus marcarum argenti ejusdem ponderis usque ad praedictum festum convenire promisit, ut tam nos cum nostris quam ipse rex Francia cum suis stipendiariis contra praedictum Albertum nos melius et potentius prout praemisimus adjuvemus.

IV. Promittimus insuper, salva in omnibus Apostolicae sedis reverentia et cultu christianaе fidei, quam profitemur et columus sicut quilibet veri christianaе fidei professores, quod si ejusdem sedis antistes cum praedicto rege Francia, amico nostro carissimo, in concordia vivere secumque amicabiliter stare noluerit et ad ejus dispendia se contulerit, nos una cum domino illustre rege Ungariae Wenceslao filio nostro, toto posse defensionem insitemus ipsius, sibi ad hoc omnem favorem, quem poterimus, impendemus, et his omnibus impeditorem toto posse praestabimus, per quae contra eum idem Apostolicae Sedis antistes robur accipiat, vel ad offendendum suae fortificationis hab-

eret augmentum. Ipse etiam rex Franciae et pro praedicto filio nostro, si ipse summus pontifex nobiscum et cum filio nostro praedicto amicabiliter stare noluerit vel ad nostra vel dicti filii nostri dispendia se converterit, promisit facere illud idem.

Praemissa autem et singula promissa nostra servare, tenere et adimplere, ac contra ea non venire nec facere promittimus, data et praestita super hoc juramenti nomine regis fide nostra.

In cujus rei testimonium est.

Угода між Вацлавом II та королем Франції проти Альбрехта короля Римського

1303.

(українською мовою публікується вперше; переклад з латини Ігоря Ліхтея, заг. ред. Олександри Яцків за виданням: Codex juris Bohemici. – Pragae: I.L. Kober; 1867. – Tomus I. Aetatem Přemyslidarum continens / Opera Hermenegildi Jireček. – N.105. – P. 441–442)

Ми, Вацлав, з Божої ласки король Богемії і Польщі.

Ми, особисто присутні, хочемо, щоб було відомо всім, тому що ми, прагнучи з вельмишановним і знатним паном Філіппом, королем французів, жити в щирості, любові і особливій дружбі, дійшли до такої угоди:

I. Щоб проти кожної людини, якого б вона не була стану, звання і статусу, і особливо та поіменно проти Альбрехта, який видає себе за короля римського, щоб ми і згаданий король надійно вбереглися від майбутніх небезпек, які [загрожують] нам обом з його боку, ми пообіцяли і обіцяємо з усією нашою силою вірно допомагати один одному протягом всього часу життя названого Альбрехта.

II. Таким чином, віднині негайно продемонструє кожний з нас обох без зволікань за будь-якої нагоди вороже ставлення до нього і буде відразу ж зі всіх сил перешкоджати і нападати на нього, на його союзників і помічників, і також ніхто з нас обох не припинить напади без згоди іншого з допомогою листа, яким буде між нами досягнуто порозуміння.

III. І щоб проти згаданого Альбрехта, як згаданий король Франції, так і ми змогли йому гарячіше і сильніше дошкуляти, більше того, ми обіцяємо, крім всіх тих людей, яких маємо у наших королівствах і володіннях, зібрати [ще] найманців із Тевтонії на суму сто тисяч марок срібла пражської ваги, і додати включно до цієї кількості тих найманців, яких ми вже з названих частин Тевтонії збрали, вже до дня святого апостола Якова. Також сам король Франції пообіцяв наwerbувати, крім тих людей, які є підданими у його володіннях, найманців з Алеманії, яка межує з його володіннями, також за сто тисяч марок срібла цієї ж ваги до згаданого свята, щоб ми, як про це передбачено, з нашими, а король Франції – зі своїми найманцями, сильніше і краще допомагали проти згаданого Альбрехта.

IV. Крім того, не порушуючи пошани до апостольського престолу і поклоніння християнської віри, яку признаємо, визнаючи як істинну вчительку християнської віри, обіцяємо, що якби цього престолу настоятель зі згаданим королем Франції, нашим найдорожчим приятелем, не хотів жити у злагоді чи бути з ним у дружніх стосунках, і якщо б він заподіяв йому шкоду, [то] ми разом із паном, вельмишановним королем Угорщини, нашим сином Вацлавом, спрямуємо весь захист на нього, щоб всю прихильність, яку ми зможемо додамо і собі до цього, і цим усім ми будемо робити перешкоду скільки можна, якщо б проти нього той же настоятель апостольського престолу застосував би силу чи шукав би привід для пошкодження його укріплення. Також сам король Франції і щодо згаданого сина нашого, якщо б не хотів понтифік з нами і нашим згаданим сином бути в дружніх стосунках, чи якби намагався завдати збитків нам або названому нашому синові пообіцяв чинити так само.

Відтак обіцяємо домовленості і кожну окремо обіцянки наші, дані і виконані під час цієї присяги іменем короля нашої віри, зберігати, тримати і виконувати, а також проти них не виступати.

На підтвердження цієї справи є.

РЕЗЮМЕ

Igor Likhтей (Ужгород)

ПРОЕКТ СОЮЗНОЇ УГОДИ МІЖ ЧЕСЬКИМ КОРОЛЕМ ВАЦЛАВОМ II ТА ФРАНЦУЗЬКИМ МОНАРХОМ ФІЛІППОМ IV КРАСИВИМ

У статті висвітлено спроби чеського і польського короля Вацлава II укласти союзу угоду з французьким правителем Філіппом IV Красивим. Автор відзначає, що в особі французького монарха Вацлав II сподівався знайти надійного союзника, який зміг би надати йому допомогу у протистоянні з папою Боніфацієм VIII та німецьким королем Альбрехтом I Габсбургом. Однак всі намагання Вацлава II зблизитися з Філіппом IV Красивим не увінчалися успіхом. Причину невдачі, на думку дослідника, слід шукати в тому, що Філіпп IV Красивий зумів власними силами розправитися з папою, а боротьбу проти Альбрехта I Габсбурга не вважав пріоритетною.

Ключові слова: Чеське королівство, династія Пршемисловичів, папська курія, Священна Римська імперія, німецький король, французький король, Угорське королівство, проект союзу угоди.

SUMMARY

Ihor Likhтей (Uzhhorod)

UNION TREATY PROJECT BETWEEN THE CZECH KING VACLAV II AND THE FRENCH MONARCH FILIP IV NICE

The article explains the attempts of the Czech and Polish king Vaclav II to conclude a Union Treaty with the French monarch Fillip IV the Beautiful. The author notes that Vaclav II expected to find a reliable ally in the person of the French monarch who would help him in his confrontation with the Pope Boniface VIII and German king Albrecht I Habsburg. But all the attempts of Vaclav II for closer contact with Fillip IV the Beautiful were unsuccessful. As to the mind of the investigator, the reason of failure could be in the fact that Fillip IV the Beautiful was able to deal with the Pope by his own might and thought the struggle against Albrecht II Habsburg to be of no priority.

Key words: Czech kingdom, Prshemyslovych dynasty, Papal curia, Holy Roman Empire, German king, French king, Hungarian kingdom, Union treaty Project.

*Павло Леньо
(м. Ужгород)*

ЕТНОГРАФІЯ ЧИ ЕТНОЛОГІЯ? АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙ НАУКИ

Значною проблемою при використанні матеріалів іноземними мовами є термінологічна неузгодженість. Значення-конвенції (поняття) науки кожної країни можуть мати різний смисловий відтінок, який втрачається при перекладі чи міграції від однієї національної наукової спільноти до іншої. Крім того, кожна зарубіжна наука може мати (і частіше таки має) свої варіанти основних категорій, які суттєво відрізняються від вітчизняних, навіть якщо звучать однаково. Зокрема, дослідники по різному розуміють та тлумачать такі поняття як “етнологія” та “етнографія”. Іноді розгортаються бурхливі суперечки з приводу зміни назви дисципліни. Достатньо загадати дискусію на сторінках російського академічного видання “Этнографическое обозрение”, яку започаткував В. Тішков у 1991 році [12] і яка тривала до кінця 1990-х років. Відома також полеміка з приводу назви Інституту народознавства НАН України, яка відбулася на початку 1992 року. Були пропозиції назвати установу “Інститут культурної антропології”. Врешті прийшли до висновку, що оскільки вітчизняна наука базується на відмінній від європейських наук теоретико-методологічній базі, то правильним є слідувати національній традиції.

Для когось ця проблема (сміслова тотожність або відмінність термінів) не має принципової різниці, інші науковці навпаки відстоюють термінологічну чистоту та порядок. Наприклад, С.Токарев користувався терміном “етнографія”, вважаючи недоцільним притримуватись позиції західних вчених, які виокремлюють емпіричну етнографію та теоретичну етнологію [13, с. 4]. На його думку не може існувати збір польового матеріалу без його теоретичного осмислення, навіть якщо воно проводиться на поверхневому рівні. Аналогічні погляди поділяє В.Басілов [2; 3], який упродовж 1990-х рр. активно полемізував із діючим директором Інституту етнології та антропології ім. Миклухо-Маклая РАН В.Тішковым, який пропагував запровадження терміну етнологія. Останній ініціював зміну назви інституту з “етнографії” на “етнологію”, а пізніше на Інститут ет-

нології та антропології. Цей вчений взагалі вважає суперечки з приводу назв науки зайвою справою, оскільки це свідчить про методологічну слабкість дисципліни, тоді як важливим є тільки результат досліджень, а не балачки-теребені [11, с. 24]. У словацькій етнології схожої із В.Басіловим позиції притримується О. Елшек [17-19]. Він вважає, що історична назва науки повинна зберігатися, оскільки вона свідчить про традиції та специфіку національної науки, може допомогти при визначенні пріоритетів розвитку, збереженні ідентичності дисципліни.

Виходячи з зазначеного, при написанні праць із використанням понять етнологія та етнографія, доцільно заздалегідь обумовлюватись про їх термінологічну сутність. Зокрема, для зручності, можна застосовувати наступні значення: *етнографія* – період розвитку науки, коли переважають описово-емпіричні праці, *етнологія* – період, коли дисципліна вийшла на рівень теоретичного осмислення та узагальнення накопиченого матеріалу. При використанні терміну *антропологія* слід зазначити “фізична” (вітчизняна традиція) чи відповідно до західної моделі науки – “соціальна”, “культурна” (*соціокультурна*). Паралельно також можна вживати традиційний для вітчизняної науки термін “*народознавство*”, який в сучасній Україні побутує як означення етнографії та фольклористики, незважаючи на одночасне існування інших понять – етнографія, антропологія, етнологія.

Для адекватного розуміння проблеми термінології необхідно розгледіти питання традицій науки. Аналіз епістемологічних засад етнографії-етнології та соціокультурної антропології останнім часом робили немало представників вітчизняної та зарубіжної історіографії: Г. Скрипник [9], Є. Марков [8], О. Боряк [4; 5], С. Шандибін [14], Г. Кіліанова [21], М. Бенжа [16], Р. Столічна [22], О. Елшек [20], К. Якубікова [22], А. Кравченко [7] та інші. Згадані вище суперечки з приводу назви та напрямів розвитку дисципліни є результатом прихильності науковців до різних форматів науки, чинники виникнення і традиції становлення яких є суттєво відмінними. Для розуміння минулого і сучасного стану вітчизняної етнології, для спроб прогнозу її перспектив необхідно уявити, до якого формату відносилася українська етнологія упродовж своєї історії та на сучасному етапі. Тобто варто приділити увагу основним варіантам розвитку етнологічної науки у світі.

По-перше, **це західна традиція**, до якої відноситься наука англосаксонських країн. Колоніальні країни мали потребу у вивченні особливостей та відмінностей населення своїх володінь. Це призвело до розвитку культурної та соціальної антропології, або просто – соціокультурної антропології як науки про фізичні, культурні та соціальні особливості лю-

дини. Об'єктом і одночасно предметом дисципліни є вивчення культурних моделей, соціальних структур місцевого населення. Особливістю є відсутність історичного підходу, а типовим являється бачення кожної окремої культури як самобутнього феномену [16, с. 25-26]. *Соціальна антропологія* (Великобританія) включає етнографію, культурну антропологію, етнологію. Структуру *культурної антропології* (США) складають археологія, праісторія, етнографія, етнологія, лінгвістична антропологія, соціальна антропологія. У контексті цих дисциплін етнографію розуміють як накопичувальну, емпіричну дисципліну. Етнологія займається теоретичним узагальненням у культурній ретроспективі.

Іншою (**центральноєвропейською**) моделлю вважають традиції німецькомовних країн [8]. Етнографічна наука там розвивалася кількома напрямками: 1) *“Volkskunde”* – вивчення традиційної культури власного народу, сусідів по Європі; 2) *“Völkerkunde”* – культура заморських країн, колоній. Для науки характерний історизм, окремо виділяються предмет та об'єкт дослідження.

Ще один варіант представляють **традиції науки країн Центральної та Східної Європи**. З XIX ст. етнографія там розвивалася з орієнтацією на вивчення власного народу (фактично як вищезгаданий напрям – *“Volkskunde”*) – народознавство, народопис [10; 13]. Риси, що їй притаманні – етноцентризм, лінійне бачення розвитку, історична тяглість, народна основа культури. Таке її спрямування було зумовлене бездержавницьким статусом українців, поляків, чехів, словаків та інших народів у часи, коли етнографія починала своє становлення. Головним завданням дисципліни був пошук доказів культурної самобутності народу як захист від асиміляції, хоча у кожній країні були свої особливості її становлення, що іноді проявляється і в сучасності. Зокрема, у Румунії вона викладається у контексті мовознавства, а не історії; у словаків етнографія довго вважалася за субдисципліну географічної науки, Російська імперія, хоч і мала статус держави, також розвивала науку шляхом «географічного народознавства» різних народностей, що її населяли.

У сучасності вчені намагаються комбінувати особливості та брати позитиви від кожної із моделей-традицій науки. У **США** віддають перевагу синтезній соціокультурній антропології із субдисциплінами етнологія та етнографія. У **Європі** виходять за межі дисциплінарних канонів, однак етнологія та етнографія виступають рівноправними партнерами антропологічної науки. І хоча є окремо *“Völkerkunde”* (культурна антропологія), *“Volkskunde”* (етнологія-етнографія) інтереси яких не перетинаються, існує багато компромісних форматів дисципліни. Скажімо, у **Польщі** прийшли до висновку, що орієнтація на національні межі не відповідає вимогам су-

часної науки, «народність» втратила роль основного робочого/вихідного концепту, хоча і зберігає актуальність для дисципліни як історична ретроспектива. Можна говорити, що у країні створилася низка наукових шкіл, які використовують міждисциплінарний підхід, серед яких однією із найбільш перспективних вважається етнолінгвістична школа, заснована Є. Бартмінським [1]. В **Угорщині** намагаються розвивати історичну антропологію та місцеву антропологію (anthropology at home) [6]. У **Румунії** основним предметом дисципліни залишається традиційна культура. Однак наявне також бажання займатися вивченням сучасності, що не суперечить концепції етноцентричної етнографії [25]. **Болгарська** етнологія теж залишається історичною наукою, але предметом науки розуміють не лише ідеалізовану традиційну культуру епохи національного відродження, але й сучасні актуальні проблеми. Більшість вчених підпадають під характеристику “дослідники свого етносу” (insider ethnologists), однак частішають спроби вийти за межі етноцентричних досліджень. Наукові напрямки орієнтуються на етнорефлексію суспільством змін другої половини ХХ ст., популярними стають міждисциплінарні студії “щоденної культури” [15; 21].

Що ж до для вітчизняної науки, то для неї є звичним термін “народознавство”, що відображає традиції та специфіку дисципліни. Однак слід приймати до уваги, що наша наука намагається вийти за межі провінційності та народознавчої тематики досліджень ХІХ століття в яких вона перебувала в часи радянської влади. Останнім часом з'являється чимало студій які можна з успіхом віднести як до етнологічної так і соціокультурної антропологічної проблематики. У перспективі предметом дисципліни може стати не культура народів, а більш широка тема – культура людини. Таким чином поряд з традиційною вітчизняною назвою науки – “народознавство” виправданим є практика вживання термінів – “етнографія”, “етнологія”, “антропологія” (соціальна чи культурна).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бартминский Е. Фольклористика, этнонаука, этнолингвистика – ситуация в Польше / Е. Бартминский // Славяноведение. – 2004. – № 6. – С. 89–98.
2. Басилов В. Н. Этнография: есть ли у нее будущее? / В. Н. Басилов // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 4. – С. 3–17.
3. Басилов В. Н. Традиции отечественной этнографии / В. Н. Басилов // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 2. – С. 18–45.
4. Боряк О. Від усної історії та мікроісторії до антропологічної історії: у пошуках сучасного інструментарію / О. Боряк // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура. – К.: Видавництво асоціації етнологів, 2000. – С. 209–216.

5. Боряк О. „Народна культура та суспільна сфера”. Нотатки з щорічного зібрання Американського фольклорного товариства / О. Боряк // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1–2. – С. 113–120.
6. Коша Ласло. Чий ви сини? Огляд угорської етнографії / Ласло Коша. – Ужгород: СП „ПоліПрінт”, 2002. – 244 с.
7. Кравченко А. И. Социальная антропология: учебное пособие для вузов. – М.: Академический Проект, 2003. – 544 с.
8. Марков Г. Е. Теория или миф? / Г. Е. Марков // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 4. – С. 11–15.
9. Скрипник Г. А. Методологічні проблеми та засади розвитку сучасної української етнології / Г. А. Скрипник // Етнологія, фольклористика. – Одеса –Київ: Видавництво асоціації етнологів, 2001. – С. 3–10.
10. Соколовский С.В. Российская этнография в конце XX в. (библиометрическое исследование) / С. В. Соколовский // Этнографическое обозрение. – 2003. – № 1. – С. 3–54.
11. Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально–культурной антропологии / Валерий Андреевич Тишков. – М.: Наука, 2003. – 544 с.
12. Тишков В. А. Советская этнография: преодоление кризиса / В. А. Тишков // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 1. – С. 5–19.
13. Токарев С.А. История русской этнографии / Сергей Александрович Токарев. – М.: Наука, – 1966. – 456 с.
14. Шандыбин С.А. Постмодернистская антропология и сфера применимости ее культурной модели / С. А. Шандыбин // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 1. – С. 14–30.
15. Benuškova Zuzanna. Bulgarska etnologia v súčasnosti (alebo informacie zo študijného pobytu) / Zuzanna Benuškova // Slovensky Narodopis. – 2001. – № 3. – S. 341–343.
16. Benža Mojmir. Vzťah etnologie a kulturnej a socialnej anthropologie / Mojmir Benža // Ethnologia Actualis Slovaca. – Vol. I. Etnologia versus antropologia. – 2000. – S. 19–27.
17. Elsček Oskar. Ciele konferencie a jej výsledky / Oskar Elsček // Ethnologia Actualis Slovaca. – Vol. III. Etnologicke a folkloristicke inštitucie na Slovensku. – 2003. – S. 7–8.
18. Elsček Oskar. Etnologia a etnomuzikologia – institucionalne zklady a ich premeny / Oskar Elsček // Ethnologia Actualis Slovaca. – Vol. III. Etnologicke a folkloristicke inštitucie na Slovensku. – Trnava. – 2003. – S. 59–70.
19. Elsček Oskar. Etnologicke reflexie o koncepciach a stereotypoch / Oskar Elsček // Slovensky Narodopis. – 2004. – № 1. – S. 65–71.
20. Elsček Oskar. Zmeny konceptov a paradigiem v etnografii a antropologii / Oskar Elsček // Ethnologia Actualis Slovaca. – Vol. I. Etnologia versus antropologia. – 2000. – S. 53–64.
21. Ivanova Radost. Bulgarska etnologia a vyzva do 21. storočia / Radost Ivanova // Slovensky narodopis. – 2001. – № 3. – S. 348–353.
22. Jakubikova Kornelia. Medzi narodopisom a antropologiou / Kornelia Jakubikova //

- Ethnologia Actualis Slovaca. – Vol. I. Etnologia versus antropologia. – 2000. – S. 11–18.
23. Kilianova Gabriela. Etnologia a socialna/kulturna antropologia: uvaha o stave badania na Slovensku / Gabriela Kilianova // Slovensky Narodopis. – 2002. – № 1. – S. 46–55.
24. Stolična Rastislava. Etnologia a antropologia – dva zdroje reflexie kultury / Rastislava Stolična // Ethnologia Actualis Slovaca. – Vol. I. Etnologia versus antropologia – 2000. – S. 39–46.
25. Tapajnova Eva. Etnologia v inštitute etnografie a folkloru «Constantin Brailoiu» v Bukurešti / Eva Tapajnova // Slovensky narodopis. – 2003. – № 3. – S. 407–410.

РЕЗЮМЕ

Павло Леньо (Ужгород)

ЕТНОГРАФІЯ ЧИ ЕТНОЛОГІЯ? АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙ НАУКИ

У статті проаналізовано використання різних форм назви етнологія. Автор акцентує увагу на традиціях різних країн при дослідженні власної та зарубіжної культури. Він також намагається з'ясувати майбутні перспективи розвитку української етнології.

Ключові слова: етнографія, етнологія, соціальна антропологія, культурна антропологія, народознавство.

SUMMARY

Pavlo Lenio (Uzhgorod)

ETHNOGRAPHY OR ETHNOLOGY? ANALYSIS OF MODELS OF SCIENCE

In this article the different formats of ethnology science are analyzed. The author tells about traditions of various countries in researching of native and foreign culture. Also he tried to conclude about future perspectives in developing of Ukrainian ethnology science.

Key words: ethnography, ethnology, social anthropology, cultural anthropology.

СПОРІДНЕНІСТЬ І СВОЯЦТВО В СІМЕЙНО-РОДИННОМУ ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

Система спорідненості і свояцтва українців Закарпаття пов'язує родичів по крові у групу кровних родичів, а споріднених по згоді (через шлюб, кумівство і прийняцтво) – у групу некровних родичів. У минулому система спорідненості і свояцтва була складнішою за ту, якою користуємось сьогодні. Вона пройшла тривалий шлях розвитку від первинних (класифікаційних), притаманних первісним суспільствам, до генеалогічних (вторинних), характерних для більшості сучасних етносів. У первісних суспільствах термінами батько, мати, дружина, брат, сестра та ін. позначали не конкретного родича, а групу осіб [26, с.202]. Релікти такої системи спорідненості в краї зберігались до кінця ХІХ ст., а з їх залишками можна було зустрітись ще й у першій половині ХХ ст. Навіть сьогодні людина може називати мамою і татом (“няньом”) не лише рідних батьків, а й свекрів, тестів, братом і сестрою – двоюрідних, троюрідних, зведених братів і сестер.

Виняткова більшість етносів, у тому числі українці, користуються генеалогічною (біологічною) системою спорідненості, яка чітко встановлює пряму (прадід-дід-батько-діти, внуки) і бічну (поперечну) лінії кровної спорідненості (рідні, двоюрідні, троюрідні брати і сестри, дядьки і тітки та ін.). Таке групування родичів по крові давало можливість уникнути кровозмішання (інцесту) при вступі в шлюб. Некровних родичів розрізняють за шлюбом, за згодою та усиновленням.

Роль і місце кровної спорідненості і свояцтва в сімейно-родинному побуті українців Закарпаття ще не були предметом етнологічних досліджень. Лише Ф.Потушняк у 1943 р. опублікував польові матеріали про термінологію спорідненості і свояцтва у долинян Золотарьова, Білок і Дравців, гуцулів Великого Бичкова і Ясіня та бойків Верхніх Воріт [19, с. 177-179, 213-214]. В опублікованому в 2005 р. посмертному дослідженні Ф.Потушняк стисло, всього на одній сторінці, також розглядав кровну спорідненість і свояцтво українців Закарпаття. Ввівши поняття “кола спорідненості”, він писав: „Перше коло родичів – це діти одних батьків. Друге коло родичів – дідо й баба, брати й сестри батька й матері та їхні діти. Третім колом обмежувалися всі близькі родичі. З четвертого кола по-

чиналися вже “далекі родаки”, а між ними вже дозволялись шлюбні звязки [18, с. 205].

У кількох працях питання термінології і свояцтва українців Закарпаття розглядав відомий український мовознавець Й.О. Дзєндзелівський. У 1957 р. він оприлюднив статтю, в якій, навівши назви близьких і далеких рідних та свояків, окреслив територію їх поширення [5, с. 3-36]. Крім того, вчений термінологію спорідненості і свояцтва та території їх поширення в говорах закарпатських українців зафіксував у трьох частинах “Лінгвістичного атласу”. Першу частину він опублікував у 1958 р. [6, карти №44-51], другу – у 1960 р. [7, карти №150-152], третю – у 1993 р. [8, карти №335-340].

Запропоновані Ф. Потушняком “кола спорідненості” дещо заплутують розуміння і сприйняття кровної спорідненості. Тому замість „кіл спорідненості” користуємось сучасним поділом кровних родичів на рідних, двоюрідних, троюрідних і далеких (“родаків”). Щоб не плутатись у системі спорідненості, розмежовуємо поняття сім’я і родина (рідня). Доволі часто в літературі сім’я і родина ототожнюються. Саме так тлумачить сім’ю і родину “Словник української мови” [23, с. 593-594; 24, с. 224]. У свою чергу Р.Чмелик до сім’ї відносить кровних і некровних родичів. Він твердить, що “Сім’я – це група людей, які споріднені кровними і шлюбними стосунками та пов’язані спільним побутом і взаємовідповідальністю”. А далі він зазначає, що терміном сім’я позначають групи споріднених людей, які спільно проживають в одному домі, а в широкому розумінні термін сім’я включає предків та їх родичів [14, с. 545]. Це означає, що Р. Чмелик ототожнив сім’ю і родинну групу (рідню). Але далеко не всі предки та родичі по крові проживають в одному домі, не всі з них пов’язані спільним побутом, господарюванням і спадкуванням, а також далеко не всі є членами сім’ї. Але при цьому вони залишаються членами родинної кровноспорідненої групи.

Українці Закарпаття традиційно відокремлюють членів сім’ї від членів родинної групи (“родини”), всіх близьких від далеких родичів по крові, які походять від спільних предків. При цьому спорідненість тримається на усвідомленні кровної близькості між рідними, двоюрідними, троюрідними родичами та “родаками” у четвертому поколінні, про яких звично говорили: “наша кров”, “своя кров”, “наша файта” (угорською мовою fajta – сорт, вид) [20, с. 224]. Про членів інших родин говорили “не наша кров”, “не наша файта”.

Поняття родина в українців Закарпаття, включаючи всіх кровних родичів (“крєвняків”), зближується з поняттям рід. Про те, що не слід ототожнювати поняття сім’я і родина свідчить і той факт, що у ряді сіл Закар-

паття збереглась традиція позначати термінами спорідненості не одного родича, а групу осіб. А груповий характер спорідненості був характерний для родового ладу. Як свідчать польові матеріали автора 60-х років ХХ ст. у нероздільній сім'ї братів Хилів з с. Тихого Великоберезнянського району діти обох братів вважали себе рідними, обох братів називали татом ("няньом"), а їхніх дружин – мамами. У с. Бедевлі Тячівського району у 60-ті роки ХХ ст. на питання, яким терміном позначати брата діда чи баби відповідали, що колись "брат діда чи баби також – дід", а нині дідів чи бабин брат, а сестри діда і баби – нині тютки". У с. Репинному Міжгірського району та його околицях ще й нині дідового брата зрідка також називають дідом. Крім того, бойки Міжгірщини і Волівеччини, долиняни більшості сіл Іршавщини, Мукачівщини, Свалявщини, Ужгородщини, Перечинщини, Великоберезнянщини дідом ще називали чоловіка батькової чи материнської сестри [5, с. 16]. В інших районах чоловіка батькової чи материнської сестри називали вуйком чи шовгором. У с. Лопушанка Міжгірського району ще й нині батькового брата й рідного брата діда називають стрієм ("стрийком"). Наведені приклади нагадують груповий характер спорідненості часів родового ладу. Тому вважаємо, що ототожнювати сім'ю і родину в українців Закарпаття не слід. Це підтверджують і народні приповідки: „Забудеш свій рід – усохне твій корінь”; „Який рід, такий плід”; „З віку – роду ми такого роду”; „З ким хочеш – знайся, та роду не чужайся” [25, с. 223].

Водночас зауважимо, що українці Закарпаття не використовували поняття сім'я, а натомість використовували поняття фамілія (від лат. familia – сім'я) [4, с. 317], а якщо багаточленна сім'я, то використовували давньоукраїнський термін челядь ("чилядь"). Як вважав Б.Д. Греков, слово челядь відноситься до часів "Руської правди" і у східних слов'ян означало сім'я [1, с.162-163]. Збереження в українців Закарпаття слова челядь пояснюється тим, що у ХІХ ст., а місцями – до 40-х років ХХ ст., тут зберігались великі нероздільні сім'ї, в яких спільно проживали і господарювали батьки, одружені і неодружені діти та внуки [26, с. 67-68]. Після смерті батька велика сім'я розпадалась на малі, або продовжувала існувати як братська. Отже, сім'я в українців Закарпаття – це "фамілій", "чилядь", а група кровних родичів, які походять від спільного предка – це "наша кров", "наша родина", "наша файта" – родина (рідня).

Твердження Ф.Потушняка, що вже "з четвертого кола... дозволялись шлюбні зв'язки" [18, с.205] не зовсім точне. Дійсно в 30–40-ві роки ХХ ст. такі шлюби зрідка мали місце. Їх укладання було пов'язане з прагненням "не випускати масток" за межі кровноспоріднених груп. Але народна традиція ХІХ ст. – першої половини ХХ ст. забороняла вступати в шлюб "ро-

дакам” до п’ятого покоління. Польові матеріали свідчать, що на укладання шлюбу в четвертому поколінні спорідненості дозвіл давався єпископом чи священниками. Крім того, народна традиція вимагала знати своїх родаків по крові до п’ятого покоління. У минулому вважалось, що сім’я заснована між родаками “не буде щасливою” [10, с. 202].

До близьких рідних традиція відносить всіх прямих кровних родичів: батьків, їхніх дітей, діда й бабу та прадіда і прабабу. Вони почуття кровної спорідненості виражали етикетом, обрядами, віруваннями, звичаями та різними церемоніями. Вплив батьків на дітей був великий. Батьки вирішували практично всі справи дорослих неодружених синів і дочок, часто вирішували питання вибору для них шлюбного партнера, мали право виносити своїм дітям навіть фізичні покарання, а ті не мали права боронитися навіть тоді, коли вже були одружені і проживали окремо від батьків. Батьки ніколи не проклинали своїх дітей, бо, за народними віруваннями, прокльони обов’язково збудуться. Народна проповідка з цього приводу говорить: „Ліпше дітей не мати, ніж їх проклинати” [25, с. 244].

Образа батька чи матері засуджувалась традицією, вважалась тяжким гріхом і, за народними переконаннями, каралась “божими і святими силами”. Якщо хтось з дітей піднімав руку на батьків, то його рука “висохне”, а після смерті “свята земля не прийме його тіла”. Народні традиції засуджують неслухняних дітей такими проповідками: „Хто родичів понижає – нігда долі не знає”, „Хто матір збиткує – Бог не подарує”, „Хто на вітця – матір руку здійсмає – нігда щастя не знає” [25, с. 239], „Хто няньови і мамі лає – нігда щастя не має”. При цьому діти ніколи не залишали батьків самотніми, у біді та скруті. Навіть тоді коли батьки пиячили, заводили коханців, розтрачували сімейне майно, діти до батьків звертались лише на “ви”, не мали морального права йти проти волі батьків, але мали право направляти помилки батьків (“Говори сине, най твоє не пропадає”). Якщо батьки розтрачували сімейне майно, то дорослі сини і доньки могли усунути його від керівництва господарством чи домагатись розділу “маєтку”. У випадку конфліктів між батьками і дітьми звичай і громадська думка віддавала перевагу батькам, хоча їх позиція була й не зовсім справедливою. Невдячність дітей сприймалась як злочин, за яким неминуче настане розплата [9, с. 334].

Пощана до батьків в українців Закарпаття була нормою, а їхнім благословенням чи прокльонам приписувалась магічна сила. Відносини між батьками і дітьми регулювались традиційним етикетом. Його обов’язково дотримувались у дні свят, урочистих подій, виконанні обрядів, зустрічах, розлученнях і т.п. Вони зводились до “чоломкання” при зустрічах, поклонах, схиляння голови, ставання на коліна при благословенні і т.п. При

вживанні їжі на чолі столу обов'язково сідав батько, він першим починав трапезу, а потім по старшинству починали їсти всі члени родини.

Батьки у дітях бачили своє продовження: „Дитина – твоя будучина”; „Дитинка – рідна кровинка”; „У кого дітей ніт – обривається рід” [25, с. 241, 247]. Кожна сім'я прагнула мати дітей. Бездітність вважалася нещастям: „Де в хижі дітей ніт – не милий світ”, „У кого дітей ніт, той злий на світ”, „Без діток – не милий куток” [25, с. 239-240]. У сім'ї син сприймався як спадкоємець. Батьки завжди прагнули зробити життя своїх дітей кращим і заможнішим за своє. Тому для синів з дитинства збирали майно (“масток”), а для дівчат – придане (“часть”). Але до смерті батьки не передавали “масток” синам. Якщо ж передавали, то залишали для себе частину “мастку”. Батьки доживали свій вік при наймолодшому чи улюбленому синові, або ж при одруженій дочці. При живих батьках те з дітей, котре успадковувало садибу, доглядало їх до смерті, влаштовувало похорони власним коштом. У більшості випадків за давньоруською традицією на батьківській садибі і господарстві залишався молодший син [3, с. 342; 13, с. 17; 18, с. 201]. По смерті батьків “масток” розділявся між дітьми. Звичасве спадкове право українців Закарпаття передбачало, що діти спадкували майно за батьком і матір'ю. Батьківський масток спадкували сини, а якщо їх в сім'ї не було, то воно переходило дочкам. Мати, відповідно до традицій, могла сама розпоряджатись, кому в спадок передасть своє майно (“часть”). Але у переважній більшості випадків дочки мали виключене право на спадкування “материзни” (“материзнини”) – землі, яку мати отримала у спадок від своїх батьків [2, с. 182-183; 13, с. 17-18; 18, с. 200; 28, с. 216].

Повсюдно в Закарпатті діти, звертаючись до батька називали його “няньом”, “татом”, “опом”. Долиняни Тячівщини, Хустщини, Іршавщини, Виноградівщини, Мукачівщини, Свалявщини, Перечинщини, більшості сіл Ужгородщини звертаючись до рідного батька називали його “няньом”, “няньком”, а гуцули Рахівщини – “ньиньом”, “ньиньком” [6, карта № 44]. Слово “няньку” фіксується в углянському збірнику “Ключ” вже у XVII ст. [31, с. 75, 160-161]. У долинянських селах західної Ужгородщини (Кам'яниця, Невицьке, Оноковці, Коритняни, Оріховиця, Стрипа та ін.) та в селі Чорнотисово і його околицях у результаті контактів з угорцями батька називали “опом” (угор. – ара – батько) [20, с. 26]. Бойки Волівеччини і Міжгірщини в селах верхів'я р. Ріки та ряді сіл долин р. Репинки (Верхній Студений, Ізки), звертаючись до батька називали його “татом”, “тагком” [6, карта № 44]. Розповідаючи про батька, їхні сини і дочки вживали слово “отець”, “отиць”, що фіксується в термінології кровної спорідненості майже всіх слов'янських етносів.

При зверненні до нерідного батька діти нізивали його “няньом”, “няньком”, “татом”, “опом”. При розповідях про нього повсюдно українці Закарпаття називали його вітчимою (“отчим”, “утчим”, “оччим”, “вучим”) [5, с. 5-6]. У Сокириницькому збірнику XVII ст. нерідного батька також названо “вучимом” [30, с. 65]. Ставлення дітей до нерідного батька значною мірою залежало від його дружини, тобто матері дітей. Діти називали його “няньом”, “татом” чи “опом”, але не забували, що він чужий (“Хоть утчим і не злий, але – чужий”). Але за відсутності у вітчима рідних дітей, його майно спадкували нерідні діти. При зверненні до матері діти називають її мамою, мамкою, мамцюю. При розповідях про неї вживали слово “мати”, “матір”. Нерідну матір діти також називали мамою, а при розповідях про неї мачухою (“мачохою”, “машохою”, “машухою”). Майже по всій території Закарпатської області нерідну матір називали “мачохою”, “машохою”, а в селах межиріччя Латориці – Ужа в межах Мукачівського і Ужгородського районів та в селах верхів’я р. Ужа Великоберезнянського району її називали “мачухою” чи “машухою” [8, карта № 335]. Якщо дружина помирала, то чоловік швидко одружувався, щоб малі діти мали нову маму. Народна традиція у більшості випадків негативно оцінює ставлення мачухи до рідних дітей: „Ліпше тяжкий хрест нести, як дітям мачуху привести”, „Мати дітей пошкодує, а мачуха – поглумує”, „Мачуха – не мати, не пошкодує дитину”, „Мачушина ласка – боляча фляшка”, „Мачушине добро, як зимове тепло”, „Хоч мачуха привітна, але не мати рідна” [25, с. 236-239].

Батьки свого сина називають сином, синочком, синком, дочку – у селах на схід від р. Латориці – “донька”, “донечка”, а на захід від р. Латориці – “дівка”, “моя дівка”, Саме “дівкою” називає дочку Торунський збірник XVI – XVII ст., Сокириницький збірник XVIII ст. та письмові пам’ятки Мукачівщини з 1602 р. [12, с. 222; 31, с. 50,70].

Нерідного сина одного з членів подружньої пари (вітчима, мачухи), але рідного іншому при зверненнях до нього називали сином чи по імені. При розповідях про нього бойки Міжгірщини, Волівеччини і верхів’я р. Ужа нерідного сина називають “пасербом”, а дочку – “пасербницею”. Гуцули Рахівщини та долиняни Ужгородщини, Мукачівщини, Перечинщини та інших районів вживають назву “нерудний син”, “невласний син”, “нерудна донька”, “невласна донька”. Крім того, на Виноградівщині, Іршавщині, Хустщині і частково Тячівщині нерідного сина називають ще “приведеником”, а дочку – “приведеницею”. А в с. Росітки і Луг Рахівського району та зрідка в селах пониззя Р. Тересви нерідного сина називають “пасимком” чи “пасинком”, а дочку – “пасенницею” [5, с. 7-9].

Батько батька і матері для дітей – дідо, дід, дідик, “муй дідо”, а мати батька і матері – баба, бабка, бабочка, бабця. Батьки діда й баби – прадід

і прабаба, а батьки прадіда і прабаби – прапрадід і прапрабаба. Відносини між дідами – бабами та їх онуками залежали від структури сім'ї. Якщо мала двопоколінна сім'я складалася з батьків і дітей, а дід з бабою проживали окремо, то взаємовідносини між ними та онуками були рівними, поважними. Онуки звертались до них лише на “ви”, називали їх лише дідом і бабою, слухали їх та допомагали їм. У свою чергу дід з бабою відкрито виражали любов до внуків, балували їх, потурали їх незначним проступкам. Діди й баби звертались до онуків по імені, а при розповідях про них називали їх онуками (“онуками”). Дідусі й бабусі розповідали онукам казки, бувальщини про життя пращурів і односельців, про свій рід, наставляли берегти честь роду, заохочували до добрих вчинків і справ, передавали набуті знання та навчали традиційних свят, обрядів і вірувань. Якщо ж онуки робили проступки, то діди і бабусі журили їх словами, при значних проступках – розповідали їхнім батькам, а ті вже виносили покарання. Якщо були живі прадід і прабаба, то внуки ставились з пошаною і турботою. У великих нероздільних три-чотирипоколінних сім'ях – “Внуки – бабині муки”, “Просяться внуки на бабині руки”, “Де ростуть онуки – святити би ся бабині руки”, “Поганий той онук, що одбився од бабиних рук” [24, с. 240-241, 245-246], “Непослушний онук, бо одбився уд дідових рук”. У таких сім'ях взаємовідносини між дідами-бабами та їхніми внуками були складнішими, вони нагадували взаємовідносини між батьками і дітьми у малих сім'ях. Почуття родинної близькості між ними виражались традиційним етикетом, обрядами та віруваннями. При цьому внуки мусили слухатись діда й бабу нарівні батьків. Дід і баба за провини накладали на внуків різні заборони, засуджували їх вчинки словами і прикладами, а фізичні покарання мали право виносити лише батьки. Якщо нероздільну сім'ю очолював не батько, а син, то вплив діда й баби на внуків зводився до морального й етичного, а на діда й бабу лягали обов'язки по догляду садиби, внуків, худоби і птиці та виконання робіт на городі і т. ін.

Загалом термінологія спорідненості по вертикалі та характер взаємовідносин між родичами чітко окреслені і визначені народною традицією. Значно складнішою і не завжди чітко окресленою є термінологія спорідненості і взаємовідносин між родичами по горизонталі, до яких відносимо рідних, двоюрідних, троюрідних братів і сестер та їхніх дітей.

Діти одних батьків – це рідні брати (братове, братюки, браття, істинні брати, рідні брати) і сестри (сестриці, сестрички, рідні сестри, істинні сестри). Батьки завжди дбали, щоб між їхніми дітьми був лад, порозуміння любов. Народна традиція утверджувала почуття кровної близькості між братами і сестрами. Але між ними інколи виникали протистояння, суперечки, а зрідка – навіть бійки. Однак вони не набирали ознак тривалої воро-

жості. Під впливом батьків діти швидко забували взаємні образи, а почуття кровної близькості брало верх. Тому рідні брати і сестри допомагали одне одному, старші захищали молодших, молодші слухались і наслідували старших. Народні приповідки виразно засвідчують ці відносини: „Брат братові – рад”, „Сестриці, як косиці”, „Братова біда – моя біда”, Брат із сестрою, як голуб з голубкою”. Але водночас звичай вимагав певної субординації між старшими і молодшими братами і сестрами. Молодші повинні були слухатись старших, а старші опікуватись молодшими [9, с. 334]. Субординації дотримувались і при вступі в шлюб. Батьки не видавали заміж молодшу дочку скоріше за старшу [10, с. 201-202], чи молодшого сина не одружували скоріше за старшого. Якщо у хлопців цей звичай у першій половині ХХ ст. порушувався, то у дівчат – лише тоді, коли старша сестра була неповноцінною. Суперечки й образи між одруженими братами і сестрами виникали при розділі батьківського „маєтку”: „Гризуться брати за землю”, „Гризеться брат із сестрою як пес із мачкою”, „Брат на брата руку підняв”, „Брат собі тягне, а сестра собі несе”. Але з бігом часу образи і суперечки забувались і прощались. Рідні брати і сестри все життя підтримували родинні звязки, допомагали один одному працею, порадами та матеріально.

Для означення братів і сестер, в яких рідними є лише один з батьків використовувались такі терміни: „брат по матері”, „сестра по няньови”, „невласний брат”, „невласна сестра”, „нерудний брат”, „другий брат, „друга сестра” [19, с. 177-179].

Двоюрідні для дітей – це брати і сестри батька й матері та їхні діти, тобто рідня по горизонталі. Ступені спорідненості по бокових лініях батьків добре усвідомлювались, кожна із ступеней мала конкретну назву. Але при цьому в українців Закарпаття не було узагальнюючих термінів на зразок нинішніх – двоюрідні, троюрідні, племінники. Долиняни, бойки і лемки Закарпаття для означення батькового брата(дядька по батькові) використовують давньоукраїнський термін стрий („стрый”, „стрик”). У Тишівській „Александрії” початку ХVІІІ ст. зафіксована нині вживана форма „стрик” [17, с. 56]. Гуцули Закарпаття не знають терміна стрий, а брата свого батька називають „уйком”, „вуйком” [19, с. 177-179, 213-214]. На Рахівщині засвідчено ще й назви „правуйко” („прауйко”) у значенні брат баби чи прабаби [5, с. 15].

Повсюдно українці закарпаття сестру батька та сестру матері діти називали тіткою („тюткою”, „тетою”). Гуцули Рахівщини і долиняни сіл верхів’я р. Тересви використовували термін „тета”, в долинян басейну р. Теремлі терміни „тета” і „тютка” співіснували. На решті територій Закарпатської області використовувались терміни „тютка”, „кітка” і „тітка” [6, карта № 47].

У свою чергу стрії, вуйки тітки про своїх племінників говорили: братів син чи донька, сестрин син чи донька, сестрин хлопець чи дівка, братів хлопець чи дівка. У гуцульських і долинянських селах долини р. Тиси в межах Рахівського і Тячівського району, які розташовані в українсько-румунському порубіжжі племінників називали “непотом”, “непотою”. Й.О.Дзензелівський вважає його спільноіндоєвропейським терміном, який з латинської мови посередництвом румунської проник у місцеві діалекти української мови [5, с. 21]. У латинській мові *perōt*, *perōtiō* та в румунській – *perōt* – внук, племінник [4, с. 509; 21, с. 575]. Традиція вимагала, щоб стрийки, вуйки, тітки ставились до своїх племінників як до дуже близької рідні, майже як до своїх дітей, а ті до дядьків і тіток ставились майже як до батьків. Племінники навідувались до своїх дядьків і тіток, а ті вели з ними бесіди на різні теми, розпитували про батьків, пригощали ласощами. Ображати дядьків і тіток, сперечатись з ними, не слухати їх настанов вважалося невихованістю і ганьбою. Дядьки і тітки мали лише моральний і духовний вплив на племінників, могли виразити своє обурення їхньою поведінкою та посаржитись їхнім батькам.

Двоюрідні брати і сестри – це діти батькових і материних братів і сестер, тобто діти стріїв, вуйків і тіток. Родинна кровна близькість за батьком і матір'ю вважалась однаково важливою, рівноцінною. У термінології спорідненості закарпатських українців для означення двоюрідних братів і сестер не було понять двоюрідні, троюрідні, а тому використовувались як групові назви “стрийчаки”, “вуйчаки”, “тютчаники” так конкретні назви. По відношенню до конкретної особи ці назви використовувались в однині: “стрийсаник”, “тютчаник”, “вуйчаник”, “вуйчанка”, “тютчанка”. Крім того, про двоюрідних братів і сестер говорили: “син-донька стрія”, “стриюв син-донька”, “стриюв Іван-Маріка”, а в селах Рахівського району і в селах долини р. Тересви “первый брат”, “перва сестра”, “син-донька материного брата”, “син-донька батькового брата”, “братів хлопець-дівка”, “нерудний брат-сестра”. На Ужгородщині, Перечинщині і Великоберезнянщині використовують ще й назви “братанець”, “сестринець”, “сестриниця”, “братнячка” [5, с. 17-21; 19, с. 177-179, 213-214]. Слово “братанич” зустрічається у дарчому написі 1676 р. на тріоді в церкві з с. Гусного Великоберезнянщини [22, с. 87]. Крім того, дядьки (стриї і вуйки) і тітки щодо своїх племінниць на Великоберезнянщині вживали ще й такі назви: „братанна” – донька брата, „сестриниця” – донька сестри [5, с. 19].

Двоюрідні вважались в українців Закарпаття близькими родичами. Вони усвідомлювали свою кровну близькість, часто спілкувались, підтримували одне одного, а між сім'ями двоюрідних братів і сестер були доволі тісні родинні, господарські та побутові контакти. У свою чергу

стрийки, вуйки, тітки ставились до своїх племінників майже як до рідних дітей: спонукали до добрих вчинків, годували, обдаровували, наставляли словом, але не мали права виносити фізичних покарань. Батьки привчали своїх дітей відвідувати дядьків і тіток, бо через відвідини підтримувалась родинна близькість між двоюрідними та троюрідними. Традиція вимагала, щоб племінники до своїх дядьків і тіток ставились так як до рідних батьків – з пошаною, звертались до них лише на “ви”, не сперечались з ними, слухались їхніх порад, одержати їхнє схвалення і підтримку.

Троюрідні родичі по крові – це брати і сестри діда й баби (у гуцулів – “правуйка”, “пратети”), їхні діти та діти двоюрідних братів і сестер. Троюрідні знаходяться на переході від близьких до далеких родичів (“родаків”). Ними кровна близькість усвідомлювалась, підтримувалась і підтверджувалась участю у сімейних святах і обрядах, взаємодопомозі, етикеті. Проживаючи в одному населеному пункті троюрідні доволі часто спілкувались, допомагали один одному в скруті, запрошувались до участі у сімейних святах і обрядах і т.п. Крім того, троюрідних часто запрошували за хрещених батьків і весільних кумів. Якщо троюрідні проживали в різних селах, то у дні храмових свят у них збирались кровні родичі на святкову гостину, яка засвідчувала збереження традиції родинних зв’язків.

Термінологія кровної спорідненості у третьому поколінні позначена значною варіативністю. Польові матеріали свідчать, що закарпатські українці дідового брата називали “дідом”, “стриєм” чи “вуйком”, дідову чи бабину сестру – “бабою” чи “тіткою”, бабиного брата – “дідом” чи “вуйком”. Територіально окреслити поширення названих термінів складно, бо вони можуть бути різними у сусідніх селах.

До “родаків”, тобто родичів у четвертому поколінні, відносяться правнуки, тобто нащадки троюрідних братів і сестер. Вони далекі родичі (“родаки”), але “наша кров”, “наша файта”, “своя кров”. Звертаючись один до одного вони називали себе “сватами”, а поза очі – “родаками”. У гуцулів правнуки брата прадіда називали “правуйком”, а сестру прадіда – “пратетою”, тобто так як дідового брата та дідову сестру. “Родаки” ставились одне до одного з пошаною, у скрутні часи могли підтримувати матеріально, залучатись до участі у сімейних святах і обрядах і т.п. Усвідомлювали свою кровну спорідненість, вони не допускали кровозмішання через шлюб. Лише з майнових міркувань вони інколи укладали шлюби між своїми дітьми (“щоб маєток не вийшов з фамилии”). Але такі шлюби були рідкістю, народна традиція їх засуджувала, а дозвіл на такий шлюб давали лише священнослужителі.

Отже, система кровної спорідненості по прямій лінії в українців Закарпаття має виражений загальноукраїнський контекст, а в системі спо-

рідності по батьковій лінії збереглося чимало давньоукраїнських назв часів Київської Русі. До них віднесемо такі: стрий, стрико, стрийчаники, стрийчаник, стрийчанка; вуйко, вуйчаники, вуйчанка, вуйчаник, вуйчанка; брат, братій, братанич, братанна, братаниця; сестра, сестринець, сестриниця, сестрична. Наведені вище дані свідчать про збереження в термінології кровної спорідненості українців Закарпаття ряду рис групового характеру і ознак групової відповідальності батьків за дітей, дітей за батьків, двоюрідних, троюрідних братів і сестер та родаків між собою. Збереження давньоукраїнської термінології кровної спорідненості спричинено як тривалою відірваністю краю від основних теренів української етнічної території і його входженням до складу іноземних держав, так консервацією тих елементів традиційної культури, які давали можливість зберегти своє етнічне “я” та збереженням патріархальних сімейно-родинних відносин.

Спорідненість по згоді встановлюється через шлюб, кумівство, приїняцтво, тобто – це умовна, некровна спорідненість. При цьому чоловік і його дружина між собою не родичі, але їхні діти кровні родичі між собою та рідні батька й матері. За народною традицією кровні родичі дружини (жони) вважаються родичами її мужа (чоловіка), а кровні родичі мужа родичами його дружини. Насправді вони лише умовні родичі, тобто вони “не своя кров”, “не своя файта”. Рідня чоловіка для його дружини і дружини для її чоловіка лише такі, що породичалися через шлюб, тобто умовні родичі, котрі звично називали себе “сватами”: „Сват і сваха – одна птаха”; „Сватові – перший погар і перший бігарь” [24, с. 259]; „Сваха не знає, чого сват бажає”. Про це, що “свати” – умовні родичі свідчать випадки, коли два рідні брати одружувались на двох рідних сестрах, або коли по смерті дружини чоловік одружувався на її рідній сестрі [10, с. 202]. При цьому рідні чоловіка і жінки між собою лише свояки, такі що породичалися через шлюб. Народні приповідки, говорячи про некровних родичів, відзначають: „Зять, невістка – не родина, не своя дитина”, „Стрийна, вуйна – не родина, зять, невістка – не дитина”.

Для назви некровних родичів українці Закарпаття використовували різні терміни. Одні з них мають загальне поширення, а інші – прив’язані до етнографічних груп чи окремих територій. Загальнопоширеними у межах Закарпаття були і є терміни зять (“зять”, “зятник”) і невістка (“невістка”, а в селах на захід від р. Латориці – “невіста”). Зятем називали батьки, брати і сестри та інша рідня чоловіка своєї дочки: „Ні з пса солонини, ні з зятя – дитини”, „Такий зятьок, ош усі ся го боять”, „Такий зятьок – сам ні на крок” [25, с. 255-256]; „Наш зятник, любить узяти, лиш не хоче дати” і т. ін. Звертаючись до батьків своєї дружини зять називав їх няньом і мамою.

Батьки, брати і сестри і рідня дружину свого сина називали невісткою. Народні приповідки добре передають становище невістки в сім'ї свого чоловіка: „Привів невістку до хати – ніщо глядіти, а мусай терпіти”, „Раді невістці, як пес кістці”, „Своя невістка, лем з чужого тіста”, „Невістка – чужа кістка”, „Невістка не має в хижі міста”, „Гризуться з невісткою, як пси над кісткою” [25, с. 255-256]. Невістка при зверненні до батьків чоловіка називала їх мамою і “няньом”. Наведені приповідки свідчать про важке становище невістки в сім'ї свого чоловіка. Вона мусила коритися його батькам та братам і сестрам. Майно привнесене нею в сім'ю поступало в загальне розпорядження, але права на спадкування сімейного майна вона не мала. Якщо у невістки були вже діти, то вона мала право вимагати частину майна для своїх дітей [2, с. 165].

Інші терміни для означення некровних родичів мають локальне поширення. Так, батьки жінки для її чоловіка (зятя) у гуцулів Рахівщини, бойків Міжгірщини і Волівеччини та долинян Великоберезнянщини і Перечинщини відповідно – тєсть (“тисть”, “тєсць”) та тєща (“тишча”, “тисьця”). У селах долини р. Піні у межах Свалявського району давні назви тєсть і тєща було втрачено. Натомість тут батьки жінки і чоловіка для зятя і невістки – свєкор, свєкруха. На решті території етнографічної групи долинян замість зазначених термінів вживали назви “старий”, “стара” [8, с. 150-151]. Народні приповідки про відносини між зятем і тєстем говорять: „Тєсть любить чєсть”, „Тєща – не мати, не дасть зятю доспати” [25, с. 258-259], „Стара кричить, лає, а не вмирає”, „Моя стара, як дідова коза”, „Старий – незлий, але не нянь”.

Батьки чоловіка для його дружини (невістки) у гуцулів, бойків Закарпаття, долинян Великоберезнянщини, Перечинщини і долини р. Піні – свєкор і свєкруха (“свєкра”). Термін “свєкров” фіксується в Углянському збірнику кінця XVII ст. [29, с. 160-161]. Нарешті території області, населених українцями вживалися терміни “старий”, “стара” [8, с. 152]. Народні приповідки відносини між свєкрухою (свєкром) і невісткою представляють як напружені та ворожі: „Ліпше у терню спати, як у свєкри ночувати”, „Свєкрушина злість – невістку без зубів їсть”, „Ліпше людям служити, як з свєкрою жити”. Щоб уникнути непорозумінь із свєкрухою, дівчати при весіллі робили різні магічні дії чи виголошували різні заклинання. Ю.Жаткович відзначав, коли молода боїться, що в неї буде зла свєкруха, то в пазуху клала яйце, а коли через поріг вступала до хати, то робила так, щоб яйце упало і розбилось. Якщо яйце розбилось, то вірили, що незабаром свєкруха помре [10, с. 210]. А в с. Широкий Луг Тячівського району молода переступивши поріг хати молодого, дивилась на піч і якщо її челюсть була відкрита – проголошувала: „Уй яка велика яма, впала би в

ню моя нинішня мама”. Вірили, що після цього свекра незабаром помре. А становище невістки в сім’ї у народних приповідках відображено так: „З дівром жити – в служницях ходити”, „Зовиця – невгодна птиця”, „Зовиця – невгодниця”, „Зовиця, як синиця, усе хвостом махає” [25, с. 258-259].

Отже, терміни тещь, теща, свекор, свекра збереглися лише у закарпатських гуцулів, бойків і долинян верхів’я р. Ужа, річок Тур’ї і Піні, тобто в гірських районах, що межують з районами, населеними галицькими гуцулами і закарпатськими бойками. При розмовах чоловіка з дружиною і зверненні зятя і невістки до тещя, тещі, свекра і свекрухи, як правило, вживалися терміни мама, “няньо”. Поширення термінів “старий”, “стара” свідчить про витіснення з побуту давніх термінів некровної спорідненості.

До давніх термінів некровної спорідненості належить термін “дівир” (“дівір”) – брат чоловіка та “зовиця” – сестра чоловіка. Термін “дівир” поширений у закарпатських гуцулів і бойків, долинян Тячівщини, Східної Хустщини і Великоберезнянщини, а термін “зовиця” – майже повсюдно у долинян, бойків, гуцулів і лемків Закарпаття [5, с. 27-28]. Крім того, на крайньому сході Рахівщини і в ряді сіл долини р. Тересви брата жінки ще називали “свояком”, а сестру – “своячницею”. А гуцули Косівської Поляни, Ясіня та їх околиць брата жінки ще називають “шур”, “шурек”, а сестру жінки називають давньослов’янським терміном “свіць”, “свість” [5, с. 27-28].

Наведені вище терміни “дівир”, “зовиця”, “свояк”, “шурек”, “свість” майже повсюдно в Закарпатті витіснялись термінами “шовгор”, “шовгориня”. Багатозначне угорське “sógor” поєднує в собі такі терміни як дівир, шурин, свояк, зять [20, с. 688]. Тому нині “шовгором” можуть називати чоловіка жіночої сестри, чоловік чоловікової сестри, брата жінки, брата чоловіка, чоловіка батькової сестри, а терміном “шовгориня” – сестру жінки, сестру чоловіка, жінку чоловікового брата. Термін “шовгор” і “шовгориня” найбільш поширені у долинянських селах українсько-угорського етнічного порубіжжя, менше – середньогір’ї і майже повністю відсутні у високогірських селах. Терміни “шовгор” і “шовгориня” в українських селах Закарпаття набули поширення відносно недавно, бо майже не зафіксовані у народних піснях і приповідках.

До некровних родичів належать також дружина батькового брата (стрия) та дружина материного брата (в гуцулів і батькового брата) – вуйка. Поширення терміна стрийна (“стрина”) співпадає з територією поширення терміна стрий, а терміна вуйчана (“вучина”, “вуйна”, “уйчина”, “уйна”) поширений повсюдно в Закарпатті. Народна приповідка – “Стрийна, вуйна – не родина, зять, невістка – не дитина” прямо засвідчує, що вони не належали до кровних родичів.

Спорідненими по згоді вважаються також хресні батьки, яких закарпатські українці називають “батечком” і “маточкою”, “нанашком” і “нанашкою” чи “татайком” і “татайкою”. Назви “батечко” і “маточка” поширені в селах пониззя річок Тересви, Терєблї і Рїки, на Виноградівщині, Іршавщині та в ряді сіл південно-східної Мукачівщини (Великі Лучки, Пістрялово, Бородівка, Бабичі, Зубівка). У селах пониззя р. Ужа та її приток (Перечин, Невицьке, Оноківці, Орїховиця, Горяни, Циганівці, Худльово та ін.) хрещених батьків називали “татайком”, “татайкою”. На решті території Закарпаття їх називали “нанашком” і “нанашкою” [6, карта № 49, 50]. Й.О. Дзендзелівський вважав, що термін “нанашко” (“нанашка”) походить від сербо-хорватського “нана”, “нєна” – мати, а посередництвом румунської мови, в якій “*nănaș*” – хрещений батько воно потрапило до українців Закарпаття [5, с. 30]. Поширення термінів “нанашко”, “нанашка” у місцевих говірках української мови він відносив ще десь до XIV ст. і пов’язував з румунською колонізацією Карпат [5, с. 30]. Зауважимо, що називати колонізацію румунською не коректно. Звичайно її називають “волоською”, а дослідники довели, що волохи XIV ст. були поліетнічною спільнотою, в якій був виразно помітний слов’янський і навіть германський етнічний елементи.

Дійсно в румунській мові “*naș*” – хрещений чи весільний батько [21, с. 562]. Крім названих районів, термін “нанашко” поширений і в південних районах України. [27, с. 203], де не було так званої “волоської” колонізації. Очевидно слід прийняти висновок відомого знавця “волоської” колонізації Д.Кранджали, який вважав, що слово “нанашко” є виключно українським витвором [33, с. 353].

Хресні батьки своїх хрещеників у гуцулів Рахівщини, долинян баєсейну річок Тересви і Терєблї та середньої течії р. Рїки в межах Хустського району називали термінами “фіїн”, “філін” чи “фін” [6, карта № 51]. Й.О. Дзендзелівський зближував їх з румунським *fiș*, *fișa* – “хресник”, “хресниця”, що мають латинську основу. На його думку в говірки української мови Закарпаття вони проникли ще в часи згадуваної “волоської” колонізації в Карпатах [5, с. 31-32]. До речі у латинській мові *filius*, *filianus* – син, синок, а *filia*, *filiole* – дочка, дочечка [4, с. 327]. Тож не дивно, що Д.Кранджала вважав слово “філін” не румунізмом, а власне українським утворенням з латинської мови [33, с. 261-262]. Долиняни Виноградівщини та межиріччя річок Боржави – Латориці хрещеників називали “хресниками”, долиняни Латориці – Ужа і бойки – “покресниками”, а лемки і долиняни верхівя р. Ужа “кресноуцями”, “креснивцями” [6, карта № 51].

Хресні батьки та батьки хрещеників навзаєм називали себе кумами. Кумівство розширювало коло некровних родичів по згоді. Кумівство буває

двох видів – через свідчення при хрещенні – “хресні куми” (у с. Золотарьово Хустського району – “дитинські куми”) та через участь у вінчанні молодих при весіллі (“вінчальні куми”). Суть кумівства через участь у хрещенні – дати дитині додаткових батьків. Якщо батьки помирали, то право опікунства переходило до хресних батьків. Щоб посилити вплив хресних батьків на хрещеників дуже часто за хресних кумів кликали когось з рідні у третьому, четвертому чи п'ятому поколінні. На Тячівщині і Хустщині першій дитині часто кликали за хрещеного свого весільного старосту, або когось з близьких друзів чоловіка й жінки. Про це свідчать й народні приповідки: „Котрі ся честують, ті ся й кумують”, „Родичі суджені, а кум і кума – люблені”, „Кумувати – велика честь, тому викай а не тикай”, „Ні сватъба, ні хрестини, без кума й куми не обходяться” [25, с. 257-258].

Звичайно кликали одного хресного кума і одну хресну куму. Інколи кликали по чотири – шість кумів [10, с. 212]. Як правило хресні батьки своїм хрещеникам у день хрестин підносили в подарунок (“крижму”): дівчинці – хустину, а хлопчику – шмат вибіленого полотна. Коли дитині виповнювалось півтора року хресні батьки в “крижму” дівчинці і хлопчику включали сорочку, а в сім років – дівчинці чобітки, спідницю, фартух (“плат”) та хустину (“ширінку”), а хлопцеві – сорочку і шапку [10, с. 212]. У подальшому хресні батьки обдаровували своїх хрещеників до іменин чи днів народження аж до їхнього одруження. Взаємовідносини між хрещеними батьками і хрещениками регулювались традиційними звичаями та етикетом. Часто хресний батько йшов своєму хрещенику за сватача при вступі того в шлюб, а хресна мати брала участь у весільному обряді оглядин (“обзорах”), хресні батьки благословляли своїх хрещеників на весіллі та підносили їм подарунки. У свою чергу хрещеники виражали свою пошану “чоломканням”, схилянням голови та іншими рухами. У випадку смерті батьків хресні батьки турбувались хрещениками аж до їх одруження. Народна приповідка з цього приводу відзначала – „Є нанашка і нанашко – не журися пташко” [25, с. 243].

Традиції українців Закарпаття засуджували тих, хто відмовлявся стати хресним батьком чи матір'ю. Тому часто за хресних батьків звали заможних і багатих селян. Але відносини між кумами не завжди були доброзичливими і дружніми. Народні приповідки цей аспект їхніх відносин відображають так: „Волів ногу зламати, як кумом стати”, „Прийде кумець на обідець, лиш ложки не буде”, „Дитини не стало – й кумівство пропало” [10, с. 242; 25, с. 256].

До некровних родичів також відносяться усиновлені. Майже повсюдно українці Закарпаття усиновлених називали “годоваником” і “го-

дованкою”, “кохаником” і “коханкою”, “вигодоваником, і “вигодованкою”. Крім того, на Рахівщині, Тячівщині, Хустщині, Міжгірщині і Волівеччині усиновлених називали ще й “приймаком” і “приймачкою”, а в селах межиріччя Тересви – Ріки зустрічався ще й термін “синовець” [8, карти № 339-340]. Звертаючись до усиновлених нерідні батьки називали їх сином чи дочкою, а ті – відповідно “няньом” і мамою. Усиновлені прирівнювались до рідних дітей мали такі ж майнові права як і рідні [2, с. 184; 13, с. 17-18; 18, с. 200]. Усиновлені мусіли шанувати своїх прийомних батьків. Якщо вони виявляли до них неповагу, то ті могли позбавити їх спадку. Якщо у сім’ї крім усиновленого хлопця були ще й рідні сини, то подекуди при спадкуванні майна рідним віддавали перевагу.

Отже, система спорідненості і свояцтва українців Закарпаття термінологією та її змістом має виражений загальноукраїнський характер. Більше того, в ній збереглась така давньоукраїнська термінологія як “стрий”, “вуйко”, “тесть”, “свекор”, “пасерб”, “дівир”, “зовиця”, “свість”, “свояк”, “синовець”, “братанич”, “сестринець”, “стрийчаник”, “вуйчаник”, “тітчаник” і т. ін. та похідні від них. Водночас у місцевій термінології спорідненості і свояцтва набули поширення кілька термінів запозичених від етнічних сусідів. До них віднесемо такі як фін-флін, непіт, шовгор, які частково витіснили давньоукраїнські назви у селах рівнини і передгір’я.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Греков Б.Д. Киевская Русь / Борис Дмитриевич Греков. – М.: Учпедгиз, 1949. – 509 с. – (Биб-ка учителя)
2. Гримич М. Інститут власності у звичасво-правовій культурі українців ХІХ – ХХ століть / Марина Гримич. – К.: НП “Інтертехнодрук”, 2004. – 588 с.
3. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – 470 с.
4. Дворецкий Й.Х. Латинско-русский словарь / Иосиф Ханаанович Дворецкий. – [3-е изд., испр]. – М.: “Русский язык”, 1986. – 840 с.
5. Дзедзелівський Й.О. Лексика українських говорів Закарпатської області. Назви спорідненості, свояцтва сімейного-родинного побуту // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1957. – Т. XXVI. Діалектологічний збірник. – Випуск 2. – С. 3–36.
6. Дзедзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). – Ч. I / Йосип Олексійович Дзедзелівський // Наукові записки УжДУ. – Т. XXXIV: Діалектологічний збірник. – Вип. 3 / [редкол.: С.П.Бевзенко (відп.ред.) та ін.]. – Ужгород, 1958. – Карти та коментарі: 121 карта, 11 зведених карт.

7. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). – Ч.ІІ / Йосип Олексійович Дзензелівський // Наукові записки УжДУ. – Т. ХІІ. Діалектологічний збірник. – Вип. 4 / [редкол.: С.П.Бевзенко (відп.ред.) та ін.]. – Ужгород, 1960. – Карти та коментарі: №№ 121–270, зведені карти №№ 12–29.
8. Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика) / Йосип Олексійович Дзензелівський. – Ужгород, 1993. – Частина ІІІ. – 216 карт, 18 с.
9. Етнографія України / [С.А.Макарчук та ін.]. – Львів: Світ, 1994. – 520 с.
10. Жаткович Ю. Етнографический очерк угро-русских / Ю.Жаткович // Мазурок О. Юрій Жаткович як історик і етнограф. – Ужгород: УЖНУ, 2001. – С. 161–246.
11. Кайдл Р.Ф. Гуцули / Р.Ф.Кайдл. – Чернівці, 2003.
12. Лелекач М.М. Пам'ятки українського письменства XVII – поч. XVIII ст., написані на Закарпатті / М.М.Лелекач // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Ужгород. – 1955. – Т. ХІV.
13. Лемківщина. У 2-х томах. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. – Т. 2. Духовна культура. – 420 с.
14. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім.В.М.Корецького; [редкол.: Ю.І.Римаренко (відп.ред.) та ін.]. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.
15. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі / Олександр Мицюк. – Ужгород: Друкарня „Новіна”, 1936. – Т.І. – 246 с.
16. Охринович В. Про останки первісного комунізму у бойків-верховинців в Скільській і Долинській суд. Повіті / В.Охринович // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. ХХІ-ХХІІ.
17. Панькевич І. Тишівська „Александрія” із початку XVIII в. / І.Панькевич // Науковий збірник товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1922. – Т.І. – С.7–108.
18. Потушняк Ф. Закарпатська українська етнографія: значення, історіографія, завдання, проблеми та їх вирішення, елементи та їх розміщення / Ф. Потушняк // Тиводар М.П. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. – Ужгород, 2005. – С. 163–268.
19. Потушняк Ф. Руська родина (околиці Бочкова, Золотарьова, Білок, Дравців, Ясіня, Н. Верецьки) / Ф. Потушняк // Літературна неділя. – Ужгород, 1943. – Річник ІІІ. – С. 177–179, 213–214.
20. Рот О.М. Угорсько-український словник (Magyar-ukrán szótár) / О.М.Рот, Ю.М. Сак, П.П.Чучка. – Будапешт–Ужгород: Вид-во Угор. АН, Закарпат. обл. вид-во, 1961. – 909 с.
21. Румынско-русский словарь / [ред. Б.А. Андрианова, Д.Е. Михальчи]. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – 976 с.
22. Саханев В. Новый карпаторусский этнографический материал / В.Саханев // Науковий збірник товариства „Просвіта”. – Ужгород: Друкарня оо. Василян, 1934. – Т. ІХ.

23. Словник української мови: у 11 т. / голов. редкол.: Білодід І.К. (голова) [та ін]. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. VIII. – 928 с.
24. Словник української мови: у 11 т. / голов. редкол.: Білодід І.К. (голова) [та ін]. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. IX. – 918 с.
25. Слово – не полова. Навчальний посібник з народознавства / упорядник текстів Ю.С. Чорі. – Ужгород: “Патент”, 1995. – Частина III. – Том I. – 588 с. – (Поличка “Карпатського краю”).
26. Тиводар М. Залишки великої сім’ї на Закарпатті / М.Тиводар // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 2.
27. Українська етнологія: навч. посібник / [В.К.Борисенко та ін.]. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
28. Українське народознавство: навч. посібник / [С.П.Павлюк та ін.]. – Львів: Фе-нікс, 1994. – 607 с.
29. Яворский Ю.А. Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительской обработке конца XVII-го века / Ю.А.Яворский // Науковий збірник товариства „Просвіта”. – Ужгород: Друкарня оо. Василян, 1930. – Річник. V.
30. Яворский Ю.А. Исторические, личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI–XIX веков / Ю.А.Яворский // Науковий збірник товариства „Просвіта” – Ужгород: Друкарня оо. Василян, 1931. – Річник VII–VIII. – С. 189–216.
31. Яворский Ю.А. Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI – XVII веков / Ю.А.Яворский. – Прага, 1931.
32. Biedermann H. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte / H.Biedermann. – Innsbruck, 1862. – Т. I.
33. Crájalá D. Rumunské vlivy v Karpatech. Se zvláštním žretem k moravskému Valšsku / D.Crájalá. – Praha, 1938.
34. Rič J. Rodovy byt na Slovensku a v Uherké Rusi / J. Rič // Časopis Českeho Muzea. – Praha, 1878.

РЕЗЮМЕ

Михайло Тиводар (Ужгород)

СПОРІДНЕНІСТЬ І СВОЯЦТВО В СІМЕЙНО-РОДИННОМУ ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У статті розглянуто систему спорідненості і свояцтва українців Закарпаття. Відзначається, що за своєю термінологією та змістом вона має яскраво виражений загальноукраїнський характер. Автор приходиться до висновку, що у місцевій термінології спорідненості і свояцтва з одного боку збереглися давньоукраїнські форми (“стрий”, “вуйко”, “тесть”, “свекор”, “пасерб”, “дівир”, “зовиця”, “свість”, “сво-як”, “синовець”, “братанич”, “сестринець”, “стрийчаник”, “вуйчаник”, “тітчаник” і т. ін.) та похідні від них, а з другого – набули поширення кілька назв запозичених від сусідніх етносів (фін-філін, непіт, шовгор).

Ключові слова: свояцтво, сімейно-родинний побут, стрий, вуйко, тесть, свекор, пасерб, шовгор.

SUMMARY

Mykhailo Tyvodar (Uzhhorod)

KINSHIP AND RELATIVES-IN-LAW IN THE HOUSEHOLD-DOMESTIC MODE OF LIFE OF TRANSCARPATHIAN UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE XIX – FIRST HALF OF THE XX CENTURY

The article reviews the system of kinship and relatives-in-law of Transcarpathian Ukrainians. It's noted that it has vividly expressed common Ukrainian character in its terminology and content. The author comes to the conclusion that the local terminology of relationship and relatives-in-law preserves old Ukrainian forms (“stryy”- uncle, father’s brother, “vuyko” – uncle, mother’s brother, “testy” – father-in-law, wife’s father, “svekor”- father-in-law, husband’s father, “paserb” – stepson, “divyr” – brother-in-law, husband’s brother, “zovytsya” – sister-in-law, husband’s sister, “svisty” – wife’s brother, “svoiyak” – brother-in-law, husband of wife’s sister, “synovets” – nephew; “bratanych”, “sestrynets”, “stryychanyk”, “Vuychanyk”, “titchanyk” – cousins etc.) and other derivative words from one side, and as well as there are some borrowed words from ethnic neighboring (fin – filyn, nepit, shovgor) from the other side.

Key words: relatives-in-law, household-domestic mode of life, stryy, vuyko, testy, svekor, paserb, shovgor.

НАДБАННІ МЕТАЛЕВІ ХРЕСТИ ЗАКАРПАТТЯ: РІЗНОВИДИ, СПОСОБИ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА СИМВОЛІКА

Хрест – давній символ християнства [див.: 17]. Це давній символ християнства і на Закарпатті, про що свідчить знайдений біля міста Михайлівці (територія, яка історично належала до Мукачівської єпархії, нині – у Східній Словаччині) надгробний камінь болгарського князя Пресіана (1060), на якому вирізблено хрест [21, с.53]. І хоч питання хрестології Карпат вивчалися (Інститут народознавства НАН України у Львові в 1996 р. провів наукову конференцію “Українська хрестологія”, під тією ж назвою у спеціальному випуску періодичного видання “Народознавчі зошити” (Львів, 1997) вийшов збірник статей із цього питання, П.Я.Кузенко зробив дослідження про кам’яні надмогильні хрести Українських Карпат [6], Михайло Приймич опублікував статтю “Хрести Закарпаття” [14] та інші), але про металеві хрести у тих дослідженнях мовиться побіжно.

Дослідники історії хреста сходяться на тому, що він із простого знаку, пов’язаного з давньоязичницькою міфологією (сприймався як символ сонця і символ світового дерева), трансформувався у глибокий за змістом християнський символ: знак, за яким легко знайти будинок для сакральних ритуалів; оберіг, який до людини чи в дім не допускає злі чорні сили; пам’ятний знак, за яким упізнається місце поховання; і головне – це християнський символ Нового завіту, яким утверджується перемога над смертю (ідея воскресіння), сприймається він і як перетин земного й Небесного [див.: 13, с.135].

Природньо, що хрест робили із дерева (із смерекових чи дубових брусків, бо ці дерева сприймалися священними [1, с.197-201, 213-216, 216-221], довго витримують руйнівний натиск стихій і часу). Як аргументує П.Я.Кузенко, хрести із тривкішого матеріалу (кам’яні) на могилах почали встановлювати “в козацьку добу” – в XVII-XVIII століттях [6]. Металеві намогильні хрести, як це встановлено під час обстеження закарпатських сіл Кобилецька Поляна Рахівського, Лисичево Іршавського та Тур’я-Ремета Перечинського районів, де в XIX столітті діяли залізобобні, металеві намогильні хрести почали встановлювати в другій половині XIX століття [див.: 15]. Але на церквах металеві хрести почали встановлювати дуже давно. У цьому переконують нас спогади мандрівників та стародавні грав’юри.

У книзі “Наш Хуст” цитується спогад про відвідини Хуста в серпні 1661 року мандрівником Евлієм Челабі. Його вразила архітектура Хустського замку: “Замок розташований на невеликім горбку. Стіни його сильні, з каміння. Башти досягають неба. Верхи палат покриті кольоровою черепицею, церкви покриті оловом, а хрести всі суть із золота так, що очи чоловіка зачудуються” [11, с.67]. Челабі звернув увагу на помітний елемент сакральної архітектури – металеві хрести. Так саме й словацький журналіст Б.Носак-Незабудов, в’їжджаючи в Ужгород у 1839 році, звернув увагу на “хрести русинських церковних веж” [23, с.161]

Йосип Кобаль, вивчаючи минуле Ужгорода, відшукав давні малюнки архітектурних пам’ятників міста. На одному, датованому XVII століттям, зображено каплицю ужгородської єзуїтської колегії, увінчану сімома металевими хрестами [4, с.46]. І на трьох вежах Катедрального собору (малюнок зроблено до перебудови храму в 1877 році) художник зобразив трираменні хрести [4, с.44]. У книзі Й.Кобалю опубліковано й датований 1770-ми роками ескіз перебудови церкви Св. Юрія, на якому також чітко зображено три надбанні хрести [4, с.26].

Так саме на малюнку Монастирської церкви в Мукачеві, датованому 1661 роком, на трьох вежах зафіксовано трираменні хрести [див.: 16, с.159]. Ще одна гравюра XIX століття донесла до нас інформацію про металеві однораменні хрести на церкві Боронявського монастиря [див.: 16, с.400].

Є така інформація й про сільські церкви. Свідченням цього є малюнок старої 3-зрубної бойківської церкви у Нижніх Воротах, виконаний у 1881 році етнографом Т.Легоцьким [16, с.314], на якому зображено трираменні хрести (тобто металеві) на всіх трьох банях храму (світлина № 1). І на малюнку церкви св. архангела Михаїла в селі Волосянка (XVII ст.) невідомий художник десь на початку XX століття також зафіксував [16, с.113] наявність на двох банях храму трираменного та однороменного хрестів (світлина № 2).

І в народних переказах знаходимо таку саме інформацію про давні надбанні хрести. За місцевим переказом у селі Тюшка Міжгірського району у XVII столітті стояла дерев’яна церква, але коли стихія зруйнувала її, то місце для будівництва другої вибрали дуже просто: “стара дерев’яна церква була в урочищі Вершок, а під час сильної бурі з церкви знесло хрест і там, де він опинився, збудували нині існуючу дерев’яну церкву, яку датують 1808 р.” [16, с.460]. Так хрест із старої церкви вказав місце, де треба будувати нову, й вірникам села Бистрий Воловецького району: в XIX столітті нову церкву споруджено “із смереки на схилі Осовня, напроти Кичірки, куди, за переказом, під час бурі занесло турню з хрестом зі старої церк-

ви, що стояла на цвинтарі” [16, с.305]. І у Волосянці Великоберезнянського району церкву в XVII столітті збудували “на місці, куди під час бурі занесло хрест із давнішньої церкви, що стояла за рікою” [16, с.113], і у Верхніх Воротах (Воловецький район), коли буря в 1902 році зруйнувала дах старої дерев’яної церкви, то на місце для будівництва нового кам’яного храму “вказав хрест, знесений під час бурі зі старої церкви” [12, с.27].

Краєзнавець Дмитро Копинець, вивчивши історію рідного йому Буштина на Тячівщині, простежив хронологію спорудження в селищі кількох церков. На основі церковних записів він встановив, що коли під час турецької навали у 1661-1662 роках було спалено дерев’яну церкву, буштинці запросили двох майстрів із Салдобоша (Стеблівки) і за дев’ять років із товстих дубових брусів збудували нову, вкриту дубовими лемахами, прибитими дубовими чопами, з “високою вежею зі шпильями, що закінчувались розкішними кованими хрестами” [5, с.182].

Дуже детальну інформацію про будівництво сакральних будівель у XIX – XX століттях зібрав Степан Чопик-Микунда у книзі “Церкви і майстри села Теремля” (Хуст, 2005). На основі народних переказів він описав дерев’яну церкву, збудовану у 1720 році, а потім у 1735 році, після великої повені перевезену на нове місце: “Дерев’яна двозрубна церква стояла на фундаменті з базальтового каміння. В основу входила велика вежа, увінчана гострим шпильастим закінченням з хрестом, а головний шпиль у нижній частині дашка оточували чотири малі пірамідальні вежі – і на кожній були хрести” [19, с. 19]. У цій книзі є розповідь про оригінальний хрест на місцевій мурованій церкві св. Миколи Чудотворця, що була споруджена в 1806–1813 роках: “Вежу заввишки 30 метрів увінчувало традиційне барокове завершення з кованим двометровим залізним хрестом. Старожили говорили, що на самій вершині хреста була зірка з хвилястими променями, яка під силою вітру оберталася навколо своєї осі. На одному вертикальному промені був прикований невеличкий однораменний хрест розміром 10х10 см. Уважно спостерігаючи за рухом зірки, можна було передбачати погоду, робити прогноз” [19, с.34-35].

Церкви зводили залежно від спроможностей сільської громади. М.Мейгеш у журналі “Листок” (Ужгород, 1896) розповів про те, як змінювався вигляд церкви в селі Ганьковиця (Свалявщина): перша церква була під соломою, в 1780 році збудували ясенову, з двома маленькими вікнами й двома вежами: менша – над вівтарем, більша – над притвором; у 1887 році церкву заново перекрыли, а “в 1892 році над великою вежею встановили новий хрест” [10, с. 283-285].

На спорудження церкви віруючі села Новоселиці на Тячівщині збирали кошти понад 20 років (1909–1931), храм вражає своєю довершеніс-

тю, три його вежі (центральна – 28,5 м) увінчані позолоченими хрестами [16, с.567].

До середини ХХ століття на церквах встановлювали хрести ковани. Виготовляли їх і мандрівні, і місцеві майстри. Ось кілька свідчень про це із книги Михайла Сирохмана “Церкви України: Закарпаття” (Львів, 2000): у селі Страбичові на Мукачівщині – “Нову металеву “стрілу” та оновлений хрест встановили 18 листопада 1923 р. за священника Михайла Шуби. Виконав цю роботу за 1200 чеських корон бляхар з Кошиць (Словаччина) Йосип Палладій” [16, с.165]. У Худльові на Ужгородщині, коли 1942 році буря зірвала купол та пошкодила дах, церкву спромоглися відремонтувати тільки в кінці 1940-х років “місцеві майстри Андрій Стегней та Іван і Михайло Марухничі, очолювані ужгородським майстром”, вони відновили барокове завершення вежі та дахову констурцію, а надбанний хрест, замовлений Юрієм Марком, “викував місцевий майстер Іван Німець”[16, с.68].

В Ужгороді один надбанний кований хрест, виготовлений у 1877 році, кожен може побачити зблизька. Його встановлено в 2009 році на мурі біля Ужгородського катедрального собору як елемент пам’ятника репресованим у радянський час греко-католицьким священникам (світлина № 3). Промовиста його символіка: увінчує його металевий круг – символ сонця (щоб так його сприймати, від круга відходять сім променів); і розетка й промені в центрі хреста – також символи сонця. На верхньому крузі вибита дата виготовлення хреста: 1877 рік (світлина №№ 4 і 5).

Усіх гостей, які побували у селі Стеблівці Хустського району вражала краса кованих хрестів на церкві, збудованій у 1780 році. Чеський художник Й. Ржержиха зафіксував її вигляд на гравюрі (світлина № 6). І російський мистецтвознавець Григорій Логвін, приїхавши у Стеблівку в 1965 році, також замилювався і красою села, в якому “що не ворота, хвіртка, хата чи клуня, то музейний експонат, усе зроблено так майстерно”, і виразним силуетом дерев’яної церкви ХVІІ століття з ажурними надбанними металевими хрестами: “Особливо оригінально в храмі зроблені хрести. В їх складному рисунку християнська символіка зовсім загубилася, і кожний із них сприймається як витончена декоративна мережана композиція” [9, 144-145]. Правда, заперечуючи присутню у цих хрестах християнську символіку, Логвін явно помилявся. Із п’яти надбаних хрестів чотири нижні символізують земний світ, а п’ятий на головній вежі – символ неба [16, с.139]. У книзі Г.Логвіна “Украинские Карпаты” (Москва, 1973) вміщено фотографію хреста на малій вежі церкви Різдва Різдва Пр. Богородиці, на якому видно християнські символи сонця, зірок, трилисника, серця (світлина № 7). Шкода, що під час експедиції у Стеблівку у серп-

ні 2009 року, нам не пощастило полюбуватися ажурністю п'яти кованих надбанних хрестів, бо цей Божий храм згорів у 1994 р.

У часи антирелігійних погромів радянською владою на Закарпатті багато церков було закрито і перетворено в складські приміщення, спортивні зали, клуби. Усе це супроводжувалося зняттям хрестів із сакральних споруд. У книзі Ю.Чорі “Все од Бога” (Ужгород, 2005) опубліковано спогад про те, як у 1947 році було зруйновано металевий хрест на церкві у дворі колишньої гімназії Василян, приміщення якої було передано Ужгородському державному університету: “Якось одного дня професор фізики Бут прийшов до студентів-медиків і попросив подивитися через вікно на хрест, який був цілком близько, і запропонував зняти його. Ніхто із студентів не захотів погодитися, відмовлялися, ніби не можуть, бо бояться висоти, щоб туди залізти, а студент Лендел із Ракошина прямо сказав: “Я той хрест там не клав, то й знімати його звідти не збираюсь!” Тоді сам професор Бут із своїм сином-десятикласником піднялися на альпіністському канаті на верхівку турні (вежі) й почали ножівкою по металу пилити чавунний хрест. Але спроба спилити їм не вдалася. Тоді вони прив'язали трос до хреста і автомашиною зірвали хрест із турні. Хрест упав, а в церкві обладнали спортзал” [20, с. 49]. У 1950-1960-х роках церкви були закриті в с.Стеблівці на Хустщині, Білках на Іршавщині, Шишловцях та Минаї на Ужгородщині і т.д.

Все ж багато хрестів удалося врятувати. Тож коли в незалежній Україні почався процес відродження національної культури, процес відбудови поруйнованого тоталітарним режимом, збережені хрести знову встановили на вежах храмів. В селі Калини Тячівського району зняту з реєстрації на початку 1960-х років і переобладнану під клуб (знесено вежу, високе склепіння перегороджено плоским перекриттям) греко-католицьку церкву у 1994 році повернуто громаді, відреставровано знову під Божий храм, на збудованій новій вежі встановили той саме трираменний хрест, що був на церкві до руйнацій, – “його врятували й зберегли жителі села І.Орос, Ф.Куцин та Ю.Поляк” [16, с.557-558]. І в Лалові на Мукачівщині римо-католицьку церкву було закрито у 1960 році і також облаштовано під клуб. За розповідями жителів села (записано під час експедиції в Лалово 18 серпня 2009 р.), Йоганн Супп, який проживав поблизу церкви, виніс звідти усі цінні церковні речі, зберіг хрест із поруйнованої вежі, і в 2000 році, коли було відновлено попередній вигляд церкви, вежу увінчали тим самим хрестом, який був на ній встановлений у 1933 році (світлина № 8).

Така ж історія з хрестом мала місце і в Тереблї. Тут у монастирі в 1937-1947 роках побудували кам'яну церкву, увінчавши її “одним великим і чотирма малими залізними хрестами”. Після закриття монастиря, щоб вірники не мали куди йти молитися, її зруйнували (у 1970 р.). Та коли в 2001

році відкрили монастир знову, одне із віцілих приміщень перебудували в церкву Спасо-Преображення Господнього: “Дах покрили хвилястим шифером, встановили невеличку прямокутну вежу, на якій баня закінчується кованим залізним хрестом зі старої церкви” [19, с.71].

Хрест – то велика святиня. Це засвідчує один із епізодів духовного життя жителів Теремлі. У церкві цього села богослужіння здійснював ієромонах Георгій Петрицький (кінець XVIII – початок XIX ст.). Його було поховано в склепі під підлогою церкви. Коли в квітні 1966 року розбирали цю сакральну споруду “як аварійну”, віруючі домоглися, щоб прах ієромонаха перепоховати. Дослідник церковного життя села Теремля Степан Чопик-Микунда детально описав, як здійснювалося руйнування церкви й перепоховання труни із тлінними мощами ієромонаха: “Поховали ієромонаха на сільському цвинтарі. На могилі встановили кований залізний хрест, знятий з вежі церкви” [19, с.44]. Хрест на могилі Петрицького – однорамений, з викованою розеткою в центрі, три його кінці мають завершення у вигляді трилисника [19, с.45].

Ще хрести вказують, якій конфесії належить храм: римо-католики встановлюють однорамений хрест, як на костелі в Тур’ї-Реметі Перечинського району (світлина № 9); православні – трираменний, але нижнє рамено приковується (приварюється) навкіс, ліва частина вище правої, як на хресті православної церкви у Зняцеві Мукачівського району (світлина № 10); греко-католики так саме встановлюють трираменний хрест, у якого всі три рамена паралельні одне одному, як на хресті на церкві у селі Дубрівка Ужгородського району (світлина № 11). Кожен із цих хрестів має свою історію.

У Тур’ї-Реметі в 1961 році було закрито костел, побудований словаками-католиками в 1885 році. Закриття храму, як вияснив журналіст Юлій Кул, мотивувалося видуманою “аварійністю” [7, с.59]. Після закриття храму, з нього було знято дзвони, зафарбовано фрески, й тільки у вересні 1989 року, відремонтувавши понівечене приміщення, вірники повернули собі костел, побудований їх предками, на ньому знову встановили схований під час погрому литий хрест (де його вилили, невідомо, бо місцева залізарня на час будівництва костелу вже не діяла).

У селі Дубрівка, як встановила краєзнавець Марії Гурзан, церкву, споруджену греко-католицькою громадою у 1864-1880 роках, передали православної громаді. У той час храм потребував ремонту: “У 1949 році виникла необхідність перекриття куполу храму, бо дерев’яні опори прогнили і важкий, висотою чотири метри хрест, нахилився. Перекриття виконав майстер Пеца Микола разом із майстром із Мукачева. Після завершення роботи обидва майстри скинули з куполу по тонкому стакану,

і жоден не розбився. Кажуть, що це добрий знак...” Під час наступного ремонту церкви в 1979 році московська православна церква вимагала замінити хрест на церкві православним, але “завдяки зусиллям тодішнього куратора Мучички Івана церква залишилася такою, якою збудували її предки” [3, с. 39]. Хрест на церкві у селі Дубрівка засвідчує високу майстерність, знання християнської символіки і чуття прекрасного тим ковалем, який виготовив його у 1864 році (світлина № 11).

А в сусідньому із Дубрівкою селі Зняцеві православна громада збудувала собі нову церкву в 2000 році. Два хрести (малий і великий) виготовили своїми силами. Ось як розповів ініціатор цього будівництва Василь Коштура: “Церкву ми збудували у 2000 році. Хрести робив я. Використав швелер і труби. Купив від робочих. Нарівав флексом потрібного розміру частини хреста і відвіз у Ракошино до газозварювальника. Він і позварював оба хрести” (світлина № 10). Вони, ці хрести, поступаються орнаментуванню кованих хрестів. Для цього досить їх порівняти із кованими хрестами на церкві в сусідньому селі Дубрівці (світлина № 11).

За часи незалежної України відремонтовано, оновлено, збудовано багато церков. Реставрували старі хрести, виготовляли нові. Коли у селі Заріччі Іршавського р-ну в 2003 році парафіяни ремонтували греко-католицьку церкву, то дали відреставрувати й старі ковані хрести на ній. За словами церковника (записано 19 серпня 2009 р.), хрести відреставрували майстри в Діловому Рахівського р-ну. Ці три хрести (світлина №№ 12, 13, 14) – справжні художньо-мистецькі вироби з промовистою символікою (сонце – божественне світло правди, добра, істини, тобто Ісус Христос; лілії – квіти Пресвятої Діви).

Реставрацію старих хрестів та виготовлення нових здійснюють місцеві майстри. У Гайдоші Ужгородського району, де на церкві вежа сягає 26 м, з яких 2,7 м припадає на хрест вагою 70 кг, цей хрест та опорну конструкцію під ним “реставрував місцевий майстер Іван Хома” [16, с.60]. І в селі Концово на Ужгородщині, де в кінці 1970-х років розпорядженням місцевої влади було поруйновано барокову вежу на храмі, в 1996 році “місцевий майстер Василь Юрець” відбудував цю вежу, встановивши на ній новий “залізний кований трираменний хрест” [22, с. 23]. Так саме і в Лисичеві (Іршавщина), коли замість дерев’яної церкви, яка стояла в селі від 1832 року, спорудили у 1997 році муровану, будівельні роботи здійснили місцеві майстри Іван Демчеля та Федір Мелеш, а директор філії механічного заводу П. Ф. Ціцай “забезпечив виготовлення п’яти 4,5-метрових хрестів” [16, с.651].

Щоб встановити хрест на вежі, потрібно і уміння, і мужність. М.Сирохман, збираючи інформацію про церкви Закарпаття, в Ляхівцях

почув переказ про те, “як син майстра упав з вежі при встановленні хреста” [16, с.64]. Цей же дослідник сакральної архітектури записав спогад доньки майстра-будівельника Юрія Юртина про те, як її батько у 1924 році поставив хрест на новозбудованій церкві у селі Діл на Міжгірщині: “Коли тато ставив на турні хрест, то налив у склянку горілки і кинув униз, а поки люди, що обступили церкву, роздивилися, що до чого, хрест уже височів над маківкою. Таким чином майстер намагався уникнути “лихого ока” під час такої важливої події, як встановлення хреста” [16, с.468].

Вежі на церквах та хрести на них є і християнськими знаками, і окрасою храмів. Богуміл Ваврошек [див.: 24], пройшовши з фотоапаратом від Ужка (Великоберезнянщина) до Ясиня (Рахіщина-Гуцульщина), сфотографував біля 80 дерев’яних церков, серед яких є й одновежові, й двовежові, й тривежові – й усі увінчані металевими (на той час – кованими!) хрестами: одновежові з однораменним хрестом (Нересниця на Тячівщині, Стебний на Рахівщині), одновежові з трираменним хрестом (Нижня Ростока на Великоберезнянщині, Репинне, Негровець та Вишній Бистрий на Волівщині), двовежові з трираменними хрестами (Чорноголова, Домашин, Стара Стужиця на Великоберезнянщині, Вільховиця на Мукачівщині, Мішкаровиця та Петрусовиця на Волівеччині) або з трираменним хрестом на великій вежі і однораменним – на малій (Оленьово на Свалявщині), тривежові з трираменними хрестами (Кострино, Ужок на Великоберезнянщині, Медведівці на Мукачівщині, Плоске на Свалявщині, Середнє Студене на Волівщині), п’ятивежові з трираменним хрестом на великій вежі і двораменними – на малих... Особливо вимережаними були хрести на церквах у Вишньому Бистромі, Салдобші (тепер Стеблівка). То велика втрапа, що обидві церкви не збереглися до нашого часу.

Виготовлення хрестів із застосуванням газозварювання (увійшло в будівельну практику в другій половині ХХ століття) звужує можливості орнаментування цих невід’ємних знаків сакральної архітектури. У цьому легко переконатися, порівнявши кований хрест на вежі церкви у Малоберезнянському монастирі (світлина № 15) та виготовлений (в кінці 1970-х років) зварюванням відрізків металевих труб на церковній вежі у селі Кострині Великоберезнянського району (світлина № 16). Та яким би способом не виготовлялися хрести (ковання чи зварювання), майстри намагаються зберегти в них традиційну символіку: сонце (світлини №№ 4, 7, 11, 12, 14, 15, 16, 17), зірки (світлини №№ 12-14, 16), напівмісяць (світлина № 18), лілії (світлини №№ 12-14, 15, 16), трилисник (світлини №№ 10, 15, 16).

Якщо надбаний хрест як “знак знаків” християнської віри і Церкви може символізувати і “світову вісь”, поєднання земного зримого і Небесного духовного, нагадувати вірникам про земне життя Ісуса Христа, його

смерть на хресті і воскресіння, то коло з променями чи розетка (світлина № 16) також є не тільки солярним знаком, але й символом слова Божого (Лк, 21: 23), адже Христа величали Сонцем правди і сам Христос називав себе Світлом для світу (Ів 8: 12). Тому на деяких хрестах в центрі кола сонця закріплювали монограми “ІХС” (Ісус Христос) чи “Х” (Христос) – як на світлинах № 15 та № 18.

Півмісяць, лілії – це знаки Богородиці [18, с.195, 205], зірки – також символ небесного світла, яке асоціюється із Вифлеємською зіркою. У народних колядках сонце, місяць і зорі оспівуються як символи вічності [8, с.22-23].

Форма трилисника, якою майстри прикрашають верхній кінець вертикальної частини та горизонтальні рамена хреста, є символом тріади, символом святої Трійці [2, с.132; 13, с.129-130], вони нагадують про божественну триєдність Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого.

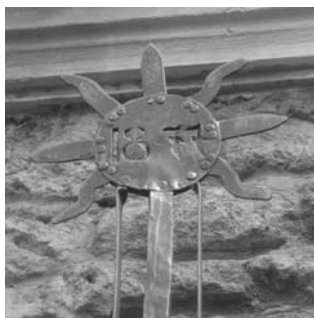
Світлина № 1

Світлина № 2

Світлина № 3

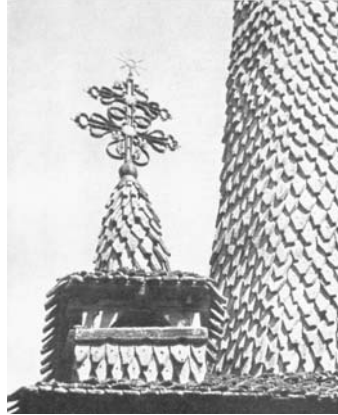
Світлина № 4

Світлина № 5

Світлина № 6

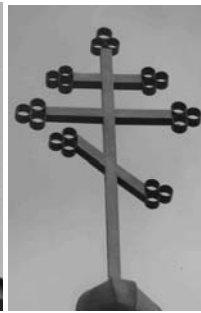
Світлина № 7

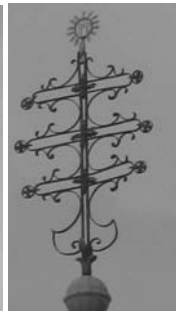
Світлина № 8

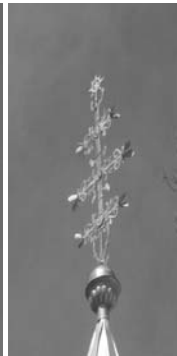
Світлина № 9

Світлина № 10

Світлина № 11

Світлини № № 12 – 14

Світлина № 15

Світлина № 16

Світлина № 17

Світлина № 18

І символом, і окрасою сприймаються вигнуті у вигляді серця металеві прути. Серце символізує життя – фізіологічне і духовне, серцем сприймається світ Божий, “гармонія небесних сфер”. У посланні до ефесян Апостол Павло молиться, щоб у їх серцях “Христос через віру замешкав” (Еф, 3: 17).

Майже всі ці символічні елементи знаходимо на надбанному хресті Горянської ротонди (світлина № 17): квітка-розетка у центрі символізує Христа як Сонце Правди, два кола – і символ сонця, і символ бескінечності, вічності; від центра хреста в чотири боки (на всі чотири сторони світу) “проростають” стебла лілій, в основі яких на зовнішньому ободі першого кола бачимо півмісяці, тобто ця частина хреста символізує Божу Матір; приварені до трьох кінців однораменного хреста по три кулясті елементи символізують Трійцю.

Бачимо, що на Закарпатті для виготовлення надбаних хрестів метал використовується здавна. Переважають ковані хрести, які здебільшого являються художньо-прикладними виробами місцевих майстрів ковальського ремесла. У другій половині XX століття хрести почали виготовляти й способом газозварювання, що зменшило можливості їх художнього декорування, але майстри враховують народні традиції, використовують сакральну символіку. Надбанні хрести виділяються великою різноманітністю і є цікавими пам’ятками прикладного мистецтва українців Закарпаття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берегова О. Символи славян / Ольга Берегова. – М.; СПб: ДИЛІЯ, 2007. – 425 с.
2. Вовк О.В. Знаки и символы в истории цивилизации / О.В.Вовк. – М.: Вече, 2005. — 384 с. (Тайны веков)
3. Гурзан М. Нарис історії села Дубрівка Ужгородського району / Марія. – Ужгород: Закарп. крайове тов-во “Просвіта”, 1999. – 81 с.
4. Кобаль Й. Ужгород відомий і невідомий / Йосип Кобаль. – Львів: Світ, 2003. — 196 с.
5. Копинець Д.М. Селищу Буштино 630: історико-етнографічний твір / Дмитро Копинець. – Буштино, 1999. – 283 с.
6. Кузенко П.Я. Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини XVIII – першої половини XX століття (історія, типологія, художні особливості): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступ. канд. мистецтвознавства / Кузенко Петро Ярославович. – Київ: (Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва), 2005. – 20 с.
7. Кул Ю. Тур'я-Ремета: історико-краєзнавчий нарис / Юлій Кул. — Ужгород, 2001. – 153 с.
8. Линтур П. Угро-русскія коляды / Петр Линтур. – Ужгород, 1942. – 63 с.
9. Логвин Г.Н. Украинские Карпаты: книга-спутник по памятникам деревянной архитектуры XIII-XVIII вв. / Г.Логвин. – М.: Искусство, 1973. – 190 с.
10. Мейгеш М. Дерев'яна церква в селі Ганьковиці / Михаил Мейгеш // Листок. – 1896. – 1 октября. – С.283-285.
11. Наш Хуст: записи по історії замку та жупи / На основі творів А.Луковича та різних джерел склав і розробив Іоанн Душанек. Переклав з чеської Ст.М.Чегель. Упорядники О.О.Мункачі та П.І.Попадинець. – Хуст.: Слово, 2004. – Хуст: Слово, 2004. – 119 с.
12. Пагирия В.В. Верхні Ворота: історичний нарис / В.В.Пагирия. – Мукачево: Карпатська вежа, 2006. – 104 с.
13. Потапенко О.І., Дмитренко М.К. та ін. Словник символів / О.І.Потапенко, М.К.Дмитренко. — К.: Редакція часопису «Народознавство», 1997. — 154 с.
14. Приймич М. Хрести Закарпаття / Михайло Приймич // Пам'ятки України. – 2001 – №1-2.
15. Сенько С. Намогильні металеві хрести сіл Кобилецька Поляна, Лисичево, Тур'я-Ремета Закарпатської області / Сергій Сенько // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 21. – Ужгород: Вид. Ужгородського національного ун-ту “Говерла”, 2008. – С.80-86.

РЕЗЮМЕ

Сергій Сенько (Сміла)

НАДБАННІ МЕТАЛЕВІ ХРЕСТИ ЗАКАРПАТТЯ: РІЗНОВИДИ, СПОСОБИ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА СИМВОЛІКА

У статті розглянуто різновиди, способи виготовлення та символічні елементи надбаних металевих хрестів Закарпаття. Дослідник відзначає, що для їх виготовлення здавна використовувався метал. До середини ХХ ст. хрести виготовлялися місцевими майстрами ковальського ремесла і відзначалися своїм художнім декоруванням. У другій половині ХХ століття хрести стали виготовляти й способом газозварювання, однак це звузило можливості їх орнаментування. Автор приходить до висновку, що надбанні металеві хрести Закарпаття характеризуються великою різноманітністю і є самотніми пам'ятками сакральної архітектури українців Закарпаття.

Ключові слова: хрести, сакральні будівлі, церкви, монастирі, церковна архітектура, християнська символіка, прикладне мистецтво.

SUMMARY

Serhij Senko (Smila)

CUPOLA METAL CROSSES OF TRANSCARPATHIA VARIETIES, PRODUCTION TECHNIQUE AND SYMBOLS

The article reviews varieties, production technique and symbolic elements of the cupola metal crosses of Transcarpathia. The investigator notes, that metal has been used for their production a long ago. Till middle of the XX century the crosses were produced by local blacksmith's work craftsmen and were distinguished by its artistic decoration. In the second half of the XX century they started production by method of the gas welding but it narrowed their ornamentation potentialities. Author comes to the conclusion that cupola metal crosses of Transcarpathia are characterized by its wide variety and they are original sacral architecture monuments of Transcarpathian Ukrainians.

Key words: crosses, sacral buildings, churches, monasteries, church architecture, Christian symbols, applied arts.

ОСОБЛИВОСТІ КРОЮ, ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ ВИШИВКИ ЖІНОЧИХ СОРОЧОК УКРАЇНЦІВ ТУРЯНСЬКОЇ ДОЛИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Вивчення традиційного народного одягу Закарпаття дає можливість виявити як загальноукраїнський контекст традиційної культури місцевого українського населення, так і її місцеві етнографічно-територіальні особливості.

У залежності від того, яку утилітарно-практичну функцію виконує той чи інший компонент народного вбрання виділяються такі його частини: натільний одяг (сорочки), поясний (запаски, спідниці, фартухи, чоловічі штани), верхній плечовий одяг (кожушки, безрукавки, гуні, уйоші), пояси, головні убори, взуття, прикраси. При характеристиці окремих компонентів одягу найважливішою ознакою є крій. Лінії крою віддавна були засобом художньої виразності. Зазвичай, їх не прикривали, а навпаки намагались підкреслити, оздоблюючи різними декоративними швами. Поряд із кроєм зверталась увага і на колорит та оздоблення одягу вишивкою. Орнаментальні мотиви вишивок, їх композиції, кольори передавались з покоління в покоління, ставали традиційними.

У долині р. Тур'ї проживають українці етнографічної групи турянсько-перечинських долинян. Найбільшими селами тут є Тур'я-Поляна, Тур'я-Ремета, Туриця, Турички, Порошково, Сімерки, Тур'я-Бистра, Мокра, Вільшанки, Ликіцари [31, 43-44; 22].

Сорочка, як найдавніший вид шитого одягу є найбільш показовим елементом при виділенні локальних типів народного вбрання з притаманними лише їм деталями. Українці Закарпаття, як і інші східнослов'янські народи, виготовляли свої сорочки переважно з домотканого конопляного чи лляного полотна. Розміщення вишивки, її орнаментальні мотиви та їх композиція тісно пов'язані із загальним кроєм та оздобленням сорочки. [34, 32; 29, 74; 26, 49].

Місцева сировина – льон, конопля, овеча вовна, що оброблялися щорічно, віками були основним матеріалом для виготовлення одягу. Місцеві жителі шили одяг з матеріалів домашнього виготовлення – полотна, сукна, шкіри. Перечинщина славилася майстрами, які виробляли полотна вищих гатунків – тонких і високоякісних, що йшли на пошиття сорочок.

Тканина з льону має чудодійну властивість: у спеку вона освіжає, вбираючи краплі поту, а в холод – зігріває. Продумані і перевірені трудовою практикою лінії крою дають розмах вільним рукам у щоденній праці, потяг людини до прекрасного засвідчує художню досконалість декору сорочок [28, 2; 25, 1].

До середини ХІХ ст. місцеве населення виготовляло одяг виключно із конопляного чи лляного полотна та сукна домашнього виробництва. Одяг шили самі жінки. У другій половині ХІХ ст. починають поширюватись дешеві фабричні тканини, які використовували при виготовленні жіночого вбрання. Меншою мірою фабричні тканини використовувалась для пошиття чоловічого одягу. У крої окремих складових народного вбрання прослідковується певна різноманітність, що при групуванні дає змогу виявити кілька типів з певними варіантами. В його основі були, як правило, прямокутні форми. Але при цьому жінки легко підкреслювали свій стан, підперезавши талію тугим пояском та зодягнувши лайбик прилягаючого крою. Всі ці лінії на фоні сорочки і широкої спідниці гарно підкреслювали дівочу чи жіночу постать.

У Турянській долині побутувала коротка до пояса жіноча сорочка “опліччя” завдовжки 55–65см. Шили її з домотканого, льняного полотна, простого переплетіння. Крій сорочок визначався способом з’єднання пілок полотна, рукавів, манжет, вставок (“клинів”).

Перший етап у виготовленні сорочок – викроювання рукавів. Шматок домотканого полотна згинали навпіл по довжині. Один кінець загнутого полотна прикладали до шиї, а інший протягували до зап’ястя (якщо мав бути довгий рукав) чи до ліктя (якщо рукав – короткий). Так вимірювали полотно на обидва рукави. Вимірявши полотно зшивали. Потім, зробивши відповідні виміри, вирізали шматки полотна для пошиття манжет (“зарукавників”), вишивали їх та пришивали до вишитих рукавів.

У селах долини р. Тур’ї були поширені два способи кроєння стану жіночих сорочок – з одним бічним швом та з двома бічними швами. Перший – довгий шматок полотна (120 – 130 см) згинали по довжині. Посередині передньої частини загнутого полотнища робили виріз для горловини та поздовжньої розпірки. По контурах передка відрізували задню частину сорочки. Таким чином утворювались два загнуті полотнища. На передку робили надріз полотна для з’єднання рукава, а задок зшивали з рукавом. Іноді під рукавами вшивали клини (“латиці”) – 3х3 см; 5х5см. До горловини пришивали вузький ошийник (“обшивку”). З виворітної сторони плечової частини сорочки підшивали прямокутні шматки полотна (“пудшивки”). Так викроювалась сорочка з одним бічним швом. Кроїлись відразу дві сорочки з одним бічним швом (див. рис. 1) [2; 3; 10; 13; 20].

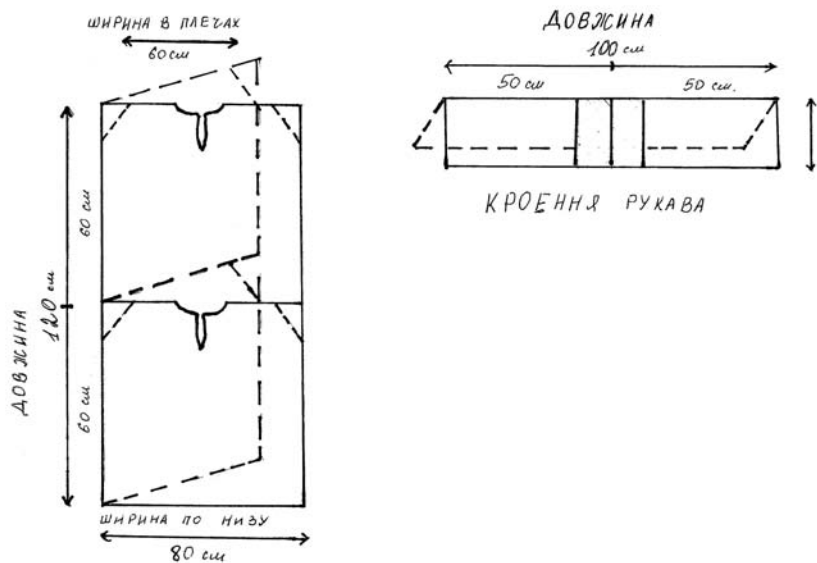

Рис. 1. Спосіб кроєння відразу двох жіночих сорочок з одним бічним швом.

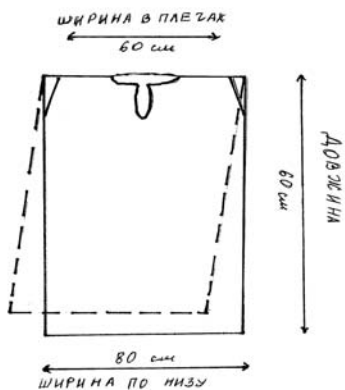

Рис. 2. Спосіб кроєння жіночих сорочок з двома бічними швами.

У селах Турянської долини також побутували сорочки з двома бічними швами. Процес їхнього кроєння був наступним. Полотно згинали

навпіл. У верхній частині передньої пілки робили виріз для горловини та розпірки. По бокам полотно зшивали до рукавів. Рукави кроїлись так як і у сорочках із одним бічним швом (див. рис. 2).

Полотно сорочок збиралось у збірки на дві нитки (“у рями”) навколо горловини у верхній плечовій частині рукава та навколо манжет, на сорочках з довгими рукавами. Зустрічалися сорочки, на яких поверх морщення вишивали кривульки. Застібувалися сорочки на голубі (“біляві”) гудзики (“гомби”). У селах Мокра, Вільшанки полотно під поздовжнім розрізом (“розпіркою”) збирали у поперечну складку (“зашип”, “планочку”). Під рукавами у проїмі пришивали вставки (“латиці”) – 2х2см.

Рис. 3 Крій жіночої сорочки з с. Ликицари Перечинського району.

У селах Ликицари, Вільшанки були поширені сорочки традиційного для турянської долини крою, але без розрізу (“розпірки”). Сорочки цих сіл зовні нагадують жіночі сорочки Теремлянської долини. У них верхня частина пазухи оздоблювалась вишивкою у вигляді квадрата чи прямокутника (див. рис. 3) [23, 122].

З плином часу і моди з’являлись певні модифікації у крої, декоративному оздобленні місцевих сорочок.

Щодо оздоблення жіночих сорочок долинян басейну р. Тур’ї, то воно більш стримане в декорі порівняно з іншими районами Закарпаття. Але в цілому сорочка виглядала витонченою і вишуканою. Вишивці властиві стилізовано-рослинні мотиви у поєднанні з геометричними елементами. Одним із найхарактерніших орнаментальних мотивів, притаманних саме турянській одяговій вишивці, є смуги, що складаються з розміщених в рядок “мотильків”, “перок”. Найбільше даний мотив зберігся на наплічниках жіночих сорочок з сс. Тур’я-Пасіка, Тур’я-Поляна та Порошково.

Буденні і святкові сорочки обов'язково оздоблювали вишивкою, виконаною технікою “низина”, “хрестик”, рідше “гладдю” на ошийнику (“обшивці”), довкола розпірки, на плечах (“наплічках”), навколо горловини, на манжетах. Хрестиковим вишиванням творили геометричні та геометризовані рослинні орнаментальні мотиви, гладдю – рослинні. Сорочки кінця XIX ст. оздоблювали вишивкою, в якій переважала чорно-червона кольорова гама. Зразки вишивки Закарпаття засвідчують, що чорно-червона кольорова гама поряд із синьо-червоною є одними із найстаріших. Символіка чорного (синього) кольору в ряді випадків протиставлялась символіці червоного і асоціювалась з горем, сумом, смертю. Однак, відомо багато випадків коли чорними нитками вишивали вироби святкового призначення. Так, у досліджуваних нами селах, святкові жіночі сорочки кінця XIX ст. декорували вишивкою з використанням чорних та червоних ниток. У першій половині XX ст. чорними нитками вишивали контури основних орнаментальних мотивів, а у деяких випадках й самі основні мотиви [30, 71; 33, 74; 21, 55].

Сорочки для повсякденної роботи в турянській долині виготовляли з домотканого лляного полотна. По крою вони нагадують звичайні сорочки. Рукави у них, зазвичай короткі. Поздовжній розріз (“пазуха”) передньої поли декорований загинками (“планочкою”) та одним чи трьома “защипами”. Наплічну частину, з виворітної боку підшивали полотняними підставками (“пудставками”). Полотно у верхній частині задньої поли, обабіч розпірки зібране у дрібні збірки (“рями”). Розпірка застібується на два сині гудзики (“гомби”). Робочі сорочки інколи вимочували у баранячому лої. Подібні сорочки зустрічаємо у Сімерках, Вільшанках, Ликіцарах, Тур'я-Полянї, Тур'я-Реметі та інших (див. рис. 4) [11; 14; 33, 74].

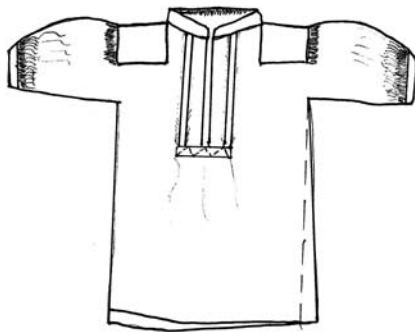

Рис. 4 Крій буденної жіночої сорочки з с. Сімерки Перечинського району.

Наприкінці XIX – початку XX ст. побутували сорочки з довгими рукавами, декоровані вишивкою лише на рукавах. Так у селі Тур'я-Бистра жіночі сорочки шили з лляного домотканого полотна за традиційним народним кроєм з двома бічними швами. Характерною особливістю даного села було те, що тут зустрічались сорочки без оздоблення вишивкою пазухи вертикальними смугами (“фараметликами”). Вишивкою не оздоблювали також й вузький ошийник. Платно навколо ошийника збирали у “рями”. На плечовій частині рукавів вишивалась поперечна орнаментальна смуга (5см), внутрішня площина якої оздоблена гілочкою та стилізованими квітами. У верхній частині смуга обрамлена рядком з трикутників та дрібних квадратиків (“очок”). Платно під наплічною орнаментальною смугою та навколо манжет зібране на нитку у 4-6 рядів. Поверх збирання (“рамлення”) вишивали декоративні кривульки. Розпірку та манжети зав’язували на плетені шнурочки (див. рис. 5) [12].

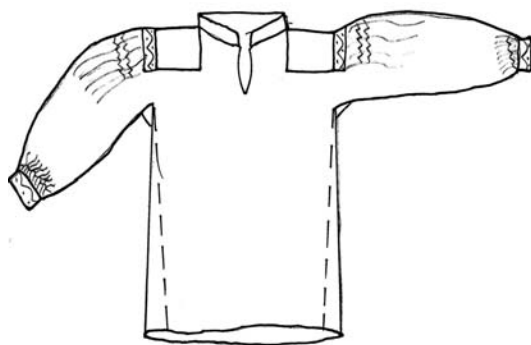

Рис. 5. Крій та способи декорування жіночої сорочки з с. Тур'я-Бистра Перечинського району.

У селі Мокра шили сорочки з круглим вирізом для горловини, вузьким ошийником, коротким поздовжнім розрізом (“розпіркою”) пазухи, що застібувалась різнокольоровими гудзиками (“гомбами”). Під розпіркою платно збирали у коротку складочку (“защип”). У даному селі переважали сорочки з довгими рукавами та пришивними манжетами. Під рукавами, у проймі вставлялась вставка (“латиця”). На плечиках сорочки, з виворітної боку пришивали шматки полотна прямокутної форми (“пудставки”). Платно сорочок оздоблювали густими збірками (“рямами”) у таких місцях: навколо горловини (крім вставних “пудставок”), у верхній плечовій частині рукавів, навколо манжет. Орнаментальні мотиви вишивки на мокрянських сорочках

були наступними: на вузькому ошийнику вишивали віночок з двох кривуль, які пересікаючись утворювали дрібні ромбики; розпірку декорували двома вертикальними смугами вишивки (“фараметликами”), що доповнювались вузькими мережками (“цірками”). В основі орнаментальної композиції фараметликів лежать різнокольорові кривулі, обрамлені рядками прямих ліній (“цібаниння”) та смужками у вигляді декоративних зубчиків (“обшитки”). Наплічники розшивали у вигляді поперечної смуги (ширина – 3–5см). Найчастіше такі смуги складались із ромбиків з видовженими кутами, скісних смужечок (“смерічок”). Обрамленням смуги служили гострі чорні зубчики (“обшитки”). Візерунок орнаменту манжет був в основному трирядовим. Центральна, широка смуга мала вигляд ламаної лінії (“кривулі”), що утворює трикутники, площина яких закомпонована вишивкою кольоровими нитками. Обабіч центральної смуги – дві ідентичні вузькі смужечки з вишитими дрібними ромбиками із усіченими кутами. Вся композиція обрамлена чорними зубчиками (“обшитки”) (див. рис. 6) [19].

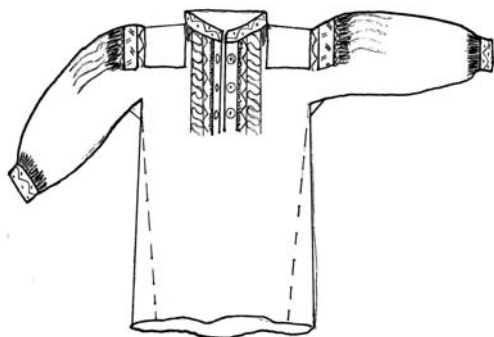

Рис. 6. Крій та способи декорування жіночої сорочки з с. Мокра Перечинського району.

У Турянській долині (с. Ликіцари) зустрічаються жіночі сорочки без розрізу (“пазухи”). Покрій навколо горловини (крім вставних пудставок та “пазухи”), у верхній частині рукавів та біля манжет збирали на дві нитки. Ошийник декорували “стебелічаною” кривулькою. У верхній частині передньої пілки, під ошийником вишивали прямокутну чи квадратну орнаментальну смугу (“пазуху”) (3х3см; 2х4см; 5х5см; 4х6см). По контуру “пазуху” декорували стилізованим віночком, що складався з червоних та голубих квіток, зелених стебел та листочків. В центрі ж “пазухи” вишивали прямий хрест, ромб чи стилізований букет квітів. Як на „пазусі”, так і на манжетах провідними мотивами виступали стилізовані квіти, прямі

та скісні хрести, обрамляючі вузькі смуги з кривулъ чи трикутників. Домінуючим кольором у вишивці жіночих сорочок з с. Ликіцари був чорний колір із вкрапленнями червоного та синього. Чорними нитками вишивали контури орнаментальних смуг та основні мотиви, а червоними та синіми – допоміжні мотиви та внутрішню площину основних (див рис. 3) [8; 20].

Жіночі сорочки початку ХХ ст. в сс. Тур'я-Поляна та Порошково шили за народним кроєм з одним бічним швом. Тут побутовали сорочки з довгими рукавами. В орнаментальній побудові вишивки сорочки даних сіл схожі. Відрізняються вони лише в кольоровій гамі. Полянські сорочки вишивали різнокольоровими нитками, а порошківські – чорними із вкрапленням червоних, синіх, жовтих, зелених. У с. Порошково контури орнаментів вишивали чорними нитками, а їх внутрішню площину – різнокольоровими. Слід зазначити, що на цих сорочках найяскравіше декорувалась пазуха. “Фараметлики” мали вигляд вузьких вертикальних смуг, що складались з стилізованих стебел з листочками, квіточок, “кривулъ”, “перок”, дрібних ромбиків. На плечовій частині вишивали поперечну смугу (ширина – 5–7см), внутрішня площина якої заповнювалась дрібнозорними візерунками геометризаних чи стилізовано-рослинних мотивів. Над смугою вишивали рядок з “перок”, у вигляді розгалужень листків, дволістників, стилізованих квіток чи бутончиків, ріжок з вусиками. Полотно під смугою та навколо манжет збирали у дрібні складки (“рями”). Візерунок вишивки манжет складався із стилізованих квіток, що могли чергуватись з “перками”, стилізованими сердечками (“сирцятами”), ромбиками (див. рис. 7) [2; 3; 4; 5; 6; 9; 20].

На сорочках кінця ХІХ ст., у селі Порошково зустрічались рукави декоровані не лише наплічником, але й вишуканою поздовжньою вишивкою від плеча до вузьких манжет (“зарукавників”). Найчастіше вишивали технікою “хрестик”, рідше – “низиною”. Найхарактерніша кольорова гама – чорно-червона, що найбільше збереглась у вишивці сорочок з с. Порошково. З фото, вміщеного в роботі С. Маковського [24; 37], видно, що основним елементом візерунку вишивки на жіночих сорочках з с. Порошково є багаторядові поперечні чи вертикальні смуги. Центральний (широкий) ряд смуги, як на наплічниках, так і на рукавах та манжетах, складається з шестикутників, що торкаються суміжними кутами. Шестикутник в українській орнаментиці тісно пов'язаний з ромбом. На Закарпатті у шестикутник, зазвичай, поміщали один або декілька ромбів чи прямокутників, як у нашому випадку. Такий шестикутник із меншим ромбом чи прямокутником у середині – типовий мотив центральної смуги у візерунках прикрас з бісеру [32; 61]. Допоміжними елементами служать дрібні трикутники, розміщені у два ряди, поміж шестикутниками. Два вузчі, обрамляючі рядки, складались з

двох смуг трикутників, площа між якими набирала вигляду ламаної лінії (“кривулі”). І на кінець, гармонійним завершенням були рядки з “перок”. На наплічнику – це один ряд, де розгалуження “перок” подається у напрямку горловини. Вертикальна смуга із візерунку поздовжньої площини рукава з центральним мотивом “шестикутником” обрамляється смугами з “перок”, що чергуються зі скісними хрестами. Крім цього рукав оздоблений ще двома вертикальними смугами: вузькою смугою (“кривулькою”) та широкою смугою, що складається з есовидних мотивів з’єднаних у кривулю. Обабіч кривулі, на її згинах вишиті стилізовані хрестики (див. рис. 8).

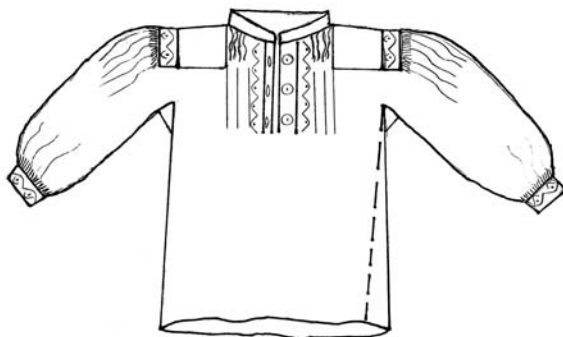

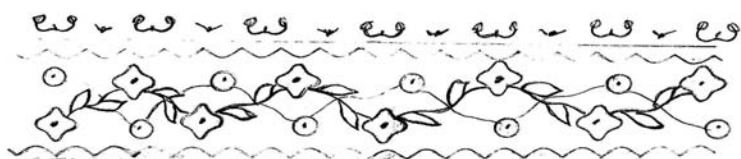
Рис. 7. Крій та способи декорування жіночої сорочки з с. Тур'я-Поляна Перечинського району.

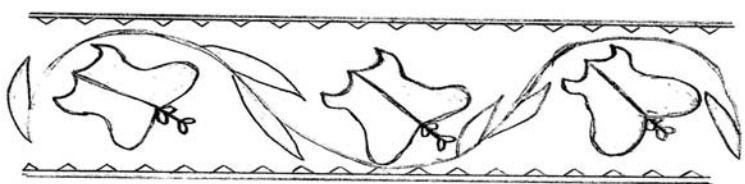
Рис. 8. Орнаментальні мотиви рукавів жіночої сорочки кінця XIX ст. з с. Порошково Перечинського району [Репродукція з праці С. К. Маковського].

Рис. 9. Орнаментальні мотиви вишивки наплічників жіночих сорочок кінця XIX ст. з с. Порошково Перечинського району [Репродукція з праці С. К. Маковського].

НАПЛІЧНИК

МАНЖЕТ

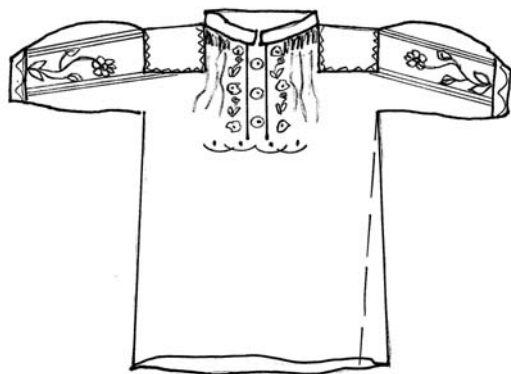
Рис. 10. Орнаментальні мотиви вишивки наплічника та манжет жіночих сорочок кінця XIX ст. з с. Тур'я-Поляна Перечинського району.

Цікавими є орнаментальні мотиви вишивки наплічників жіночих сорочок з с. Порошково, фото яких подаються у праці С. Маковського. В основі одного з них лежить наступна композиція. Складається вона з трьох основних орнаментальних смуг. В основі першої з них лежить лама-

на лінії (“кривуля”), поміж якої вишиті ромби та трикутники. Внутрішня площа ромбів закомпонована стилізованою квіткою, обабіч якої вишиті дрібні хрестики. Обрамляючу функцію виконують вузькі ламані лінії (“кривулі”). З обох боків першу орнаментальну смугу декоровано рядками із стилізованих квітів. Друга смуга має вигляд кривулі, на зламах якої подаються листки, розміщені попарно, (“дволистники”). Центральним мотивом візерунку третьої смуги також є кривуля, обрамлена стилізованими бутончиками, розміщеними попарно (див. рис. 9) [24, 137].

Ще одним взірцем вишивки на наплічниках є рядок з восьмипелюсткових розеток, на стику яких утворюються ромби з крапкою (“цяткою”) всередині. Поверх даного орнаментального рядка вишито смугу з “перок”, у вигляді стилізованих квіток (див. рис. 9) [24; 134].

Наплічники та манжети жіночих сорочок з сіл Порошково та Тур’я-Поляна декорували також й вишивкою рослинного характеру. Тут в основі орнаментальної композиції лежали галузки чи гірлянди, що склались із мотивів стилізованих листочків, стебел та квітів (ромашки, фіалки, конвалії, троянди). Обрамляючу функцію виконували вузькі смужечки у вигляді розміщених в ряд дрібних трикутничків, або ж поперечні прошивні шви (“прутики”) чи прямі лінії (“цібаниння”). Завершальним мотивом декорування наплічників традиційно була смуга, що складалась з розміщених в ряд перок різної модифікації (див. рис. 10).

*Рис.11. Крій та способи декорування жіночої сорочки з с. Туриця
Перечинського району.*

Одними з найяскравіших прикладів жіночих сорочок досліджуваного регіону є сорочки з с. Туриця. Виготовляли їх із домотканого лляного

полотна або ж фабричної матерії за давнім народним кроєм з одним бічним швом. Для даного села характерними були сорочки з короткими рукавами (15-20см). Вони оздоблювались вишивкою, виконаною двома техніками: “хрестиком” та “гладдю”. Зустрічаються сорочки у яких рукави не декорували вишивкою [1]. Характерною рисою сорочок з с. Туриця було й те, що прямокутні шматки полотна (“пудшивки”) пришивали до наплечної частини не з виворітної сторони, а із зовнішньої. На деяких сорочках контури таких “пудшивок” декорували ламаними лініями (“кривулями”), вишитими червоними нитками (див. рис. 11).

Цікавими є й орнаментальні мотиви вишивки жіночих сорочок з с. Туриця. Вузкий комір стійка не оздоблювався вишивкою. Поздовжній розріз (“розпірка”) (8–10 см) з обох боків декорували вертикальними смугами (“фараметликами”), візерунок орнаменту яких був переважно рослинний. Найпоширенішим варіантом був стилізований віночок, що складався з червоних чи рожевих квіток та зелених стебел з листочками. Рисою, яка виділяє сорочки села Туриця з поміж сорочок інших сіл Турянської долини, було те, що під вертикальними смугами (“фараметликами”) вишивали горизонтальну смугу. Вона мала вигляд з’єднаних у рядок напівкіл, в середині яких вишивали дрібні кружечки чи ромбики. Орнаментальна композиція такої структури чітко продумана сільськими вишивальницями. Вона розкриває певний ідейний зміст. Так, самі старожили села Туриця форму напівкіл, з’єднаних у рядок, асоціюють із “землею”, дрібні кружечки чи ромбики вважають за “зерно”, “зирнята”, “насіння”, з яких проростають квіти та інші рослини. Тобто у вишивці показано еволюцію росту рослин (квітів): земля (“мати”) – насіння – квіти (“діти”) (див. рис. 12) [1; 15; 16; 20].

Своєрідним є й оздоблення рукавів жіночих сорочок з с. Туриця. Закінчуються вони пришивними манжетами, оздобленими із стилізованими квітами та гачкованою мережкою чи обмітуванням. На сорочках, в яких візерунок вишивки на манжетах виконано технікою “хрестик”, полотно біля них збирали у три горизонтальні загинки (“защипи”). На сорочках же, оздоблених вишивкою, виконаною технікою “гладь”, полотно рукава збирали у шість вертикальних загинок (“защипів”). Відстань між

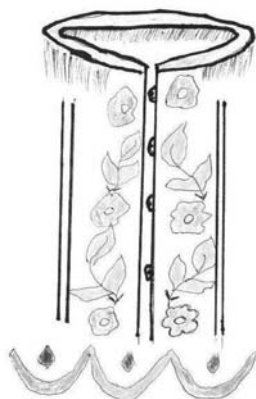

Рис. 12. Орнаментальні мотиви вишивки навколо поздовжнього розрізу (“розпірки”) на жіночих сорочках з с. Туриця Перечинського району.

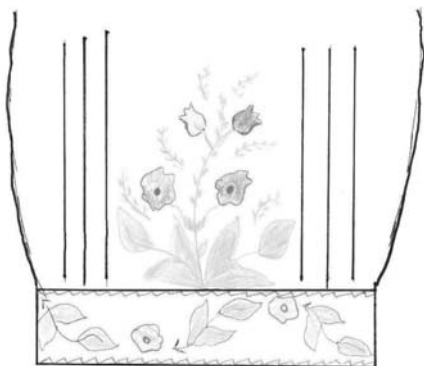

Рис. 13. Оздоблення вишивкою та загинками ("защипами") рукавів жіночих сорочок із с. Туриця Перечинського району.

дрібні колоски. Манжети подібних сорочок, як і рукави, декорували теж вишивкою рослинним орнаментом, що разом із декоративними загинками створював цілісну орнаментальну композицію (див. рис. 13) [17; 18; 30, 71].

Пишний вигляд мають жіночі сорочки з короткими рукавами із сіл Вільшанки, Туриця, Турички, у яких рукави декорували дрібноузорним збиранням на нитку. Його виконували наступним чином. Полотно загинали по довжині у вузькі (0,5 см) складки. За допомогою нитки збирались кожні дві сусідні складки, і так в рядок. Через 0,5 см новий рядок збирався на нитку так само. Так утворювалась своєрідна дрібноузорна площина ("сітка"), що складається з розміщених в ряд дрібних ромбів. Верхня частина рукава збиралась на 15–17 ниток, а нижня – на 5–7 ниток (с. Вільшанки); на 34 нитки – верхня частина, і на 12 ниток – нижня (сс. Туриця, Турички). Верхня дрібноузорна сітка була ширшою від нижньої у 2–3 рази. Відстань між ними не збирали

центральною "защипами" була широкою (5–8 см). Цей проміжок заповнювали вишивкою стилізованих квітів ("косиць"). Зустрічаються "косиці" у вигляді квітки, розміщеної на стеблі з чотирма листками. Саму ж квітку обрамлюють дрібні листочки або ж колоски. Інший варіант "косиці" складається з різних квітів (волошки, ромашки, тюльпани), листків та бутонів. У нашому випадку, в основі візерунку подібних "косиць" лежать два трилисники, між розгалуженнями яких вишивали стебла та бутони з квітами. Квіти обрамляли

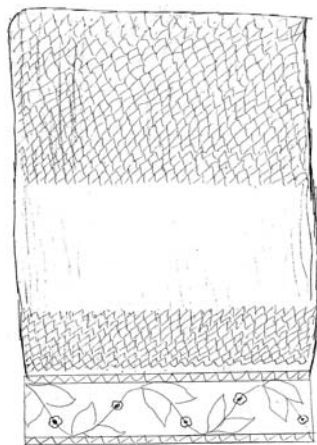

Рис. 14. Оздоблення рукавів жіночих сорочок з сс. Туриця та Вільшанки Перечинського району вишивкою та декоративним збиранням „на нитку”.

на нитку. Вона набирала вигляд плісированого полотна. В сс. Туриця, Турички відстань між смугами дрібноузорного збирання значно меша ніж у с. Вільшанки, і становить лише 3–5 см. Завдяки застосуванню прийому зменшення відстані між збиранням, проміжок між ним набуває випуклої форми (див. рис. 14) [10; 13].

На жіночих сорочках з с. Вільшанки крім рукавів, вишивкою оздоблювали й поздовжній розріз (“розпірку”) пазухи та манжети. Обабіч розпірки традиційно для турянської долини вишивали дві вертикальні смуги (“фараметлики”). В основі їх орнаментальної композиції лежали скісні хрести. Обрамляючу функцію виконували рядки з дрібних ромбиків. Зустрічаються сорочки, у яких “фараметлики” являли собою чотири смуги: дві з яких мали вигляд віночків з квіток та листочків, а дві інші – смуги з восьмипелюсткових розет. Платно під розпіркою збирали у дві-три вертикальні загинки (“защипи”).

Манжети декорували вишивкою, орнаментальна композиція якої мала трирядову структуру. В основі центральної (широкої) смуги лежали стилізовано-рослинні або ж геометризовані мотиви. Найпоширеніші варіанти – чотирипелюсткові квіти, що чергуються з ромбом із подовженими кінцями, галузками із стебел, листочками та квітами. Внутрішня площа обрамляючих смуг мала вигляд різнокольорових ламаних ліній (“кривуль”). Завершенням рукава були гачковані мережки. Наплічна частина таких сорочок не оздоблювалась вишивкою [20].

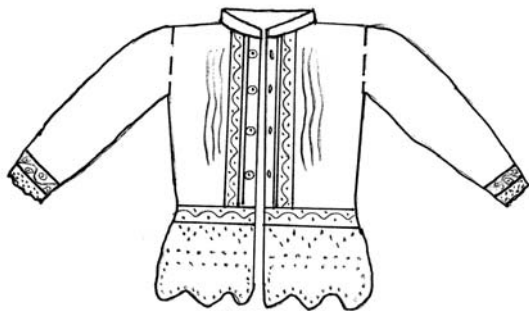

Рис. 15. . Крій та способи декорування жіночої блузи („візитки”) з с. Туриця Перечинського району.

У селах Турянської долини (Сімерки, Ликіцари, Вільшанки) в 30–40-х роках ХХ ст. поширюються жіночі блузи (“візитки”), які шили з фабричної

матерії. Їх крій приталений, складається з трьох піл: суцільної задньої та двох передніх. Рукави довгі, вузькі, пошиті з одного шматка полотна, складеного навпіл по довжині. Закінчуються рукави двома загинками (“строчками”), пришивними манжетами та фабричною мережкою. Комір-стійка пришивний, без вишивки. Застібкується блуза на голубі (“біляві”) гудзики (“гомби”). Обабіч переднього розрізу, по периметру нижнього краю та на манжетах наявна вишивка рослинного характеру. Вона має вигляд стилізованої галузки з гілочками, листочками та квітами. Біля орнаментальних смуг наявні по дві загинки (“строчки”). Низ сорочки декорований фабричною мережкою (див. рис. 15) [7].

Отже, як бачимо із проаналізованого матеріалу для українців Турянської долини були характерні короткі до пояса жіночі сорочки (“опліччя”). В їх крої спостерігаються певні особливості. Існували два способи кроєння: з двома бічними швами та з одним бічним швом. Найдавнішими є прості буденні сорочки, кроєні традиційним для досліджуваної території способом з одним бічним швом. Декорували їх лише дрібними збірками (“рямами”) та прошивними швами. Наприкінці XIX – початку XX ст. побутували сорочки з довгими рукавами та вишивкою лише на рукавах. Пізніше починають оздоблювати вишивкою крім рукавів й поздовжній розріз (“розпірку”) та вузький ошийник (“обшивку”). Новим елементом 20–30-х років XX ст. стає коротка жіноча сорочка (“опліччя”) з короткими рукавами. Її поява пояснюється впливом міста, розширенням торгівельно-економічних шляхів, а також поширенням в Турянській долині словацьких традицій.

Витонченість та вишуканість вишивки сорочок Турянської долини підкреслюється їх композицією та колоритом. Так, поздовжній розріз (“розпірка”) декорувались вертикальними смугами (“фараметликами”). На старих сорочках зустрічаємо рукава з вишивкою не лише в наплічній частині, але й з поздовжньою хрестиковою вишивкою від плеча до вузьких манжет (“зарукавників”). З вишивкою гармонійно поєднується декоративне морщення “на нитку”, утворюючи цілісну композиційну структуру, за якою турянські сорочки виділяються з поміж одягових комплексів інших етнографічних зон Закарпаття.

Для турянських вишивок характерне сполучення таких орнаментальних мотивів:

1. Вузький ошийник оздоблювали вишивкою різнокольоровими нитками (бордовими, зеленими, голубими, рожевими, жовтими) у вигляді ламаної лінії (“кривульки”) (VVV), ланцюжка з дрібних квадратиків;
2. Обабіч розпірки, паралельно рядкам мережки (“цірки”) вишивали поздовжні короткі смуги (“фараметлики”) із зображенням одного ряду квітів, з листочками, або без них, в обрамленні прямих ліній („цібаніння”);

На плечах вишивали “наплічки” у вигляді неширокої (3 – 4 см) поперечної смуги з квітковим орнаментом, обрамленої з обох сторін 2 – 4 рядками прямих ліній (“цібаниння”), ламаної лінії (“кривульки”), гострих чи квадратних (WWW , $\square\square\square\square$) зубців чорного кольору з одного чи з обох боків смуги. Один з найулюбленіших мотивів – “перка”, “пера”, вишиті одним рядком, з розгалуженням у напрямку до горловини.

На манжетах вишивали центральну смугу стилізованими квітами обрамленні кількох смуг прямих ліній і чорних зубчиків („обшитки”). Завершенням декору на манжетах була гачкована мережка (“чіпка”) у вигляді зубчиків з білих ниток.

Кольорова гама вишивок турянських сорочках кінця ХІХ ст. – чорно-червона, з першої половини ХХ ст. у вишивці використовувались чорні, бордові, зелені, сині, голубі, рожеві, жовті, фіолетові, чорні нитки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фонди Закарпатського музею народної архітектури та побуту, інвентарний номер (далі ФЗМНАП О:) – Е: 3164/1293.
2. ФЗМНАП О: 3166/1295.
3. ФЗМНАП О: 3362/1417.
4. ФЗМНАП О: 5056/2393.
3. ФЗМНАП О: 5057/2394.
4. ФЗМНАП О: 5067/2404.
5. ФЗМНАП О: 5777/2639.
6. ФЗМНАП О: 6016/2764.
9. ФЗМНАП О: 6164/2441.
10. ФЗМНАП О: 7558/3302.
11. ФЗМНАП О: 10333/4012.
12. ФЗМНАП О: 10829/4202.
13. ФЗМНАП О: 11117/4315;
14. ФЗМНАП О: 11171/4323;
15. ФЗМНАП О: 13976/373;
16. ФЗМНАП О: 13977/374;
17. ФЗМНАП О: 13978/3735;
18. ФЗМНАП О: 13979/376;
19. ФЗМНАП О: 14530/419;
20. Польовий матеріал // Архів автора.
21. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР / Р.В. Захарчук-Чугай. – К.: Наукова думка, 1988. – 191 с.
22. Кул Ю. Тур’я-Ремета. Історико-краєзнавчий нарис / Ю. Кул. – Ужгород: М - Студія, 2001. – 150 с.

23. Коцан В.В. Народний одяг українців пониззя р. Терелі кінця XIX – першої половини XX ст. / В.В. Коцан // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія. Історія. – Вип. 19. – Ужгород, 2007. – С. 118–127.
24. Маковський С.К. Народное искусство Подкарпатской Руси / С.К. Маковский. – Прага: Пламя, 1925. – 156 с.
25. Мартон А. Народний одяг лемків села Зарічево Перечинського району / А. Мартон // Рукопис. Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту.
26. Матейко К.І. Український народний одяг / К.І. Матейко. – К., 1977. – 218 с.
27. Парлаг М.І. Суцільне вишивання візерунків на Закарпатті в кінці XIX – на початку XX ст. Особливості вишивки та розміщення орнаментики на жіночих сорочках в регіональних осередках / М.І. Парлаг // Рукопис ФЗМНАП ЛМ: 8279/4669.
28. Полак С.І. Народний одяг населення Турянської долини / С.І.Полак // Рукопис. Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту.
29. Симоненко І.Ф. Быт населения Закарпатской области (По материалам экспедиции 1945–1947 гг.) / И.Ф. Симоненко // Советская Этнография. – 1948. – №1. – С. 63–89.
30. Симоненко І.Ф. Народна вишивка Закарпаття / І.Ф. Симоненко // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1957. – С. 56–85.
31. Тиводар М.П. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст.) / М.П. Тиводар // Carpatica - Карпатика. –Ужгород, 1999. – Випуск 6: Етнічні та історичні традиції населення Українських Карпат кінця XVIII–XX ст. – С. 4–64.
32. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. – Львів: Свічадо, 2007. – 119 с.
33. Худик А. Народний одяг українців Східної Словаччини / А. Худик // Берегиня. – 2004. – №3. – С. 71–80.
34. Шмелева М.Н. Типы женской народной одежды украинского населения Закарпатской области / М.Н. Шмелева // Советская Этнография. – 1948. – №2. – С. 130–146.

РЕЗЮМЕ

Василь Коцан (Ужгород)

ОСОБЛИВОСТІ КРОЮ, ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ ВИШИВКИ ЖІНОЧИХ СОРОЧОК УКРАЇНЦІВ ТУРЯНСЬКОЇ ДОЛИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У дослідженні проаналізовано типові особливості одного з головних елементів жіночого народного одягу – сорочки Турянської долини. Автор детально описує покрій та орнаментальні мотиви вишивки на сорочці, супроводжуючи все це ілюстраціями. В результаті проаналізованого доступного матеріалу виявлено, що короткі (до талії) жіночі сорочки типові для цього регіону. Існували два види покрою. Для туринських вишиванок типові стримані та вишукані кольори й орнаменти.

Ключові слова: народний одяг, жіночі сорочки, орнаментальні мотиви, крій, оздоблення, Турянська долина.

SUMMARY

Vasyl Kotsan (Uzhgorod)

THE PECULIARITIES OF THE CUT AND ORNAMENTAL MOTIVES OF UKRAINIAN FEMALE EMBROIDERED SHIRTS OF TURYANSKAYA VALLEY IN THE END OF XIX – FIRST HALF OF XX CENTURY

In present investigation the typical peculiarities of one of the main elements of the female folk clothes – the shirt of Turyanskaya valley is analyzed. The author describes the cut and ornamental motives of the shirt's embroidery in details, gives its illustrations. As the result of analyzed available material it came to light that the short (to the waist) female shirts were typical for the investigational region. It was two manners of its cutting. The restraint and subtlety of the colours and ornaments are typical for the Turyanskij's embroidered shirts.

Key words: folk clothes, blouses, ornamental motives, style, decoration, Turyanska valley.

ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ ЛЕГАЛЬНОЇ ТА НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Постановка проблеми.

Міграція – це постійний рух окремих осіб або групи людей з однієї території на іншу. В історії людства міграції є закономірним явищем та одним із чинників етногенетичних процесів. Через міграції зникали одні та поставали на історичну арену зовсім інші етнічні спільноти, утворювались своєрідні суперетноси, культурно-історичні типи або цивілізації.

Масова міграція з бідних країн Сходу до більш заможних країн Заходу в др.п. ХХ – на поч. ХХІ ст. набула надзвичайних масштабів, що дозволяє умовно говорити про так зване “переселення народів” в умовах постмодерної доби. В сучасних геополітичних обставинах обсяги міграцій, а особливо нелегальні (незаконні) її потоки істотно зросли. Україна, яка по-суті знаходиться в центрі міграційних переміщень зі Сходу на Захід, насамперед відіграє роль транзитної зони на шляху до країн Західної Європи. Механізми ж утворення транзитних потоків нелегальної міграції постійно вдосконалюються. У цьому плані нелегальна міграція стає однією з головних загроз національній безпеці України.

Закарпатська область України має оригінальне сусідське розміщення щодо країн ЄС. У межах України край межує тільки з Львівською (на відтинку 85 км) та Івано-Франківською (180 км) областями виключно по гірських хребтах. У той же час сусідами Закарпатської області є чотири держави ЄС – Польща (протяжність спільного кодону становить 32,6 км), Словаччина (98,5 км), Угорщина (136,7 км) та Румунія (біля 204 км) [28, с. 277]. Отже, цей фактор є унікальним серед усіх прикордонних областей України. Державний кордон з країнами ЄС простягається як по гірських хребтах, так і рівнинній території, на значній протяжності – уздовж р.Тиса та її приток. Відстані по авто- і залізничних шляхах від Ужгорода до столиць дев’яти європейських країн значно коротші за аналогічні відстані до Києва (790 км). До прикладу, до столиці Угорщини (м.Будапешт) відстань від Ужгорода складає 360 км, до столиці Словаччини (м.Братислава) – 580 км, до австрійського Відня – 620 км. Відстань до німецького Берліна є не набагато більшою за українську столицю – 840 км. Це ж стосується румунського Бухареста та польської Варшави – 850 км. Відстань до чеської Праги становить 900 км [36, с. 4].

Отож, відповідне вигідне геополітичне розташування Закарпаття зумовлює значні потоки як легальної, так нелегальної міграції до країн ЄС. Саме це й спонукає нас до осмислення позитивів та негативів закарпатської моделі взаємин з країнами ЄС, висвітлення її специфіки та своєрідності в сучасних геополітичних обставинах.

Стан наукової розробки проблеми.

Зауважимо, що нині немає комплексних наукових досліджень присвячених проблематиці легальної та нелегальної міграції між Україною та країнами ЄС загалом та таких студій, які би базувалися на закарпатському досвіді окресленої проблематики. Ця тематика ще чекає на свого майбутнього дослідника. Наразі можна говорити про ряд розрізнених публікацій наукового та публіцистичного характеру, які кількісно та якісно зростають саме упродовж останніх років.

На початку XXI ст. через наближення кордонів ЄС до України поживались експертні дослідження, які виконувались в рамках грантових програм, проектів. Відбувались зустрічі на міждержавному рівні, проводились конференції, семінари та “круглі столи”. Основна їх мета зводилася до перспектив подальшої взаємодії між Україною та ЄС. До прикладу, в Ужгороді на початку листопада 2001 року відбувся міжнародний “круглий стіл” експертів “Угорщина на шляху до Шенгену: виклики для України” [35]. Наступного року відбувся «круглий стіл» на тему «Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?» [19]. Вже майже через рік в рамках “круглого столу” експертів в Ужгороді дебатовалась тема “Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: Можливості для України” [22]. Серед фахівців-експертів, які формулювали важливі практичні рекомендації, варто відзначити старшого наукового співробітника Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, доктора історичних наук *Єву Кіш* [25] та директора регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень м.Ужгород, кандидата історичних наук *Світлану Мітряєву* [37].

Проблема міграції в перші роки української державності стала предметом аналізу в окремі публікації дослідника-математика *Олександра Лавера* та вченого-історика *Миколи Макари*. Автори виділили чотири етапи етнічного розвитку Закарпаття, останній із яких пов’язаний з українською державною незалежністю. Цей етап вони пов’язували з масовою еміграцією та зростанням частки українського населення області як в абсолютних числах, так і питомої ваги [26, с. 9]. Дослідник М.Макара особливо наголошував на ролі соціально-економічних чинників – системна криза в народному господарстві, падіння рівня життя населення, безробіття, які

впливають на зміну етнічної строкатості населення Закарпаття. Подібні тенденції відбиваються на міграційній хвилі, яка з 1993 р. падає, а вже із 1995 р. спостерігається від'ємне сальдо міграції. Конкретні статистичні дані 1995 р. щодо еміграції визначають її етнічний характер [27, с. 298].

Ужгородські економісти *Інна Попик* та *Михайло Пітюлич* виділили чотири міграційні пояси – низинний, передгірський, східногірський та західногірський [30, с. 288-289]. На основі проведеного соціологічного дослідження 1995 р. автори комплексно з'ясували причини міграційних процесів: незадоволення організацією роботи, недостатній рівень заробітку за місцем проживання, відстала технологія, забезпечення житлом тощо [30, с. 290-291]. В подібних умовах зростає міждержавна міграція, знижуються імміграційні і підвищуються еміграційні показники. Втім, як відзначають вітчизняні соціологи *Степан Вовканич* та *Сергій Цанок*, саме в Закарпатській та Рівненській областях зберігаються найбільш сприятливі умови для формування трудового потенціалу [21, с. 118].

Проблематику легальної та нелегальної міграції Закарпаття в умовах незалежної України висвітлює фахівець-практик з цієї проблеми, начальник відділу міграційної служби у Закарпатській області *Микола Товт*. Оперуючи статистичними матеріалами, він зазначає, що пік міграційної активності на Закарпатті припадав на кінець 80-х – початок 90-х рр. Вже з 1993 р. міграційна хвиля починає зменшуватись; у порівнянні з 1990 р. в 1995 р. вона зменшилась на 60,2 %, що складало 15,4 тис. чол. [16]. М.Товт вказав і на етнічний характер міждержавної міграції. Так, за його даними тільки в 1995 р. безпосередньо в Російську Федерацію переїхало 677 чол. (85,6 %) росіян, серед угорців така частка складала вже 85,4 %, серед німців – 86,4 %, євреїв (виїзд у США, Ізраїль) – 79,7 %. Виняток становили румуни, з 54 вибулих жоден не емігрував до Румунії. Відповідно, серед прибулих частка українців тільки в 1995 р. складала 62 %, тих, хто народився в Україні – 71,2 % . В межах області продовжувався відтік населення з гірських районів у низинні [16].

М.Товт також виділив чотири групи іммігрантів – репатріанти з країн СНД, іноземці із близького і далекого зарубіжжя, біженці та транзитні нелегальні мігранти [17]. Дослідник відзначив окремі особливості еміграції населення Закарпаття починаючи із 1996-1998 рр. Він твердить, що по-перше, еміграція спрямована в економічно розвинуті країни Заходу; по-друге, зростає частка вибулих із високим освітнім і професійним рівнем; по-третє, поступово втрачаються ознаки етнічної міграції [15]. Окремо дослідник висвітлив зміст основних міграційних потоків (міждержавна, міжрегіональна, регіональна, трудова, нелегальна транзитна міграція) протягом 1999 р. [34, с. 153-156]. Він наголошував, зокрема, на дестабілі-

зуючих тенденціях через зростаюче безробіття та еміграцію, від'ємні показники міграційного сальдо [33, с. 111].

З початку 90-х рр. минулого століття Закарпаття стало зоною перетину кордону для так званих “нелегалів”. Так, тільки за 1995 р. на закарпатській дільниці державного кордону затримано 953 осіб, представників 28 держав Південно-Східної Азії та Африки [15]. В окремій розвідці М.Товт розглянув проблему нелегальної міграції, він навів конкретні цифри збільшення транснаціональної міграції за останні 5 років та констатував, що вирішення комплексу проблем нелегальної міграції можливе за підтримки з боку країн Європейського Союзу, міжнародних структур та неурядових організацій [32, с. 119]. Автор цієї публікації у 2002 році також присвятив окрему статтю проблемам нелегальної міграції як “нового фактору етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст.”, де висвітлив найбільш істотні вияви цього міграційного феномену пострадянської доби [23].

Проблематику нелегальної міграції як “виклику часу чи регіональної проблеми Закарпаття” представив у своїй публікації ужгородський соціолог *Олександр Пелін* [29]. Базуючись на результатах дослідження дистанційованості етнонаціональних груп краю вчений робить висновки про неадекватне ставлення населення до категорії “нелегальний мігрант”, що може надати підстави зростанню рівня ксенофобії та застосування в Україні так званих геополітичних технологій [29, с. 196-198]. Своєрідним продовженням висновків О.Пеліна, втім доповнених емпіричним фактичним матеріалом соціологічного дослідження 2005 року є стаття здобувача кафедри соціології і соціальної роботи УжНУ *Оксани Іваць* [24]. Головною тенденцією міграційних настроїв краян О.Іваць вважає зменшення частки етнічного забарвлення та посилення загальноєвропейських орієнтирів [24, с. 72-73].

Таким чином, наразі в науковій літературі дослідники висвітлили проблематику причинності, тенденції, динаміку міграційних потоків із Закарпаття до країн ЄС. Окремою та специфічною тематикою постала проблема транзитних і нелегальних мігрантів, біженців. Соціологи зафіксували тенденцію та констатували перспективу упередженого ставлення жителів області до нелегальних мігрантів.

Метою нашої невеликої студії є висвітлення проблем легального та нелегального перетину кордону з чотирма країнами ЄС, які межують із Закарпаттям.

У контексті цієї мети ми прагнемо вирішити наступні **завдання**:

- *з'ясувати геополітичну роль* Закарпаття як регіону, що межує з чотирма країнами ЄС;

- *окреслити проблеми функціонування консульських установ краю, які надають візову підтримку громадянам для виїзду в країни ЄС;*
- *охарактеризувати роботу контрольно-пропускних пунктів, які єднають область з ЄС;*
- *проаналізувати масштаби нелегальних потоків міграції, які пролягають через Закарпатську область;*
- *дати оцінку негативним наслідкам нелегальної міграції як своєрідного «переселення народів» на початку ХХІ ст.;*
- *сформулювати відповідні висновки та пропозиції задля оптимізації накопичених проблем внаслідок міграційної рухливості між Україною та країнами ЄС, які межують із Закарпаттям.*

Закарпаття як регіон легального перетину кордону до країн ЄС.

Протяжність кордону між Закарпатською областю та чотирма країнами ЄС становить близько 472 км. Наразі Закарпаття має півтора десятка пунктів перетину кордону до чотирьох країн ЄС (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія). Тобто, на кожні 31,5 км представлений один пункт перетину кордону до країн ЄС. Зазначимо, що цей показник майже відповідає європейським стандартам, згідно яких між пунктами перетину кордону повинна бути ділянка протяжністю 25 км. Зауважимо, що в середньому по Україні цей показник нині становить втричі більше – 90 км [42].

З *Республікою Польща* Закарпатська область має найменшу ділянку кордону. Ця невелика частина кордону з Польщею представлена гірською лісною місцевістю без відповідної транспортної інфраструктури. Таким чином, легальним шляхом до Польщі можна потрапити тільки через контрольно-пропускні пункти, які розташовані в сусідній Львівській області. Саме тому на сучасному етапі завдяки Фонду розвитку транскордонного співробітництва (голова *Іван Устич*) проводиться робота по активізації двосторонніх контактів між краєм та Польською державою. Для цього в обласному центрі м. Ужгороді відкрито Центр українсько-польських ініціатив з Польщею, що активізувало співпрацю й Закарпаття [38].

Зі *Словацькою Республікою* край має 98,5 км кордону. Досить часто серед населення краю, в засобах масової інформації лунають думки про невдоволення країнами роботою Словацького консульства в Ужгороді. Люди нарікають на черги й безпричинні відмови у видачі віз, пишуть скарги до МЗС України. Є такі особи, яким візу не дали вже втретє. Від цього потерпають не тільки родинні стосунки (в сусідніх окресах (регіонах) Словаччини є чимала українська/русинська спільнота), але й бізнес [39].

Відзначимо також, що Угода про малий прикордонний рух між Україною і Словаччиною значно відрізняється від подібної Угоди з Угорщиною. Так, при оформленні дозволу на малий прикордонний рух подорожуючий повинен надати запрошення від словацької сторони, підтвердження родинних зв'язків від людей, які запрошують, наявність паспорта, який дійсний більше, ніж на 15 місяців. Від сплати за отримання дозволу (20 євро) звільнятимуться діти до 15 років (в угорців – до 18 років). За дозвіл не платитимуть громадяни вік яких перевищує 60 років, а угорському варіанті – особи, які офіційно є на пенсії, без урахування віку, також інваліди та особи до 21 року, які перебувають на утриманні [37].

КПП «Ужгород» - пункт перетину кордону до Словацької Республіки

Міждержавній та транскордонній співпраці краю з Словаччиною сприяють наступні міжнародні пункти пропуску через державний кордон: потужний за обсягами транспортних та пасажирських перевезень пункт пропуску “Ужгород – Вішне-Немецьке”; пункт пропуску “Малий Березний – Убля”; спрощений пункт пропуску для моноетнічних (угорці, які до встановлення кордону жили в одному селі) громадян двох держав “Малі Селменці – Велке Селменці”. Вагому роль відіграє й міжнародний залізничний пункт пропуску через державний кордон України в Словаччину та Угорщину, що розташований у м.Чоп Ужгородського району.

Значним за протяжністю є кордон Закарпаття з *Угорською Республікою* – 136,7 км. Візовий дозвіл для в'їзду до сусідньої держави можна оформити безпосередньо в обласному центрі Закарпаття, в Генеральному Консульстві Угорської Республіки та Консульстві Угорщини в м.Берегово.

Попри деякі труднощі з оформленням документів громадянам України, для тих осіб, які мають статус закордонного угорця або мають на меті

подорожувати в межах прикордонної смуги, проблема візи вичерпується досить успішно. Для отримання Шенгенської візи для представників угорської національності необхідно тільки оформити “посвідчення закордонного угорця” та заручитись листом-підтримкою від голови партії “КМКС – Партія угорців України” М.Ковача або голови Демократичної партії угорців України І.Гайдоша [37].

Наразі облаштовані наступні пункти переходу кордону з Угорщиною: спрощені пункти перетину кордону “Горонглаб – Ловня” та “Косонь – Барабаш”; пункт пропуску до Угорщини “Астей – Берегшуронь”; потужним за перевезеннями є перехід кордону “Вилок – Тісобеч”.

Найдовшою є ділянка кордону краю з Румунією – біля 204 км. Оформити візу для в’їзду до Румунії можна в Консульстві Румунії в Чернівцях або ж безпосередньо в Посольстві Румунії в Києві. На міждержавному рівні обговорювалось питання про відкриття Консульства Румунії в смт. Солотвино, яке розміщене майже навпроти румунського Сігету Мармацієй. Втім, поки що справа крім ініціативи та переговорів далі не просунулася. Парадоксальна ситуація для закарпатців полягає у тому, що вздовж р.Тиса розміщені населені пункти, які до 1945 р. становили органічну моноетнічну українську єдність [20]. Колишні мости, які єднали дві частини сіл наразі зруйновані. Тому на українській стороні маємо Великий Бичків, а румунському боці – так само, але вже *Voșicoiu Mare*, містечко Тячів та його румунський відтинок *Teseu Mic*, рахівський Луг та марамороська *Lunca la Tisa*. Жителі прикордоння змушені долати сотні кілометрів за візою, щоб потрапити за сотню метрів до іншої держави. Це ж саме донедавна стосувалося й громадян Румунії, але починаючи з 2008 року для в’їзду в Україну їм вже не потрібен візовий дозвіл консульських установ.

З перманентними проблемами (скандали довкола контрабанди цигарок, не зовсім обґрунтоване періодичне закриття/відкриття переходу через транспортний міст до Сігету Мармацієй тощо) функціонують пункти перетину кордону до Румунії. Наразі найбільш динамічним за обсягами транспортних та пасажирських перевезень є пункт переходу “Неветленфолу – Галмеу”. Ця динамічність проявляється у довжелезних чергах автомобілів (більш як 90% із сусідніх Закарпатської області повітів Сату-Маре та Марамуреш), митних “пошуках” цигаркової контрабанди на румунській стороні. Діє також спрощений пункт переходу “Хижа – Тарна Маре”, який фактично забезпечує жителів повіту Сату-Маре дещо дешевшим продовольством та знову ж таки, провокує останніх на контрабандні дії. Саме через це (контрабандні перевезення цигарок) відповідний пункт переходу “Тересва – Кимпулунг-ла-Тіса» минулого року закритий.

Прикрою є доля залізничного пункту переходу “Ділове – Валя-Вішеулуй”. З 1996 року розпочав функціонувати потяг “Рахів – Сігету Мармаціей – Тересва” з перевезеннями пасажирів. У 1998 році залізнична дорога була пошкоджена через величезну повінь. У 2003 року дорогу відреставрували і поїзд № 69-03 курсував по понеділках, середах та п’ятницях. Від районного центру м.Рахів до румунського м.Сігету Мармаціей можна було дістатися за 2 години 40 хвилин. Але у жовтні 2007 року румунські митники затримали великий вантаж контрабанди цигарок. Румунська сторона виставила великі штрафні санкції Львівській залізниці, яка оплачувати їх відмовилася. Отож, пункт перетину кордону не функціонує, поїзд досягає тільки румунського села Валя Вішеулуй (Вишівська Долина), яке населяє українська етнічна група, яка ідентифікує себе з гуцулами Рахівщини. Таким чином, проблеми перетину кордону легальним шляхом до Румунії вирішуються досить покvapливо, без помітних позитивних зрушень.

Нещодавно відновлений пункт переходу “Солотвино – Сігету Мармаціей”. Зауважимо, що цей пункт перетину кордону крім звичайних транзитних перевезень, ділових і приватних поїздок громадян двох країн ще й пов’язує етнічно однорідне (румунське) населення Тячівського та Рахівського районів краю та повіту Марамуреш (Румунія).

Закарпаття як регіон нелегального перетину кордону до країн ЄС

Висвітлюючи цю проблематику, ми звернемось до історико-ретроспективного аналізу та наблизимось до сучасного *statu quo* цієї проблеми. Вважаємо, що для усвідомлення масштабності явища “переселення народів” на зламі тисячоліть варто більш деталізувати виклад цієї надзвичайно важливої проблеми для краю та України загалом.

Статистика засвідчує, що імміграційні потоки до 1994 р. кількісно переважали над еміграційними. Так, з часу набрання чинності Закону України “Про громадянство” (13.11.1991 р.) вже на кінець 1994 р. в Закарпатську область іммігрувало на постійне місце проживання 2 926 осіб – громадян інших держав. З них 23% не належать до “корінних національностей, що проживають на Закарпатті” [2, арк. 53].

Поступово поряд із міграційними переміщеннями всередині країн СНД, поживавилась нелегальна транзитна міграція із країн Південно-Західної Азії, Близького та Середнього Сходу, Африки, Туреччини. Вже у 1993 р. на кордоні Словаччини і Угорщини було затримано біля 3 тисяч “нелегалів”. При цьому існували випадки одноразового переходу до 150 чол. Ситуація погіршувалась тим, що довкола нелегальної міграції фор-

мувались злочинні угруповання, погіршувалась епідеміологічна ситуація, переміщувалась зброя, наркотики тощо [2, арк. 54].

У 1994 р. на закарпатській дільниці Держкордону було затримано більше 4 тис. чол. В ході реалізації операції “Мігрант” було відпрацьовано 21 готель, туристичні бази, 63 приватні адреси. Було виявлено 156 іноземців, із яких 32 були притягнуті до адміністративної відповідальності; виявлено фальшиві документи в 21 громадянина Афганістану та 17 громадян Іраку [3, арк. 134].

Якщо в 1993 р. було нейтралізовано 9 каналів нелегальних переправ, то 1994 р. ця цифра становила 17, а 1995 р. – 19 каналів. Ці цифри є досить значними. Для порівняння: у тому ж 1995 р. тільки 11 осіб звернулись з приводу отримання статусу біженця (7 чеченців, 1 росіянин, 1 татарка, 1 вірмен і 1 грузин); 6-ти особам із Чеченської республіки були надані довідки для тимчасового перебування в Україні [4, арк. 26, 37].

У наступні роки нелегальна міграція поживилась. Так, 10 червня 1996 р. в Ужгородському районі було виявлено чеський рефрежератор “Рено” із 42 громадянами країн Південно-Східної Азії. Вони мали намір нелегально перетнути українсько-словацький кордон. 5 липня 1996 р. в Берегівському районі затримано 11 громадян Афганістану, а 1 серпня 1996 р. в цьому ж районі – 15 громадян Афганістану. На території аеропорту “Ужгород” 1996 р. були затримані громадяни Афганістану, Іраку, Анголи, Сомалі. Перевірки в гуртожитках, санаторіях, на ринках 1996 р. виявили 420 іноземців, які не мали законних підстав перебувати в Україні і були притягнуті до адміністративної відповідальності [5, арк. 38-40].

Загалом упродовж 1993-1996 рр. було затримано 7 500 нелегальних мігрантів [6, арк. 134]. В листі керівництва Закарпатської ОДА до Державного комітету України у справах національностей та міграції “Про виконання в області Програми боротьби з нелегальною міграцією на 1996-1997 роки” відзначається, що 1996-1997 рр. було затримано більше 4 тис. іноземців із країн візового в’їзду; а у 1997 р. (у порівнянні із 1996 р.) кількість затриманих зросла вдвічі. Найбільше громадян Афганістану, Індії, Китаю, Шрі-Ланки, Пакистану, Ірану, Іраку (всього 28 країн), третина з них – жінки і діти. Відкритий в жовтні 1997 р. в м.Мукачево пункт тимчасового утримання нелегальних мігрантів не спроможний функціонувати надійно, оскільки розрахований лише на 40 осіб [1]. Тому неминучими постали проблеми розповсюдження інфекційних захворювань, збільшення кількості правопорушень і злочинів, прояви расової та національної нетерпимості.

Так, влітку 1997 р. на території військового містечка Мукачівського прикордонного загону серед нелегальних мігрантів було зареєстровано

спалахи інфекційних хвороб (сальмонельоз, дизентерія). Всього в 1997 р. було затримано 2858 нелегальних мігрантів. В той час вцілому по Україні їх затримано в межах 30-40 тис. чол. [7].

З іншого боку, як відзначає М.Товт, доцільно і необхідно розмежувати поняття “нелегальний транзитний мігрант/економічний мігрант” і “біженець/шукач притулку” [32, с. 118]. Ці питання знаходяться в полі зору компетентних державних органів, відповідних структур, обговорюються на практичних семінарах. Зокрема, у вересні 1997 р. в м.Ужгороді відбувся семінар “Правовий захист біженців в контексті боротьби з нелегальною міграцією”, де взяли участь представники Адміністрації Президента України, Держнацкомміграції, МВС України, Держкомкордону, міграційних відомств Росії, Білорусі, Молдови, Словаччини та ін.

Протягом 1997 р. у відділ міграції управління у справах національностей Закарпатської облдержадміністрації для отримання дозволу на тимчасове перебування звернулось 38 осіб, в тому числі 12 дітей з Абхазії та 9 осіб з Чеченської республіки Російської федерації. За кошти Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців та Адвентистського агентства допомоги і розвитку в червні 1997 р. у м.Ужгороді було відкрито консультаційну службу для біженців та шукачів притулку [8].

У той же час кількість нелегальних мігрантів з кожним роком збільшувалась. Так, в 1998 р. було затримано 3 662 нелегалів. З них – найбільше громадян Афганістану (1 336 чол.), Шрі-Ланки (585 чол.), Індії (537 чол.) [9]. В 1998 р. були прийняті постанови на видворення 2 141 нелегальних мігрантів [10].

Водночас міжнародними інституціями надавалась необхідна допомога. Внесок Товариства Червоного Хреста, Міжнародної Федерації Товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця по програмі “Медична допомога біженцям табору-ізолятору в м.Мукачєво” та Закарпатської обласної організації Товариства Червоного Хреста України протягом 1999 р. та 1 кварталу 2000 р. було виділено 28,9 тис. грн. У 2000 р. за кошти фонду охорони здоров'я та навколишнього середовища “Регіон Карпат – NEEKA” для утримання нелегальних мігрантів на території Мукачівського прикордонного заго-ну було придбано будинок збірної конструкції на 100 місць (6 тис.\$). Адже у Мукачівському пункті утримувалось протягом 1999 – першої половини 2000 рр. більше 3,9 тис. осіб. Витрати ж на 1 мігранта у Мукачівському пункті за цінами 1999 р. становили 30-35 грн. на добу (біля 2 млн. грн. на рік) [11].

1999 р. став більш плідним у плані затримання нелегальних мігрантів – понад 7 630 тис. чол. У цьому ж році виявлено 28 каналів нелегальної міграції та порушено 29 кримінальних справ щодо 94 осіб. Серед затриманих виявились громадяни 24 держав Південно-Східної Азії, Близького

та середнього Сходу, Африки. Найбільше з Афганістану – 53,4% та Шрі-Ланки (16,9%). Частка жінок та дітей становила 31,2%. Це коштувало державі більше 2 млн. грн. Крім цього 230 тис. грн. на транспортування мігрантів до Києва та подальшого видворення за межі України [12].

У 2000 р. було прийнято рішення про видворення за межі України 3 654 нелегальних мігрантів, з яких 98,2% громадяни країн далекого зарубіжжя. Серед затриманих громадяни 19 країн (найбільше – Афганістан (31,6%), Індія (24,1%), Шрі-Ланка (11,5%). За даними УСБУ в Закарпатській області в 2000 р. затримано 61 переправника нелегальних мігрантів та викрито 4 канали переправки. За межі України видворено 4 іноземці, що причетні до організації переправки нелегальних мігрантів. В той же час на обліку відділу національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації перебувало тільки 20 осіб з Абхазії, що мали тимчасовий притулок в Україні. Тільки 3 іноземці та 7 дітей отримали статус біженця, а 10 осіб, 11 дітей втратили статус біженця, 1 особі було відмовлено у наданні статусу біженця [13].

Дослідник та практик М.Товт відзначає, що кількість нелегальних мігрантів за 1996-2000 рр. зросла більше ніж у 12 разів і становила понад 18 тис. чол. [34, с. 157]. Тільки за перше півріччя 2001 р., власне, силами тільки одного Мукачівського прикордонного загону було затримано 2816 порушників кордону [14].

Статистичні показники свідчать про затримання упродовж тільки 1991-2006 рр. 38,3 тис. нелегальних мігрантів на теренах Закарпатської області. Їхнє число кожного року коливалось від 200 осіб до 5 200 осіб [31]. Минулого та поточного року в крайових засобах масової інформації повідомляється про тисячі осіб, які затримуються та поміщуються у Павшині, який було облаштовано у 2001 році за часів керівництва Закарпатською облдержадміністрацією *Геннадієм Москалем*.

Отже, затримані нелегальні мігранти утримувались у таборі тимчасового утримання біженців та нелегалів “Павшино”, що неподалік Мукачева. Про проблеми утримання нелегалів багато писалося в публіцистичній та науковій літературі [28, с. 281]. Формально затримані не можуть утримуватися тут більше 30 днів, але багато нелегалів тут проводять більше півроку в очікуванні висилки, причому в умовах, які не відповідають стандартам не тільки ЄС, але й України [41].

У таборі тимчасового утримання “Павшино” нелегали живуть не більше, ніж півроку. За цей час подають заявку з проханням надати їм статус біженця. Таким чином, вже тільки довідка про оформлене прохання дає дозвіл на вільне перебування на території України. Через певний термін надходить відповідь з міграційної служби. Однак поки це станеть-

ся нелегали знову випробовують долю і прагнуть перетнути кордон із ЄС. Тому цього року керівництво області ініціювало рішення перенести пункт утримання нелегальних мігрантів подальше від Закарпаття на Схід України, поближче до кордону з Росією. Про це особисто висловлювався нещодавно заступник голови Закарпатської облдержадміністрації *Іван Балого*, брат глави Секретаріату Президента України [40]. Отже, можна в перспективі очікувати певні зміни у проблематиці вирішення статусу та подальшої долі нелегальних мігрантів, які опинились на Закарпатті.

У пункті тимчасового утримання нелегальних мігрантів «Павшино»

Висновки та пропозиції.

Підсумовуючи вищесказане можна констатувати наступні висновки та сформулювати відповідні пропозиції:

1. Можливості громадян України, жителів Закарпаття, на пересування останнім часом погіршилися, що спричинено ускладненням механізму візової процедури країн-членів Шенгенської угоди; в Словаччину та Угорщину – через суворий бюрократичний режим оформлення документів, в Румунію – ще й через далекі відстані для оформлення візи (Чернівці, Київ). Поряд з цим, як відомо, громадяни країн ЄС в'їжджають до Закарпаття на основі безвізового режиму. Отже, відповідним структурам державної влади України потрібно заключати реальні домовленості про полегшення візових санкцій для українців, а не навпаки, підпорядковуватися дедалі більшим дискримінаційним вимогам з боку країн ЄС.

2. Хоч Закарпатська область і має півтора десятка пунктів перетину кордону в напрямку до ЄС рівень їхнього функціонування є ненадійним та залежить від дії ряду факторів міждержавних взаємин України та сусідніх країн ЄС. Особливо це стосується КПП України на кордоні з Румунією

(Тересва, Ділове, Солотвино). Отож, для полегшення співпраці між Закарпаттям та Румунією потребує відкриття та повноцінна робота Консульства Румунії в смт. Солотвино.

3. Через особливе геополітичне розташування Закарпаття значні масштаби нелегальної міграції фактично відвели краю роль заручника транснаціональної міграції через прозорі кордони з Російською Федерацією, відсутність відповідних міждержавних угод, неврегульованість міграційного законодавства. Все це поступово породжує ксенофобські настрої, особливо серед студентської молоді області. Отже, для вирішення проблемної ситуації потрібно не тільки проводити семінари з питань толерантності щодо осіб неєвропейського походження, але на базі відкорогованого законодавства варто, відповідним правоохоронним органам виконувати свої безпосередні функції, щодо попередження можливих негативних наслідків нового “переселення народів” для мешканців краю.

4. Наразі потребує вдосконалення як правова, так інституційна складова регулювання міграційних потоків між Україною та сусідніми країнами ЄС. Українським законодавцем нарешті вартувало б зайнятися своєю системоутворюючою функцією – створення законодавчої бази, яка б захищала національні інтереси України, а не певних транснаціональних, “кланових” структур. Отже, саме заради цього фахівцям потрібно й надалі проводити як консультативно-роз’яснювальну роботу з представниками влади, так і відповідну освітньо-виховну діяльність заради виховання у середніх та вищих навчальних закладах України нової генерації “українців-європейців”.

Вважаємо, що окреслена нами проблема легальної та нелегальної міграції між Україною та ЄС на прикладі Закарпатської області засвідчує наявність своєрідної амбівалентної моделі взаємин це “не зовсім європейської” України з тими державами-сусідами (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія), які солідарно прагнуть та поступово реалізують своє повноцінне представництво у Європі “вічного миру”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

I. Архівні документи:

1. Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. Ф. 1. Закарпатська облдержадміністрація. Оп. 1. Діловодство. Спр. Розпорядження №171 від 20.03.96 “Про робочий план боротьби з нелегальною міграцією в області”. Арк. 378-381.
2. Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Том V (останній).

- Листування з міністерствами, відомствами України про розвиток відповідних галузей. 1 листопада 1994 – 30 грудня 1994 року. На 149 арк.
3. Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Листування з Кабінетом Міністрів України. 06 квітня 1995 – 30 червня 1995 року. На 163 арк.
 4. Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Том I. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 03 січня 1996 – 21 березня 1996 року. На 111 арк.
 5. Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Том VI (останній). Довідки і звіти про роботу обласних організацій. 30 жовтня 1996 – 15 січня 1997 року. На 122 арк.
 6. Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Том I. Листування з Кабінетом Міністрів, Адміністрацією Президента, Верховною Радою та міністерствами і відомствами України з питань економічного і соціального розвитку. 04 січня 1997 – 28 лютого 1997 року. На 159 арк.
 7. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Про стан і тенденції міграційних процесів в 1997 році.
 8. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Міграційні процеси.
 9. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Довідка про іноземців, затриманих підрозділами Прикордонних військ України 1998 року.
 10. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Перебування іноземців в області (1998 рік).
 11. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Про дотримання вимог законодавства України про біженців відділом у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації.
 12. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Про стан міграційних процесів в Закарпатській області в 1999 році.
 13. Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Про стан міграційних процесів в Закарпатській області в 2000 році.

II. Періодична преса:

14. Бужан В. Численна армія нелегальних мігрантів штурмує наші кордони / В.Бужан // Соціал-демократ. – 2001. – 14 липня. – С. 12.
15. Товт М. Міграція мовою статистики / М.Товт // Новини Закарпаття. – 1998. – 4 квітня. – С. 11.

16. Товт М. Міграція населення: тенденції і проблеми / М.Товт // Новини Закарпаття. – 1996. – 6 червня. – С. 5.
17. Товт М. Міграція населення: тенденції і проблеми / М.Товт // Новини Закарпаття. – 1996. – 11 червня. – С. 5.
18. Товт М. Міграція населення: тенденції і проблеми/ М.Товт // Новини Закарпаття. – 1996. – 18 червня. – С. 5.

III. Монографії, статті, посібники, брошури:

19. Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці: Матеріали міжнародного «круглого столу» експертів (м.Ужгород, 7-9 листопада 2002 р.) / Нац. ін-тут стратег. Досліджень, Закарпат. філіал; Фонд Фрідріха Берта, Регіональне бюро в Україні, Білорусі та Молдові; Фонд «Європейський Дім»; Голов. ред. О.С. Власюк; Наук. ред. С.І. Мітряєва. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. – 180 с.
20. Вегеш М.М., Горват Л.В. Нариси історії українців Мараморощини (Румунія) в 1918-1945 роках. – Ужгород: Колір принт, 1998. – 88 с.
21. Вовканич С., Цапок С. Демографічні передумови розвитку соціально-трудового потенціалу та його інтелектуальної компоненти // Народознавчі зошити. – 1999. – зошит 2 (26). – березень-квітень. – С. 113-125.
22. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: Можливості для України: Аналітичні оцінки / Нац. ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал); Фонд ім. Фрідріха Берта; Ред. колегія: В.І. Андрійко, О.С. Власюк, С.І. Мітряєва (голов. ред.). – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2003. – 136 с.
23. Зан М.П. Нелегальна міграція – новий фактор етнодемографічних процесів на Закарпатті 90-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія. Вип. 7 / [Редкол.: Мандрик І.О. (голов. ред.), Олашин М.В. (відп. ред.)]. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. – С. 93-96.
24. Іваць О. Міграційні настрої етнічних груп Закарпаття // Міграція і толерантність в Україні / За ред. Ярослава Пилинського. – К.: Стило, 2007. – С. 70-74.
25. Кіш Є. Щодо питання введення візового режиму між Україною та Угорщиною // Угорщина на шляху до Шенгену: виклики для України: Матеріали міжнародного «круглого столу експертів» (м.Ужгород, 1-3 листоп. 2001 р.) / Національний інститут стратегічних досліджень, Закарпатський філіал; Фонд Фрідріха Еберта, Бюро зі співробітництва в Україні, Білорусі та Молдові; Голов. ред. С.І. Мітряєва. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – С. 110-113.
26. Лавер О., Макара М. Свої “чужі” і чужі “свої”. Етнічні процеси на Закарпатті в радянський час та в перші роки становлення української державності // Карпатський край. – 1996. – № 1-4. – С. 7-9.
27. Макара М. Вплив соціально-економічних факторів на зміни етнічної структури населення Закарпаття // Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи (Матеріали науково-практичної конференції, 13-14 березня 1997 року). – Ужгород: Патент, 1997. – С. 296-299.

28. Офіцинський Р. Україна і Румунія (1991-2007): міждержавні, транскордонні та прикордонні відносини // *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність / Coordonatori: Viorel Ciubotă, Toader Nicoară, Mikola Vegheș, Liuba Horvat / Редактори: Віорел Чубота, Тоадер Нікоара, Микола Вегеш, Люба Горват. – Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujană; Editura Muzeului Sătmărean, 2007. – S. 277-291.*
29. Пелін О. «Нелегальні мігранти»: виклик часу чи регіональна проблема Закарпаття? // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Вип. 9 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.Вегеш (гол. ред.), В.Андрущенко, О.Бабкіна та ін. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. – С. 195-198.*
30. Попик І., Пітюлич М. Основні напрямки і масштаби зовнішньої міграції в Закарпатській області // *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Доповіді та повідомлення наукової конференції присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича 7 жовтня 1997 року. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 288-293.*
31. Товт М. Нелегальна транзитна міграція та біженці на новому східному кордоні ЄС // *Регіональна політика і транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України / Відп. ред. І.Артёмов. – Ужгород: Ліра, 2007. – С. 191-204.*
32. Товт М. Проблеми нелегальної міграції // *Угорщина на шляху до Шенгену: виклики для України: Матеріали міжнародного “круглого столу” експертів (м.Ужгород, 1-3 листоп. 2001 р.) / Національний інститут стратегічних досліджень, Закарпатський філіал; Фонд Фрідріха Еберта, Бюро зі співробітництва в Україні, Білорусі та Молдові; Голов. ред. С.І.Мітряєва. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – С. 114-120.*
33. Товт М.М. Стан і тенденції міграційних процесів у Закарпатській області // *Державно-церковні та міжнаціональні відносини (український та зарубіжний досвід). Збірник наукових праць. Укладач: М.Палінчак. – Ужгород: Ліра, 2001. – С. 111 (С. 103-111).*
34. Товт М.М. Тенденції міграційних процесів на Закарпатті: про що свідчить статистика // *Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П.В. Токаря. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. – С. 151-159.*
35. Угорщина на шляху до Шенгену: виклики для України: Матеріали міжнародного «круглого столу експертів» (м.Ужгород, 1-3 листоп. 2001 р.) / *Національний інститут стратегічних досліджень, Закарпатський філіал; Фонд Фрідріха Еберта, Бюро зі співробітництва в Україні, Білорусі та Молдові; Голов. ред. С.І. Мітряєва. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – 196 с.*

36. Ужгород: Путівник / Автори: М.Басараб, О.Лукша, Ф.Шандор. – Ужгород: Два кольори, 2001. – 120 с.

IV. Інтернет-ресурси:

37. Візова політика Угорщини та Словаччини в консульських установах на території Закарпатської області: Аналітичний звіт (липень-серпень 2008 року) / Керівник проекту: Світлана Мітряєва // http://www.niss.gov.ua/Table/Uzh3092008/an_zvit.htm
38. Закарпаття нарешті тісно співпрацює з Польщею // Закарпаття online open // <http://news.uzhgorod.ua/novosti/24147/>
39. Закарпатці скаржаться на роботу Словацького Консульства (13 травня 2008 р.) // Незалежне Інтернет-видання «Forpost» // <http://test.4post.com.ua/gromada/94350.html>
40. Немеш А. Балага придумав Донбасу екзотичний подарунок? // Незалежне Інтернет-видання «Forpost» // <http://www.4post.com.ua/gromada/87700.html>
41. Україну чекає експансія нелегальних мігрантів // <http://www.newsru.ua/ukraine/07nov2007/readmission.html>
42. Ющенко відкриває «візове» вікно до Європи // Туристичний портал «Двадцять шість» // <http://26.com.ua/ru/dnews/v/10020>

РЕЗЮМЕ

Михайло Зан (Ужгород)

ЗАКАРПАТТЯ В КОНТЕКСТІ ЛЕГАЛЬНОЇ ТА НЕЛЕГАЛЬНОЇ МІГРАЦІЇ ДО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Автор звертає увагу на проблему легальної та нелегальної міграції в країні Європейського Союзу в дев'яності роки XX та на початку XXI століття. Дослідження ілюструє результати, отримані з архівів та статистичних джерел. У зв'язку зі специфічним геополітичним розташуванням області, Закарпаття є найбільш уразливим для нелегальної міграції. Це етно-соціальне явище розглядається як можлива небезпека соціально-екологічному здоров'ю Закарпаття та національній безпеці України.

Автор вносить пропозиції щодо вирішення проблеми легальної та нелегальної міграції в країні Європейського Союзу.

Ключові слова: міграційні переміщення, легальна міграція, нелегальна міграція, біженці, Європейський Союз, Закарпаття.

SUMMARY

Mykhailo Zan (Uzghorod)

TRANSCARPATNIA IN THE CONTEX OF LEGAL AND ILEGAL MIGRATION TO THE COUNTRIES OF EUROPEAN UNION

The author pays his attention to the problem of legal and illegal migration to the countries of European Union during the nineties of XX and beginning of XXI century. The investigation illustrates the results on the basis of archives and statistics sources. Because of specific geopolitical situation the illegal migration across Transcarpathian region has the greatest scope. This ethnosocial phenomenon is considered as possible danger of social-ecology health in Transcarpathia and the national safety of Ukrainian state.

The author gives some proposition about solution the problem of legal and illegal migration to the countries of European Union.

Key words: migration movings, legal migration, illegal migration, refugees, European Union, Transcarpathia.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТСЬКОГО МІГРАНТА

Статеві-віковий характер нелегальної трудової міграції Закарпаття, що має такі різновиди, як “човниковий” бізнес, сезонні роботи, нелегальний продаж підакцизних товарів тощо, повністю не відтворений офіційною статистикою, яка не в змозі навіть адекватно відтворити обсяги трудової міграції, що є нелегальною, та надати об’єктивну характеристику цього складного соціально-демографічного процесу. Реальна кількість тих, хто в пошуках роботи щорічно виїжджає із Закарпатської області, у тому числі за кордон, перевищує офіційні статистичні дані.

Для громад новітніх мігрантів характерними є демографічні дисбаланси, оскільки потреба у робочій силі вимагала в тій чи іншій країні людей відповідної статі, віку, кваліфікації. Статевий склад мігрантів в окремих країнах корелює з видами робіт, якими вони там зайняті. Так, чоловіки переважають в Португалії, Чехії та Росії, де вони працюють, в основному, на будівництві, а жінки – в Італії та Греції, де вони переважно зайняті в сільському господарстві та домашньому обслуговуванні. Відповідно, в 2004 р. жінки становили 19% українських працівників-мігрантів у Португалії та 75,7% у Греції [5, с.12].

Вірогідних статистичних даних щодо спрямування міграційних потоків, чисельності мігрантів, їхнього статево-вікового складу, сфери діяльності на даний час немає, що зумовлено переважно нелегальним працевлаштуванням. Не вистачає офіційної інформації й щодо банківських переказів з країн перебування, оскільки значна кількість коштів передається через посередників. Трудова міграція жителів Закарпаття відбувається переважно нелегальними шляхами, в тому числі під виглядом туристичних поїздок. Недостатня інформаційна база не дає змоги визначити справжню чисельність трудових мігрантів. Офіційна статистика фіксує лише декілька сотень осіб щорічно, що вибувають з області [2, с.7].

У зв’язку з цим, а також тим, що на місцевому рівні досить складним є збір інформації щодо трудових мігрантів, а відтак, і відсутній повний аналіз у сфері міграційних процесів, що стримує вжиття відповідних заходів для розв’язання проблем, пов’язаних з трудовою міграцією, а також з метою з’ясування реальної зайнятості населення, масштабів

трудова міграція, у Закарпатті протягом 2007–2009 років проведено опитування населення окремих сіл області. Шляхом вибіркового опитування й анкетування, а також через різні джерела інформації встановлено, що більшість тих, хто виїздить за кордон, – трудові мігранти. Навіть попри проблеми з працевлаштуванням за кордоном, залучення наших громадян до важкої, інколи навіть принизливої праці, не стримує їх від бажання виїхати на закордонні заробітки. Так, за результатами дослідження, до прикладу, зайнятими у с.Довге Іршавського району вважають себе 1082 респонденти, що становить 35,5% загальної кількості працездатного населення. Працюють за межами району та області, тобто залучені до трудової міграції, 1277 осіб, або 41,9% працездатних [6, с. 1]. Серед довжанських мігрантів – 56,1% чоловіки і 43,9% жінки. Найбільш мобільною є молодь у віці 15-28 років. Близько 72,5% мігрантів – це люди працездатного віку. Вік більшості працівників-мігрантів 20-49 років [11, с. 155]. Якщо ж брати до уваги, наприклад, дані з с.Нижне Селище Хустського району, то тут з загальної кількості жителів, що становить 3200 осіб, 592 – заробітчани (18,5%), хоча в сільраді вказується цифра – 87 осіб. Серед них – 564 чоловіків та 28 жінок, відповідно – 95,88% та 4,12% [14, с. 3].

Соціологічне опитування трудових мігрантів області показало, що для виїзду за кордон вперше майже 90% отримали туристичну візу. При цьому 49,48% осіб мали візу терміном 7-10 днів, 36% – на два тижні, 10,6% – на місяць, 2,04% – на три і 1,8% – на півроку. Тобто ці люди на момент своєї першої поїздки на заробітки йшли за кордон нелегально. Лише 3,85% респондентів ствердно відповіли на запитання “чи мали ви дозвіл на роботу?”, 69,61% – працювали без офіційного дозволу, а 26,53% не відповіли [12, с.11]. Проте вже на момент опитування близько 76% респондентів працювали за кордоном у легальних умовах [13, с.13].

Хоча рівень життя в Україні зростає, доходи людей збільшуються, а еміграція не спадає. Все частіше за межі країни рвуться жінки. Справа в тому, що однією з причин еміграції сьогодні є не низький рівень життя, а криза вітчизняної моделі сім'ї. Жінок не влаштовує вітчизняний чоловік, який програє чоловікам заморським, – соціально успішним, забезпеченим і водночас уважним до жінок і нащадків. У наших сім'ях чоловік має владу й авторитет, але всю відповідальність він делегує дружині, матері. Основна його роль – ініціювати сім'ю, а сімейна поденщина його вже не цікавить. Стосунки в сім'ї нагадують сутичку, яку виграє психологічно або фізично сильний. Прагнення наших жінок до міжнародних шлюбів чітко вказує на їх принципову готовність поступитися лідерством у сім'ї чоловікові. Часто це звучить як потреба “сховатися за міцною спиною” сильного, самостійного, але принагідно поблажливого і спокійного чоловіка [10].

Таким чином, можна виділити кілька причин, чому закарпатські жінки виїжджають за кордон. Насамперед, звісно, ідуть ті, хто не може заробити на гідне життя у власній країні. Як правило, це матері, які мріють влаштувати на навчання дитину, допомогти синові чи доньці придбати житло. “Я пішла на Чехи, оби заробити гроші. Син через рік має поступати, хотів би бути юристом, а там треба платити до 12 тисяч на рік. Дома таких гроши не заробиш, тому іду...” – розповіла Роман Марія з Сільця [12, с. 77]. Інша верства – жінки, котрі мають потребу у самореалізації, чие вміння і життєва енергія виявилися непотрібними на батьківщині. Так, наприклад, слова Бойко Мирослави: “У свої 25 нигде не годнам найти роботу, хоть і кінчалам філологічний. Дома сидіти, докить им молода, не хочу, тому іду в Чехи” [12, с. 61]. Буває також, що жінка, яка виховувалася у чужих батьків, виходить за неврівноваженого чоловіка, зневірюється у сімейному житті і намагається якнайдалі втекти від домашнього пекла. “Уддаламся, на біду собі, за п’яницю. Овін хоть і робить в Ужгороді на стройці, айбо майже всю зарплату пропивать з цімборами. Я так жити не годна, тому йду на заробітки: буду мати свою копійку. А дальше видко буде. Розвелабимся, або шкода ми діти”. – каже Половка Ганна [12, с.85]. Ще одна верства новітніх “гастарбайтерок” – зовсім юні жінки, віком від 20 років, які мріють саме за кордоном влаштувати особисте життя. Навіть ті, котрі працюють обслугою, сподіваються вивчити мову і з часом потрапити принаймні у середні верстви тамтешнього суспільства. “Щим не уддана, нич ня дома не держить, та хожу раз на заробітки. Ко знає, може там встріну свою долю. Я знаву много файних наших дівок, шо поуддавалися в Чехах, Словаках, Італії... І файно живуть!” – можна почути від Бучмей Марини [12, с.93].

Людина після кількох років життя за кордоном приїжджає додому іншою – рідні її не впізнають. За кордоном у жінок, які є емоційнішими і вразливішими за чоловіків, поступово формується нова життєва філософія, яка рятує їх від страждань. Жінки думають: зароблю гроші і зроблю добре тим, кого залишила вдома. Хоча дітям, особливо у складному переходному віці, більше, аніж гроші, потрібно, аби з ними була мама [3, с.8]. З плином часу, на жаль, притуплюється навіть материнський інстинкт. Жінку “засмоктє” абсолютно інше життя: години на роботі, потім – побут, позбавлений домашніх клопотів. “В Греції повністю удвиклам уд усього: діти далеко, не вижу їх. Особенно чувствуву, як я уд усього удвика, коли прихожу домі. Мені ся видить, ош усьо не так: діти хоть і вижу, або они не такі, як я собі представляла, не так ся уже до мене ставлять. Я для них ставу чужов. Коли думаву про йсе, дуже ми тяжко, бо живу ради них, ради них роблю, а вто мені самів шкодить”. – поділилась своїми пере-

живаннями Половка Ганна [12, с.87]. Не всі таку “адаптацію” витримують – повертаються додому. Але для тих, хто цей “рубікон” подолав, чужина стає рідною. “Я не годна там была быти. Убылам 2 годы, а дальше вернул-амся. Мені тяжко без діти, постоянно, коли м была в Італії, они в ня были в голові, не сходили ми з гадки. Так довго чоловік не годен удержати”. – говорить Шоляк Вікторія [12, с.121].

Неодноразово люди, які побували на заробітках, після повернення в Україну знову пакують валізи. Так, більшість заробітчанок після повернення мають чимало проблем з адаптацією уже на батьківщині. Як правило, шлюбні зв'язки ослаблені через тривалу відсутність людини, а з дітьми втрачається емоційний контакт – аби відновити усе це, потрібно довго і наполегливо працювати. І жінка, виконавши свою головну “місію” – профінансувавши науку дитини, облаштувавши квартиру, не затримується вдома. “Хоть і уучилам уже діти, або всьо равно вертавуся в Італію. Дома мені вже робити нішто: чоловік ня лишив, доньки уросли, мавуть свої сім'ї. Буду щи заробляти, докить годнам. А дальше видко буде”. – з гіркотою в голосі каже Марцаба Антоніна з с.Довге [11, с.105]. Ті, які повернулись після заробітків в Україну і згодом через різні обставини не змогли знову емігрувати, зазвичай дуже жалкують “за втраченим”, звинувачують не так себе, як інших (мовляв, навіщо я сюди повернулась). Так, Робан Олеся з Сільця згадує: “Коли м пересікала границю, вдарили ми ведмедика на 5 років. Типир им нукуди і не годна піти. Так жалуву, бо моглам іщи там сидіти та робити, а не йти домі. Были бы гроші, а типир шо? де ся діти?” [12, с.133]. На цьому ґрунті у деяких заробітчанок навіть розвивалися суїцидальні настрої, і таким жінкам потрібна була допомога психолога.

Способи заробітку в закарпатських жінок загалом можна окреслити як хатню роботу. Чи то догляд за старими, чи прибирання і готування по сім'ях, чи виховання дітей. Різниця принципова є лиш в одному. Працювати тут можна “на день і ніч” і “на години” [10]. Властиво, що з праці “на день і ніч” починають усі. Так, Марцаба Антоніна згадує: “Коли м прийшла в перший раз в Італію, починалам з роботи “на динь і ніч”. Первачкови-початківцьови иншаку роботу дістати тяжко. Така робота значить, ош 24 години в сутку ти власність сім'ї, котра тя наняла, маеш харити, варити, никати за старими і дітьми, словом, робиш усьо, шо треба, а кромє того, – живеш в сім'ї постоянно. Ото дуже тяжко, бо сім'ї бывавуть разні. І ситуації, даже кить газди ти вірять, бывавуть разні. Не раз были такі случаї, шо дорікали ми і куском хліба, іщи й намікали, ош я людина нищого сорту. Та ісе щи не біда, або чулам уд жін, шо тоже там в Італії роблять як і я, ош є такі газди, шо не впускавуть даже лишній раз із хижі,

авать просто прячуть їду тай цура уд такої прислуги, як я. Тяжко там не так робити, як ти тяжко на души. Хоч не хоч, а чувствуєшся несвободно, повністю зависиш уд сім'ї, шо ты наняла” [11, с.100-101].

Більш привілейована робота – “на години”. Але дозволити її собі можуть лише ті, хто вже більш-менш облаштувався, спромігся винайняти собі квартиру чи кімнату, отримати легальний дозвіл на роботу, віднайти працю вигідніше тощо. І навіть при цьому люди часто йдуть на цілодобову працю [10].

Заробляють також по різному. У середньому від 400 до 800 євро. Буває, може, трохи більше. Але якщо врахувати, що якісь гроші треба тут витратити на проживання, одяг, транспорт чи квартиру, то в підсумку виходить не так уже й багато. Часто люди самі собі багато в чому відмовляють, щоб відкласти зайву копійку й вислати на батьківщину [2, с.7]. Марцаба Антоніна хвастається: “Я типир у тих чоботах, у яких чотири роки тому з домі прийшла!” [11, с.103]. Одягаються на місцевому базарі, доволі невибагливо. Більшість із жінок на заробітках перебувають уже не перший рік. Як правило, – років три-чотири, є й по шість, і по вісім. “Я боюся вертатися в Україну на все, бо я вже передпенсійного віку. Яка в мене дома буде робота? Ніяка, хаба бим пішла торгувати на базар. А в Італії я всьо-таки маву роботу, мене вже там знавуть і уважають. Я там свої години удроблю та йду домі. Я з внучков каждый динь говорю по телефону, а йсе значить, ош ми єдна другу помнине, – говорить Милень Світлана. – У мене мамка пенсіонерка, а я за другов бабков там никаву, мене там люблять, уважають. Айбо я свою мамку лишила, а мушу там за другов никати, оби моя мамка годна ліки купити. Я за свойов мамков хочу так дозирати, як там я за тив жонов никаву. І ганьба, ош треба гроші, просто треба гроші” [11, с.137].

До слова сказати, багато наших співрозмовників мають середню спеціальну або вищу освіту. Педагоги, медсестри, математики, зуботехніки. Італійці, португальці та греки люблять найманців з освітою. Для таких людей там більше перспектив знайти роботу. Більш холодно до цього ставляться чехи, словаки і росіяни, для яких головне – працездатність “товару” [1, с.10-11]. Але “Україна ми дала дуже много, – розповідає молодий батько Калинч Федір, – я не годен своїм дітям в Італії дати вто, шо мені дали мої батьки в Україні. Я в Україні ходив на музику, на волейбол, на карате, вопще – на што хотів, вто мені помагали, туй я йсе не годен дати, тому ми мусиме вертатися в Україну, кить хочеме нормально стройити своє будущее” [11, с.71].

Життя підказує, що наші заробітчани для країн-реципієнтів вигідні, бо таку роботу їхні громадяни робити не будуть. Вигідно й те, що закарпатці мають здебільшого нелегальний статус, адже так їм можна платити

набагато менше. Більшість тамтешніх нелегалів мають прострочені візи і просто бояться їхати додому. Іноземна сторона, як правило, випускає. А от при в'їзді в Україну дуже легко можна отримати штампика у паспорт, при якому знову виїхати за кордон буде дуже й дуже важко [1, с.10-11]. От і сидять такі закарпатці “за границьов” роками нелегально. А з Україною, з дітьми, з батьками зв'язок хіба телефоном і поштою. “Коби не телефон, та не чулабим мамку з дітьми роками, а так ото єдно, шо нас пов'язує, коли я в Греції”. – каже Половка Ганна [11, с.85].

Майже всі наші співвітчизники, які заробляють заробітчанством за кордоном, планують повернутися додому на завжди. Тільки кожного року доводиться вертатися знову, а потім знову. Одні хочуть купити в Ужгороді квартиру, але квартири дорожчають швидше, ніж вони встигають заробляти. І так щороку. Знову не вистачає, і знову чужина. У інших доньки (сини) студентки (студенти), а потім безробіття, копійчана зарплата. І просто нікому тримати родину. Треті просто бояться, що не знайдуть роботи в такому віці. А тому ще рік, і ще рік.

Основними сферами зайнятості закарпатських працівників-мігрантів є будівництво (близько 71,4% чоловіків і 10,6% жінок), сільське господарство (близько 12,7% чоловіків і 25,6% жінок) та домашнє обслуговування [13, с.13]. Структура зайнятості закарпатців в різних країнах відрізняється і залежить від потреб місцевого ринку праці.

За даними приватного авторського дослідження та наявних статистичних даних, статево-віковий гендерний розподіл закарпатської групи за кордоном виглядає так:

1) за статтю:

- жінки – 35 %;
- чоловіки – 65 %.

2) за віком:

- жінки – понад 45 років – 5 %;
- від 35 до 45 років – 60 %;
- від 20 до 35 років – 5 %;
- чоловіки – понад 45 років – 5 %;
- від 35 до 45 років – 70 %;
- від 18 до 35 років – 25 %.

3) за рівнем освіти:

- особи з вищою освітою – 15 %;
- з середньою спеціальною освітою – 40 %;
- з середньою освітою – 45 %.

4) за сімейним станом:

- одружені (заміжні) – 60 %;

- розлучені – 25 %;
- неодружені (незаміжні) – 15 %.

5) за походженням:

- села близькі до обласного чи районних центрів (наприклад, Сільце, Ільниця, Осій Іршавського району; Забрідь, Малий Березний Великоберезнянського району; Іза, Нанково Хустського району тощо) – 30 %;
- віддалені та близькі до інших районів села Закарпаття (до прикладу, Довге, Лисичево, Великий та Малий Раковець Іршавського району та інші) – 70 % [13, с.2-3].

Результати аналізу сфери зайнятості мігрантів за кордоном свідчать, що більшість трудових мігрантів працюють не за фахом, а на малокваліфікованих роботах. Так, як говорилося, жителі Закарпатської області переважно працевлаштовані на будівництві, що становить 335 осіб, або 85,9% загальної кількості громадян, працевлаштованих за кордоном за сприяння суб'єктів підприємницької діяльності. Крім того, 35 осіб (9%) працює на підприємствах, які надають послуги населенню, 9 осіб (2,3%) – працівниками транспорту, 11 осіб (2,8%) – у готелях та ресторанах. Із загальної кількості працевлаштованих – 34 громадянина працюють на сезонних роботах, 356 – трудящі-мігранти. За тривалістю роботи, яка передбачена трудовими договорами, 192 особи працевлаштовані на термін до 6 місяців, 198 – від 6 місяців до 1 року [13, с.11].

Серед загальної кількості респондентів (126), що заповнили анкети під час дослідження, 60% респондентів одружені й абсолютна більшість (87,52%), залишили дома дітей, 51,6% яких мають від 1 до 16 років, 41,2% – від 17 до 22 років, 30,1% – від 23 до 28 років, 9,39% – 29 років і старші. 28,1% опитаних мають по одній дитині; 54,7% – по двоє дітей; 8,41% – троє дітей; 1,2% – четверо і більше чотирьох дітей [13, с.5]. У 62,29% мігрантів є родичі, які працюють за кордоном [13, с.7].

Для виїзду за кордон 21,6% респондентів скористалися послугами фірм і 78,4% – послугами приватних осіб. [13, с.19]. Більшість фірм і приватних осіб, послугами яких скористалися респонденти для виїзду за кордон, виконали свої обіцянки (77,9%), але 22,1% не дотримали своїх зобов'язань [13, с.20].

На цьому тлі проступає чітка соціальна невизначеність сучасного заробітчанства, яку характеризують результати опитування закарпатських заробітчан. На питання “Що плануєте робити після повернення додому?” із 126 респондентів найбільше (34,1%) відповіли “Ще не знаю, чим буду займатися”. Наступними у рейтингу ідуть відповіді: “Поїду повторно на заробітки” – 30,5%; “Спробую знайти нову роботу в Україні” – 18,27%; “Буду жити на зароблені гроші” – 11,22%; “Повернуся до попереднього

виду діяльності” – 11,65%; “Розпочну власний бізнес” – 8,21%. Загальна сума відсотків перевищує 100, адже окремі респонденти могли вказувати одразу кілька варіантів відповідей, що, в свою чергу, підсилює варіант невизначеності [13, с. 33-34].

Цікаво, що серед бажаючих повернутися до попереднього виду діяльності 69,23% становлять ті, хто опинився на заробітках уперше. Натомість, ця квота різко зменшується серед заробітчачан, які приїхали з-за кордону вдруге (всього 23,08%) і втретє (7,692%). Серед тих, хто вперше поїхав за кордон, повторно хоче повернутися на заробітки 38,46%, вдруге – 32,56%, втретє – лише 5% [13, с.41]. Паралельно, з кожною наступною поїздкою за кордон зростає відсоток тих, хто сподівається після повернення знайти нову роботу в Україні.

Заробітчачани за кордоном, які прагнуть стати бізнесменами в Україні, це передовсім молоді люди у віці 21-30 років. Найбільша частка прихильників цього вибору, припадає саме на них – 42,86%. Далі частка потенційних бізнесменів розподіляється за віковими категоріями наступним чином: 31-35 років – 10,71%, 36-45 років – 33,93%, 46-55 років – 12,5%. Прагнення створити власний бізнес серед заробітчачан до 30 років поступається лише двом напрямам – “поїду повторно на заробітки” (22,41%) і “ще не знаю, чим буду займатися” (27,59%) [13, с.25]. Це дає змогу припустити, що молоде покоління мігрантів належить до середовища соціального самовизначення, відмінного від їхніх старших товаришів, неодмінними рисами якого стають прийняття самостійних рішень і самостійні соціальні активності.

Характерно, що відсоток невизначених (тих, хто ще не знає, чим буде займатися після повернення в Україну) значно нижчий серед обох вікових груп молодих людей: для заробітчачан 21-30 років він становить 27,59%. Для старших вікових груп (31-35, 36-45, 46-55, 55 років і більше) цей показник становить 32,47%, 35,94%, 30,74%, 34,62% відповідно. Вищий “рейтинговий” показник в середовищі старших заробітчачан, порівняно з молодшими мігрантами, натомість, мають наміри “поїхати повторно на заробітки” (36,33%, 25,82%, 26,92%), “жити на зароблені гроші” (23,38%, 53,44%), “повернутися до попередньої діяльності” (37,20 і 27,90%), “знайти нову роботу в Україні” (41,89% і 22,97%) [13, с.28]. Вищий відсоток старших серед тих, хто ще не знає чим буде займатися після повернення додому, порівняно з молодшими заробітчачанами, дозволяє на прикладі заробітчачанських поїздок за кордон припустити, що саме ці перші підтримують динаміку закарпатської трудової міграції у її нинішньому вигляді. А це, у свою чергу, підтверджує висновок про заробітчачанство як “внутрішнє явище”.

Потенційні бізнесмени, за результатами цього анкетування, – здебільшого, одружені чоловіки, що мають по одній-дві дитини.

Серед тих, хто планує розпочати власний бізнес 54,39% одружених, 21,05% неодружених і 22,81% розлучених. З них 26,67% мають по одній дитині, 73,33% – двоє дітей. Залишається додати: опитані закарпатські заробітчани – потенційні бізнесмени – майже наполовину (49,12%) люди з вищою освітою; 14,04% – мають середню та 35,09 – середню спеціальну освіту. Вони репрезентують широкий спектр наявних в Україні спеціальностей: технічних (39,02%), гуманітарних (32,93%), медичних (10,98%). Серед тих, хто прагне започаткувати власний бізнес в Україні, 17,07% робітників [13, с. 47].

У планах мігрантів-“невдах” доволі високі, хоч і нижчі, ніж в успішних заробітчан, рейтинги посіли варіанти “поїду повторно на заробітки” (22,95%); “попробую знайти нову роботу в Україні” (24,59%); “повернуся до попередньої діяльності” (9,836%); “розпочну власний бізнес” (4,918%) і, навпаки, вищі – “буду жити на зароблені гроші” (16,39%) і “ще не знаю чим буду займатися” (36,07 %) [13, с.37].

На тлі значної переваги чоловіків щодо жінок (65% і 35%) можна відзначити, що серед тих, хто має намір розпочати власний бізнес також переважає сильна стать. Серед чоловіків таких 16,25%, що вдвічі переважає одномірний показник цієї відповіді, – тоді як серед жінок тільки 6,919%, що на 1,282% менше за одномірний показник. І, навпаки, поїхати повторно на заробітки планують 31,14% опитаних жінок (+0,91% від результату одномірки), і тільки 26,25% (-4,15% від одномірки) опитаних чоловіків. Аналогічно, і невизначеність (“Ще не знаю, чим буду займатися”) переважає серед опитаних жінок щодо опитаних чоловіків – відповідно, 34,6% і 31,25% [13, с.49]. Перше з наведених чисел майже збігається з одномірним результатом цього варіанту відповіді, що дозволяє припустити: дана невизначеність відображає міграційну мобільність опитаних.

Сукупність наведених даних двомірки наштовхує на думку, що сучасну закарпатську трудову міграцію як соціальне явище у його теперішньому вигляді переважно визначають чоловіки. Отже, незважаючи на масовість, теперішня закарпатська трудова міграція перебуває на етапі, коли вона ще прив’язана до економічних трансформацій українського суспільства і наразі не стала явищем, яке носить системний характер.

Можна виділити кілька груп закарпатців за способом поведінки після їхнього приїзду за кордон:

1) ті, що добиралися до знайомих та рідних, які вже мали замовлене місце праці для новоприбулого. Так, Дурдашин Юрій розповідає: “Мені допомгла найти роботу моя тітка, що щи за Союзу уддалася за чеха і пішла

туди жити. Кить би не она, та не знаву, де бим жив, бо за квартиру треба платити великі гроші, а в мене їх не було, та йши й уд міліції треба ся прятати. У своїх є в своїх” [11, с.91];

2) ті, що телефонували потенційному роботодавцю, який приїжджав забрати новоприбулого(их). “Я ши дома знав, ош у якого шефа буду робити. Перед тим, як іти в Словаки, я му дзвонив, і пак ішов собі до Кошіце, де мене уже чекали”, – говорить Петришинець Михайло [11, с.27];

3) ті, що шукали або чекали на потенційного роботодавця на так званому чорному ринку робочої сили, який існує у кожному більш-менш великому місті (у Неаполі – це п’яцца Гаррібалді біля залізничного вокзалу, у Рюміні – набережна, тощо). Симчара Віталія згадує: “Завезли нас у тоту Італію, усадили з бусика тай лишили без вісти духу. Добре, шо ши ми дома сусіда розказувала, ош треба іти на Гарібальді, туди приходять італійці за робочов силон” [12, с.44];

4) ті, що під час туристичного туру самотужки шукали собі роботу [8]. “Коли м ішов у перший раз на заробітки, та купивим путьову на 2 тижні (так на тот час робили усі наші). Главное для мене было попасти туди, а пак ся уже работа найде”. – ділиться спогадами Калинич Петро [11, с.43].

Кожна з цих груп має свої переваги та недоліки. Найбільш безпечним є приїзд до знайомих чи близьких людей, які могли надати будь-який притулок. У випадку приїзду безпосередньо до роботодавця він міг поставити найманого робітника у більш невідгідні умови, ніж попередньо було домовлено, мотивуючи відсутністю роботи, великою кількістю інших робітників тощо. Найбільш небезпечний шлях – це пошук праці на так званих чорних ринках праці, де поруч існує кримінал (так звана “Mafia russa”), проституція, рекет тощо. Робоче місце може коштувати, якщо діяти через посередника, від 100\$ до 400\$, але є й цілком реальна небезпека потрапити у боргове рабство шляхом різних маніпуляцій з боку посередників та роботодавця [8].

Також можна поділити присутність наших людей за кордоном на три категорії: *перша* – закарпатська інтелігенція (вчителі, лікарі, люди мистецтва, навіть журналісти). Ті люди виїхали з України для того, щоб вивчити своїх дітей, або збудувати собі тут якусь хатину. Ці люди там дуже швидко адаптуються, бо їм легше дається чужа мова, вони легше звикають до нових обставин, їх поступово починають цінувати і з тих людей багато хто там залишиться.

Друга категорія людей – це прості люди. Людина, переважно з села, виїжджає, бо каже, що не мала вже чим заплатити за газ, за світло і купити їжу вже було проблематично, бо сім’я велика. До цієї категорії відносяться також вдови, розлучені особи, які не дають собі раду, щоб тут вигодувати

дітей, і тому їдуть туди. Ці люди важче переносять перебування за межами батьківщини, далеко від рідної сім'ї, бо дуже емоційно прив'язані до сім'ї, їм важко дається чужа мова, вони практично увесь час у сльозах. З тих людей мало хто там залишиться. Люди економлять на всьому, тільки б заробити якомога швидше гроші й повернутися до дітей.

Є, на жаль, *третья* категорія – “люди легкого хліба”, шахраї. До цієї ж категорії зараховують жінок легкої поведінки, яких є теж багато, та їх не варто осуджувати. Бо якщо хтось говорить, що нецивілізована Україна на це пішла, то чому цивілізована Європа цим користується? Створюються страшні умови. Людина не знає до кого їде, спирається на якусь фірму, про яку ніхто не знає, а фірма це вміє хитро зробити. Але все-таки ці люди нищать імідж нашого народу [9].

Закарпатців, котрі працюють за кордоном, можна умовно поділити на:

1. Тих, хто приїхав сюди виключно на заробітки, з бажанням покращити економічне становище своєї сім'ї, попрацювавши кілька років, їдуть назад в Україну, де на зароблені гроші намагаються почати власну справу і вже не повертаються до країн колишнього працевлаштування. Саме вони творять основу громад, які за останні роки масово виникають в усіх регіонах Іспанії, Італії, Греції та Португалії і кількість яких постійно зростає.

2. Закарпатців більш молодого віку, котрі, тривалий час попрацювавши в країні-реципієнті, пов'язують своє майбутнє з цією країною. Вони намагаються “витягнути” туди членів своєї родини (чоловіка або дружину, дітей). Але, попри стабільні заробітки, більшість із них залишається соціально та юридично незахищеними, що в ментальному зрізі більше зберігає їх етнічну свідомість. Ці люди, хоча й роблять основний акцент на власному збагаченні, все ж намагаються жити в “українському контексті”, не ізолюючись від усього українського.

3. Закарпатців, котрі, живучи за кордоном, створили сім'ю з громадянами тих країн. У цій групі можна розрізнити дві підгрупи:

- 1) ті, які асимілюються;
- 2) ті, які “українізують” іноземців [4].

У ході аналізу результатів проведеного опитування використовувалися поняття “міграційна хвиля” і “покоління трудових мігрантів”. Міграційна хвиля у даному тексті охоплює заробітчани, які протягом певного відрізка часу одного (у даному разі – пострадянського) міграційного періоду приїжджають до країни працевлаштування. Нагадаємо, що за результатами нашого опитування три чверті респондентів відзначили, що вони не бували на заробітках за кордоном раніше. Термін, протягом якого вони перебувають на заробітках, коливається від одного-трьох місяців до трьох років і довше. Ці дані дозволяють віднести більшість опитаних

до однієї міграційної хвилі. Старше чи молодше покоління мігрантів розрізняється не стільки за віком, скільки за приналежністю до певного етапу міграційного періоду, який, у свою чергу, відповідає етапові економічно-політичних трансформацій країни походження заробітчан. Перехід до наступного покоління заробітчан позначається зміною соціально-культурного середовища міграції протягом одного міграційного періоду. Велике (у випадку найстаршої групи від 55 років) і значне (для респондентів 46-55 років) відхилення показника варіанту “буду жити на зароблені гроші” у позитивний бік порівняно з одномірним результатом – за рахунок зменшення, порівняно з одномірними показників інших відповідей про наміри після повернення додому – дозволяє віднести обидві групи до першого покоління української трудової міграції. Перевага відповіді “жити на зароблені гроші”, з нашого погляду, фіксує приналежність її прихильників до середовища соціальних відносин попередньої епохи, і їхнє заробітчанство за кордоном є безпосереднім результатом розпаду цих відносин [4].

Відповіді респондентів двох середніх вікових груп – 31-35 і 36-45 років дозволяють віднести їх до другого покоління українських трудових мігрантів. Показники групи 36-45 років напроти варіанту “поїду повторно на заробітки” на 6% перевищують одномірні, тоді як для групи 31-35 років вони залишаються на одному рівні з останніми. З іншого боку, в обох групах дещо більше, ніж у цілому по масиву бажаючих спробувати знайти нову роботу в Україні. Обидві відмінності вказують на динаміку міграційного процесу на тлі появи нового економічного укладу українського суспільства. Вона підтримується, в основному, заробітчанами середнього віку [13, с.18].

І тут виникає питання – наскільки здобута заробітчанами освіта виступає чинником типологізації соціальних активностей закарпатських заробітчан в уже змінених економічно-соціальних обставинах.

Одразу ж напрошується відповідь: серед тих, хто вирішив розпочати власний бізнес на 11% більше людей з вищою освітою, ніж у цілому по масиву. Пропорційність співвідношення відповідей про освіту одномірним відповідям на це питання тут зберігається. Тоді, як варіант “Буду жити на зароблені гроші” “набирає” свій показник більше за рахунок респондентів із середньою та середньою спеціальною освітою. У ньому порушується відповідність пропорційним співвідношенням результатів одномірних відповідей про освіту саме за рахунок значного відхилення (11%) в негативний бік опитаних з вищою освітою [13, с.20].

Водночас, заробітчани із середньою і середньою спеціальною освітою переважають мігрантів з вищою освітою щодо намірів поїхати по-

вторно на заробітки і знайти нову роботу в Україні. Проте характерна деталь: за умови відповідності пропорційних співвідношень показників про освіту у межах варіантів “поїду повторно на заробітки”, “спробую знайти нову роботу в Україні”, відхилення у позитивний бік від загальних показників спостерігається для мігрантів із середньою спеціальною освітою, тоді як для респондентів із середньою освітою вони тотожні з одномірними, чи навіть дещо нижчі за них. Водночас, у межах варіанту “розпочну власний бізнес”, відсоток респондентів зі шкільними атестатами зрілості вищий, ніж у відповідях на питання про освіту і, навпаки, нижчий, – для тих, хто має дипломи про закінчення професійно-технічних училищ і технікумів. І, разом із тим, відсоток невизначених (“ще не знаю, чим буду займатися”) суттєво відхиляється у бік зменшення – для випускників шкіл, і в напрямі зростання – для спеціалістів із середньою освітою, порівняно із одномірними результатами.

Це дає підстави припустити, що серед заробітчанин із середньою освітою – чимало молоді до 30 років, яка бачить своє майбутнє у перспективі здобуття вищої освіти й заснування власної справи.

Залишивши вдома сім’ю, 54% закарпатців доглядають за стариками і хворими, 5% – за дітьми, 35% – зайняті прибиранням, 6% – погодинною роботою, 3,5% – сільгоспроботами, 1% – роботою в барах. Тих, хто якось міг потрапити під “президентське визначення”, серед опитаних виявилось 1,17% [13, с.8]. При цьому потрібно зауважити, що сексуальні домагання відчували 7,1% опитаних жінок. В основному, до них чіплялися роботодавці, часто – хворі або старі чоловіки, за якими жінки доглядають. Зі слів Симканич Тетяни дізнаємося: “Там наші жони терплять усяке, не раз і газда руки протягать...” [11, с.14]. Не виключено, що в багатьох випадках наймані не відмовляють “клієнтам”, не вимагаючи за це додаткової плати, аби не втратити роботу і мати можливість передавати зароблене в Україну. 6,5% опитаних передають додому до 100 євро щомісяця, 10,8% – від 101 до 200 євро, 35,3% – від 201 до 400 євро, 18,0% – від 401 до 600 євро, 3,9% – понад 600 євро, 25,6% відмовилися відповідати на це запитання, або не вказали конкретної суми. Отже, середньостатистична сума (ССС) грошей, переданих додому, становить близько 330 євро, або 400 дол., на одного робітника. За рік виходить близько 4800 дол. [13, с.6].

Таким чином, як свідчать дані, жоден із державних органів не володіє повноцінною інформацією щодо кількості трудових мігрантів, які прямують та перебувають за кордоном. Це стосується як Закарпатської обласної державної адміністрації та Закарпатського районного центру зайнятості населення так і відповідних районних установ. Що ж стосується аналізу результатів проведеного авторського опитування, то він дозволяє

зробити такий обережний висновок: якогось єдиного соціального портрета сучасного трудового мігранта на сьогодні немає і не може бути взагалі, бо самі заробітчани надзвичайно різняться між собою, про що переконливо свідчать вище наведені факти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кичак О. Де і як працюють закарпатці по Європах / Оксана Кичак // РІО. – 2009. – № 23 (581). – 6 червня. – С. 10-11.
2. Кичак О. Закарпатки їдуть на заробітки услід за чоловіками. Портрет сучасного закарпатського мігранта / Оксана Кичак // РІО. – 2009. – № 19 (577). – 8 травня. – С. 7.
3. Кичак О. «Усі гроші, што маву – дітям...». Діти заробітчани – новітнє соціальне сирітство / Оксана Кичак // РІО. – 2009. – № 20 (578). – 16 травня. – С. 8.
4. Музиченько Я. У різних країнах світу працює “золотий фонд” українців – учені, студенти і прості заробітчани / Я.Музиченько // Україна Молода. Видання “Наш” закордон нам допоміг. –2005.– № 028. – 15 лютого.
5. Огляд трудової міграції в Україні, Молдові та Білорусії, База даних МОМ Міжнародної організації з міграції. – Україна: Європейський Союз, Sida, Міжнародна організація з міграції, 2007. – 82 с.
6. Паспорт Довжанської сільської ради // Поточний архів Довжанської сільської ради Іршавського району на 11 с.
7. Розумний М. Українці Росії – Світове українство як фактор національної стратегії / М.Розумний // КОВЗА. – 2005. – 25 травня.
8. Українці в Італії: міфи та реалії // Портал по трудоустройству и образованию JobMarket_com_ua.htm. – 04.02.08.
9. Центром української самоорганізації в Італії стала Церква. Інтерв'ю з отцем Василем Поточняком // “Народний Оглядач” Четверта хвиля в Італії. – 21.10.2003.
10. Ця привітна чужина. Жіноче щастя у заморській країні // Киевские ведомости / <http://www.kv.com.ua/archive/16925/social/16941.html>. – 2008. – 15 квітня.
11. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с.Довге Іршавського району (червень 2008 р.). – Зошит № 1 (інтерв'ю). – 141 с.
12. Щоденник польових досліджень автора, проведених в с.Сільце Іршавського району (липень 2008 р.). – Зошит № 2 (інтерв'ю). – 147 с.
13. Щоденник польових досліджень автора, проведених в селах Закарпатської області (2007-2009 рр.). – Зошит № 6 (загальні дані). – 57 с.
14. Щоденник польових досліджень Андрійцьо Діани, проведених в с.Нижне Селище Хустського району (липень-серпень 2009 р.). – 162 с.

РЕЗЮМЕ

Оксана Кичак (Ужгород)

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ СУЧАСНОГО ЗАКАРПАТСЬКОГО МІГРАНТА

У статті відтворено соціальний портрет сучасного закарпатського мігранта. Аналіз міграційних процесів на Закарпатті нашо́вхує дослідницю на думку, що сучасну закарпатську трудову міграцію як соціальне явище у його теперішньому вигляді переважно визначають чоловіки. Авторка приходить до висновку, що закарпатська трудова міграція перебуває на етапі, коли вона ще прив'язана до економічних трансформацій українського суспільства і поки що не стала явищем, яке має системний характер.

Ключові слова: міграція, трудова міграція як соціальне явище, безробіття, заробітчани, працевлаштування за кордоном.

SUMMARY

Oksana Kychak (Uzhgorod)

SOCIAL PORTRAIT OF THE MODERN TRANSCARPATHIAN MIGRANT

The article reproduces the social portrait of a modern Transcarpathian migrant. Analysis of modern Transcarpathian migration processes suggests to the investigator the idea that mostly men define the modern Transcarpathian labour migration as the social phenomenon in its present aspect. The author comes to the conclusion that Transcarpathian labour migration is on the stage of being connected to the economic transformations of the Ukrainian society and for the time being it still hasn't become the phenomenon with the regular character.

Key words: migration, labour migration as the social phenomenon, unemployment, seasonal migrant workers, job placement abroad.

WĘGRZY NA ZAKARPACIU. Z BADAŃ TERENOWYCH W REJONIE BEREGOVSKIM

W niniejszym artykule chciałbym przedstawić krótki opis rezultatów badań terenowych przeprowadzonych w rejonie berehowskim Obwodu Zakarpackiego na Ukrainie. Badania przeprowadzone zostały w trakcie pięciu wyjazdów, które odbyłem w okresie między styczniem 2005 a majem 2006 roku. Główne pytanie badawcze dotyczyło elementów składających się na narodową identyfikację zakarpackich Węgrów. Jednak nie mniej interesującą kwestią są było opisanie społecznych i etnicznych procesów *berehivschiny* z perspektywy badacza z zagranicy, nie będącego Ukraińcem, ani Węgrem. Badania przeprowadzone były metodą wywiadu swobodnego oraz wywiadu pogłębionego. Teren badań stanowiło miasto (centrum rejonowe) Beregovo (węg. Beregszász), okoliczne wsie Bene, Velika Bigan' (węg. Nagy Begany) oraz wsie typu miejskiego Bat'iovo (węg. Batyu) oraz Bakta. W sumie odbyłem 40 zapisanych rozmów z 57 informatorami, spośród których 50 stanowiły osoby deklarujące narodowość węgierską. Jeden informator zadeklarował się jako „Zakarpatczyk” dwoje jako Rusini, pozostała czwórka deklarowała narodowość ukraińską. Większość rozmówców mieściła się w przedziale wiekowym 30 – 50 lat.

Językiem wywiadów był rosyjski, z wyjątkiem jednego przeprowadzonego w języku angielskim. Wywiady z mieszkańcami wsi odbywały się w domach rozmówców, zaś w przypadku pracowników lokalnej administracji, także w budynkach rad wiejskich. W przypadku mieszkańców Beregova były to przede wszystkim miejsca ich pracy. W większości przypadków na wywiad godzono się chętnie, w kilku przypadkach informatorzy nie udzielili zgody na nagrywanie, nie odmawiając jednak samej rozmowy na tematy stanowiące przedmiot badań.

Motywacją do podjęcia badań była chęć odpowiedzi na pytanie, na ile ludność zakarpacka różniająca się od ludności tytularnej językiem, tradycjami, w dużej mierze wyznawaną religią, a w dodatku posiadająca „własne” państwo, zachowała, pomimo relatywnie częstych zmian granic na tych terenach, swój język, kulturę i narodową identyfikację. Przedmiotem moich badań był stosunek zakarpackich Węgrów do państwa węgierskiego zarówno w kontekście historycznym (dziedzictwo monarchii austro-węgierskiej oraz „Wielkich Węgier”), jak i współczesnym. Ponadto interesowały mnie procesy związane z przystą-

pieniem Węgier do Unii Europejskiej i zjawiska wynikające z „integracji europejskiej”, a konkretniej, to czy i w jaki sposób członkostwo Węgier w UE oraz procesy związane z „integracją europejską” wpłynęły na kontakty obydwie strony ukraińsko-węgierskiej granicy. W temacie badań mieści się także kwestia funkcjonowania węgierskiej ludności Zakarpacia „pomiędzy” dwoma sąsiadującymi ze sobą państwami (w jakim stopniu zakarpaccy Węgrzy utożsamiają się z państwem ukraińskim?, jakie znaczenie ma dla nich leżące – bardzo często dosłownie – „za miedzą” państwo węgierskie, jakie są ich wspomnienia z czasów Związku Radzieckiego?, jak postrzegają współczesną Ukrainę?). Z powyższym wiąże się pytanie o terytorium nacechowane symboliczną więzią (ojczyznę) [1].

Tematyka wymaga odniesienia do szerszego kontekstu kształtującego sytuację interesującej mnie zbiorowości. Na kontekst ten składa się zamieszkiwanie regionu stanowiącego szeroko rozumiane pogranicze, mogącego pochwalić się niezwykle skomplikowaną polityczną historią XX wieku. Od samej historii bardziej interesuje mnie jednak konwencja mówienia na jej temat, jej lokalne interpretacje oraz pytanie, na ile pamięć o historycznych wydarzeniach pozostaje wciąż „żywa”.

Pojęciami, do których najczęściej nawiązuję są: naród, terytorium, język, obywatelstwo. Terytorium traktuję jako scenę wydarzeń historycznych, a także obszar w którym znajdują się miejsca, przedmioty i zjawiska nacechowane wartościami symbolicznymi. Jest to również przestrzeń, w której toczy się życie codzienne, a także jeden z elementów istotnych dla zaistnienia danej zbiorowości jako narodu. Przywiązanie do różnie definiowanego rodzimego terytorium również stanowi istotny punkt moich rozważań. Język z kolei może stanowić narzędzie ułatwiające sprawowanie władzy, jego rola może być zarówno integrująca, jak i wykluczająca. Zwracam uwagę na język urzędowy, język dominujący w niektórych aspektach przestrzeni publicznej, język kontaktów pomiędzy przedstawicielami różnych narodowości, język używany w domu oraz język myśli i formułowania wypowiedzi. Rozpatrując relację pomiędzy tożsamością narodową, językiem, obywatelstwem i emocjonalną więzią z określonym terytorium, staram się pokazać specyfikę lokalnej tożsamości zakarpaccich Węgrów. Tożsamość ta, jak zobaczymy, nosi cechy płynności oraz „lepkości i kleistości” [2].

W kontekście ukraińsko-węgierskiego pogranicza oraz geopolitycznego czynnika za jaki można uznać fakt, że państwo węgierskie przyjmuje na siebie konstytucyjny obowiązek wspierania Węgrów zamieszkujących inne kraje [3], zasadnym wydaje się poruszenie tematu relacji Węgrów z rejonu beregovskiego z państwem węgierskim: płaszczyznom na jakich te kontakty się odbywają, osobistemu stosunkowi do tego państwa oraz samemu charakterowi tych kontaktów.

Pośredni kontakt z państwem węgierskim mają mieszkańcy Zakarpacia przez media – węgierskie radio i telewizja dostępne były zarówno w czasach radzieckich, jak i współcześnie. Preferowanie węgierskich programów związane jest z kompetencjami językowymi oraz względami praktycznymi – węgierska telewizja po prostu lepiej odbiera. Węgierskie radio i telewizję uznać można za nieodłączny element życia codziennego. Samo jej oglądanie przez informatorów traktowane było bezrefleksyjnie, rzadko kiedy towarzyszyły temu deklaracje ideowo – polityczne. Niezależnie od stopnia przywiązania do państwa węgierskiego, mieszkańcy rejonu Berezowskiego byli na bieżąco informowani o aktualnych wydarzeniach na Węgrzech. Część informatorów była lepiej zorientowana w aktualnych wydarzeniach i sytuacji politycznej na Węgrzech niż na Ukrainie, zaś niektórzy nawet wiadomości o Ukrainie czerpali z węgierskich programów informacyjnych. Nawet osoby deklarujące brak przywiązania lub niechęć do Węgier, swoją argumentację opierały na obserwacjach poczynionych na podstawie programów węgierskiej telewizji. Warto zaznaczyć, że zgodnie z deklaracjami informatorów węgierska telewizja oglądana była także w czasach radzieckich, zaś jedyne co się w tej kwestii zmieniło to lepszy odbiór telewizji krajowej (dawniej kanały węgierskie odbierać miały zdecydowanie lepiej od radzieckich). Co się tyczy wydawanych na Węgrzech gazet, panuje powszechną opinią, że są one trudniej dostępne niż w czasach ZSRR, gdy były zdecydowanie tańsze i można było je prenumerować na poczcie. Dziś w Beregovie dostępne są kolorowe magazyny sprowadzane z Węgier, przeszkodą mają być jednak ich ceny.

Różnoraki charakter miały (i mają) kontakty mieszkańców Zakarpacia z obywatelami Węgier, a wyłaniający się ze wspomnień obraz tego kraju i jego mieszkańców bardzo często zależał od tego, jaki charakter miała wizyta i towarzyszące jej kontakty z ludźmi i instytucjami. W okresie radzieckim dla większości rozmówców jedyną okazję do bezpośredniego kontaktu z krajem ościennym, a zarazem pretekst do wyjazdu stanowiły odwiedziny u krewnych. Wyraźnym wspomnieniem z odbywanych w tamtych czasach wyjazdów, poza związanymi z nimi trudnościami natury formalnej, są kontakty z mieszkańcami drugiej strony granicy. Jako, że granice były w latach 1945 -1990 znacznie bardziej szczelne niż obecnie, a temat węgierskich mniejszości był w publicznym dyskursie praktycznie nieobecny, osoby udające się na Węgry doświadczając szoku związanego z kontaktem z inną rzeczywistością, same często wywoływały go u obywateli Węgier. Dla Węgrów, obywateli ZSRR szokiem było znalezienie się na obszarze we wszystkich aspektach zdominowanym przez ich ojczysty język. Z kolei obywatele Węgier często byli zaskoczeni widokiem przybyszów ze Związku Radzieckiego, płynnie posługujących się językiem węgierskim. Według zdecydowanej większości moich rozmówców istniała poko-

leniowa różnica. Zaskoczenie było największe wśród młodzieży, podczas gdy starsze pokolenie miało się wykazywać większą wiedzą i zrozumieniem.

Po otwarciu granic na przełomie lat 80 - tych i 90 – tych, nastąpił istny *boom* wyjazdów na Węgry oraz do Jugosławii w celach handlowych. Początkowo ze Związku Radzieckiego wywożono wszystko co mogło przedstawiać wartość handlową (najczęściej wspomniano o narzędziach i innych przedmiotach codziennego użytku), z Węgier zaś przywożono odzież, żywność (czasem nawet chleb), towary luksusowe. W latach 90-tych rozwinął się, istniejący na mniejszą skalę do dziś, przemysł papierosów, alkoholu i benzyny. Do Jugosławii, a konkretnie do zamieszkałej przez Węgrów Wojwodiny, w jeżdżono w latach 80 wymieniać walutę. Otwarcie granic oznaczało także początek migracji zarobkowych. Takie wyjazdy wiążą się z różnego rodzaju utrudnieniami na przejściach granicznych, a pracownicy sezonowi - w większości pracujący na czarno - oprócz nieuczciwych pracodawców mogą doświadczyć problemów z policją i deportacją. Zarówno współcześnie, jak i dawniej (czasy ZSRR), wyjazdom mieszkańców Zakarpacia na Węgry towarzyszyło obustronne zdziwienie i brak zrozumienia. Zarówno „teraz”, jak i „wtedy” musieli się oni liczyć z restrykcjami natury administracyjnej, a charakter współczesnych migracji jest czysto zarobkowy, gdzie motywy ideologiczne (kontakt z zagraniczną ojczyzną) schodzą na dalszy plan, lub nie są w ogóle obecne. Węgrzy z ukraińskimi paszportami czują się i traktowani są na Węgrzech jak cudzoziemcy często nazywani są „Ukraińcami”, „Rosjanami”, „Moskałami”, lub „Hucułami”. Z kolei obywatele Węgier w oczach mieszkańców rejonu beregovskiego często są skąpi i cwani, a Węgrów z innych krajów traktują z pogardą.

W rozmowach ze mną Węgrzy, mieszkańcy rejonu beregovskiego, często posługiwali się kategorią „oni” (lub jej synonimami). Znacznie częściej niż do osób innej narodowości odnosiła się do ona do obywateli Węgier. Wspomnienia z wyjazdów, kontakty z ludźmi składają się na pielęgnowany przez moich rozmówców – często określany w opozycji zarówno do Węgier jak i Ukrainy - obraz ojczyzny.

Odmienny charakter cechują natomiast relacje o kontaktach Węgrów z rejonu beregovskiego z osobami należącymi do węgierskich mniejszości z innych krajów. Wspomniane wyjazdy do Jugosławii (spośród tych moich rozmówców, którzy jeździli do Jugosławii nikt nie był poza tą prowincją), oprócz nabywania dóbr luksusowych i wymiany walut po korzystnym kursie, oznaczały kontakty z Węgrami lub mówiącymi po węgiersku Serbami z Wojwodiny. W Wojwodinie nie istniała żadna bariera językowa, a język serbski („jugosłowiański”) miał być słyszany jedynie podczas kontroli na granicy. Wszyscy twierdzili, że czuli się tam bardzo dobrze, niektórzy wspominali, że czuli się tam jak („u siebie”) na węgierskim terytorium. Jak podkreślali sami informatorzy, z kontaktów tych

obydwie strony czerpały korzyści, więc okazywanie jakiegokolwiek niechęci i wrogości nie leżało więc w niczyim interesie. W dodatku wizyty te były bardzo krótkie -ograniczały się do zakupów w sklepach i na bazarach, przez co brakowało czasu na głębsze interakcje. Trudno więc jednoznacznie ustalić na ile dobre samopoczucie wynikało z faktu przebywania na „węgierskim terytorium”, a na ile zaś z dokonania korzystnych transakcji.

Oceniając położenie Węgrów z innych krajów wspomniano o wrogich stosunkach pomiędzy ludnością węgierską a serbską (choć tylko jeden z informatorów doświadczył jej osobiście). Podobnie oceniane były stosunki panujące pomiędzy Węgrami i Rumunami w Siedmiogrodzie, gdzie jednak niechęć społeczeństwa rumuńskiego rekompensować miała duża liczebność Węgrów w skali całego kraju, co dawać miało możliwość wywierania nacisku na władze, a nawet współtworzenie rządu. Ci spośród moich rozmówców, którzy odwiedzili Siedmiogród przywozili pozytywne wspomnienia. Mało kto był w pobliskiej Słowacji. Obraz sytuacji tamtejszych Węgrów nie przedstawiał się w relacjach moich rozmówców korzystnie. Zwracano jednak uwagę, że obecność w Unii Europejskiej ułatwia tamtejszej mniejszości kontakty z państwem węgierskim.

Kwestia ojczyzny, stosunku do państwa węgierskiego, więzi z państwem ukraińskim stanowiła istotny element rozmów. Ze wszystkich poruszanych tematów, ten wzbudzał największe emocje. Kluczowe w tym temacie były relacjonowane wspomnienia ze Związku Radzieckiego, stosunek do państw węgierskiego i ukraińskiego. Zadając proste z pozoru pytanie „co Pan / Pani uważa za swoją ojczyznę?” nie sugerowałem konkretnego rozumienia tego słowa, oczekując – jak się okazało słusznie, iż rozmówcy podadzą własną definicję. Pytania o Węgry, Zakarpacie, Ukrainę, Związek Radziecki pomogły w określeniu terytorium, z jakim moi rozmówcy najbardziej czuli najbardziej związani osobistą więzią.

Co się tyczy rozumienia samego słowa „ojczyzna”, w prowadzonych przeze mnie rozmowach tylko raz pojawiło się rozróżnienie między dwoma rosyjskimi określeniami *rodina* oznaczała tu miejsce urodzenia i zamieszkania, a *otechestvo* -utożsamiany z Węgrami „kraj ojców”. Należy jednak pamiętać, że dla żadnego z rozmówców rosyjski nie był pierwszym językiem. Większe od słów rosyjskich znaczenie miały tu obecne w języku węgierskim – terminy *haza* i *anyaorsag*. W słownikowych definicjach pierwszy termin może oznaczać zarówno kraj – bądź miejsce -pochodzenia, jak i „miejsce stałego pobytu” [4]. Z kolei *anyaorsag* to „stosunek oderwanej części kraju do ojczyzny”, określenie to może być również stosowane wobec kraju posiadającego kolonię. W słowniku węgiersko – polskim *anyaorsag* stanowi „kraj macierzysty” bądź „metropolię”, zaś *haza* oznacza tu po prostu „ojczyznę”, „kraj” [5]. Nasuwa się skojarzenie z niemieckimi pojęciami *Heimat* i *Vaterland*, gdzie -ujmując w

skrótce *-Vaterland* oznacza kraj (urodzenia zamieszkania, obywatelstwa), zaś *Heimat* ma znaczenie węższe może być regionem, miastem, wsi W kwestii węgierskiego terminu *anyaorsag* panowała zgodność, iż są to – lub powinny być – Węgry, inaczej rzecz przedstawia się z terminem *haza*, utożsamianym przez rozmówców z Zakarpaciem, Ukrainą lub bezpośrednim obszarem zamieszkania (rejon, miasto, wieś).

W tym miejscu należy postawić pytanie o sens upatrywania ojczyzny zakarpackich Węgrów w państwie. U większości przedstawicieli pokolenia wychowanego i wykształconego w ZSRR nie wytworzyła się więź z państwem ukraińskim. W przypadku osób deklarujących takie przywiązanie zdaje się to wynikać bardziej z konieczności niż z wyboru, gdzie trudno mówić o więzi ideologicznej. Kwestia nabiera złożoności w przypadku młodszego pokolenia. Z jednej strony przedstawiciele młodego pokolenie wyrastając w otoczeniu własnego narodu (na terytorium zwarcie zamieszkałym przez jego przedstawicieli) nie odczuwa więzi z resztą kraju i społeczeństwa.

Odpowiedzi respondentów na pytania o wyznaczniki węgierskiej samoidentyfikacji („co dla Pani/Pana jest ważne by czuć się Węgrem?”, „jakie są cechy Węgry?”) na ogół sprowadzała się do stwierdzeń w rodzaju „urodzić się Węgrem”, „żyć tak, jak żyjemy”, „żyć tutaj”. Kijów i Budapeszt mogą być równie „swoje”, jak i „obce”. Zdecydowana większość deklarowała brak więzi z państwem węgierskim w jego obecnych granicach. Podkreślając zarazem „węgierskość” terenów zamieszkania. Chociaż nikt nie kwestionował przynależności Zakarpacia do Ukrainy kilkakrotnie wspomniano o traktacie z Trianon, czemu towarzyszyły stwierdzenia w rodzaju „zabrali nas”, „oderwali nas”. Nie oznacza to jednak, że współczesne Węgry nie są istotne w określaniu tożsamości zakarpackich Węgrów. Tożsamość moich rozmówców częściej określana jest w opozycji do ich „zagranicznej ojczyzny” i jej mieszkańców niż w oparciu o czynniki mogące służyć wytworzeniu się więzi. Inaczej natomiast przedstawia się kwestia węgierskiej flagi (traktowanej jako flaga narodu, a nie państwa), która otoczona jest powszechną estymą.

W powyższym kontekście warto rozpatrzyć kwestię narodowej symboliki i przestrzeni życia codziennego [6]. O narodowym pojmowaniu przestrzeni możemy mówić wówczas, gdy pewien fragment przestrzeni świadomie traktowany jest jako związany z narodową tożsamością, stanowi cel specjalnych zabiegów, jest przedmiotem osobnej troski. W zakresie narodowego pojmowania przestrzeni mogą znaleźć się zarówno miejsca symboliczne (cmentarze, pomniki, pamiątkowe tabliczki czy nazwy ulic), jak i czynniki z pozoru banalne, takie jak sposób urządzania mieszkań, wygląd domów charakter czynności wypełniających czas wolny. W terenie wieloetnicznym gdzie wiele aspektów życia codziennego zatraciło swoją odrębność, narodowym wyróżnikiem wy-

stroju domu mogą być wyeksponowane narodowe symbole, kalendarze, czy książki na półkach. W odwiedzanych przeze mnie zamieszkałych przez Węgrów domach, w których znajdowały się książki, były one niemal wyłącznie po węgiersku, co dotyczyło także na przykład klasyków literatury rosyjskiej.

Więź beregovskich Węgrów z terytorium zdaje się kształtować w opozycji zarówno do Węgier, jak i do Ukrainy. Zostaje ona zamknięta w granicach węgierskiego osadnictwa na Zakarpaciu lub całym terytorium Obwodu Zakarpackiego. Poza wąsko rozumianym „swoim” terenem zamieszkania osoby, z którymi rozmawiałem, mogą czuć się równie „obco”, jak i równie „swojo”.

W mojej interpretacji pomimo jednoznacznej narodowej identyfikacji i przywiązania do określonego terytorium beregovscy Węgrzy wystawieni są na oddziaływanie związanych ze specyfiką terenu „przyklejających się” do nich tożsamości. Tożsamości te są szczególnie widoczne w kontaktach z osobami spoza „ich” terytorium.

LITERATURA

1. Ossowski S. O ojczyźnie i narodzie // 1984. – S. 15–46
2. O'Brien M. Esej o płynnej tożsamości / Wokół problemów tożsamości. red. A Jawłowska – 2001 – S. 28.
3. Pataki Z. G. Overview of Proposals for Minority Self -Government of Hungarian Minorities in Central Europe // Minority Governance in Europe / Red. K. Gal. – 2002. – S.270
4. A Magyar Nyelv Ertelmezo Szotara (t. 1; t.3). – 1979. – S. 178 - 189
5. Słownik węgiersko-polski / red. J. Reychman. – 1968. – S. 48, 466
6. Edensor T. / Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codziennie. – 2004.

РЕЗЮМЕ

Ігнацій Юзвяк (Варшава)

УГОРЦІ НА ЗАКАРПАТТІ. З ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У БЕРЕГІВСЬКОМУ РАЙОНІ

У статті висвітлено специфіку життя угорської національної меншини Берегівського району Закарпатської області. На основі соціологічних опитувань понад 50 осіб угорської національності з Берегова та навколишніх сіл автор намагається розкрити роль геополітичного фактору в житті угорської національної меншини краю, з'ясувати який вплив мають угорськомовні засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса) на формування світогляду закарпатських угорців, простежити наскільки активними є їхні контакти з Угорщиною та угорцями, які проживають в інших країнах. Значне місце в науковій студії відведено також висвітленню питання про взаємини закарпатських угорців з українським населенням регіону.

Ключові слова: угорці, національна меншина, національна ідентичність, українсько-угорське прикордоння.

SUMMARY

Ihnatsiy Yuzvyak (Warsaw)

HUNGARIANS IN TRANSCARPATHIA. FROM THE FIELD INVESTIGATIONS IN BEREHOVO DISTRICT

The article explains the specificity of mode of life of the Hungarian national minority in Berehovo district, Transcarpathian region. On the grounds of the sociological poll of more than 50 people of Hungarian nationality from Berehovo and neighboring villages, the author tries to reveal the role of geopolitical factor in the life of Hungarian minority of the region, to clear up the influence of Hungarian speaking means of mass media (radio, TV, the press) on the formation of the Transcarpathian Hungarians world-view, to trace how active are their contacts with Hungary and Hungarians living in other countries. An important place in the scientific studies is dedicated to clearing up the question of relations among Transcarpathian Hungarians and Ukrainian population of the region.

Key words: Hungarians, national minority, national identity, Ukrainian-Hungarian border territories.

РЕЦЕНЗІЇ

LIBRA: ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ.І.І.МЕЧНИКОВА/ Під ред. І.В.Немченко. – Одеса, 2010. – Випуск І. – 140 с.

За останні десятиліття в Україні спостерігається поживлений інтерес до давньої й середньовічної історії. Про це свідчить поява ряду наукових та науково-популярних праць, а також фахових збірників, упорядкованих та підготовлених науковцями провідних вишів. Рецензований збірник є спробою викладачів та аспірантів кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків Одеського національного університету імені І.І.Мечникова репрезентувати свій науковий доробок з проблем античності та медієвістики. Редактором видання стала кандидат історичних наук, завідувачка кафедри *Ірина Немченко*. Збірник “Libra”, за словами редакторки, відповідає науковим інтересам співробітників кафедри, яких об’єднує спільна пошуково-творча робота з метою збереження добрих традицій, започаткованих засновником кафедри П.О.Каришковським (1921–1988). Особлива увага у виданні приділяється аналізу історичних джерел.

Оригінальною і самобутньою є назва видання: Libra – це Терези, знак Зодіаку, а також терези як вагова категорія. Їх шальки, як відомо, похитуються то в один, то в інший бік, даючи широкий простір для різноглумачень та дискусій. А ще libra – римський фунт (вага якого = 327,45 г), успадкований західноєвропейським Середньовіччям як грошово-вагова, а згодом – лічильно-вагова одиниця. Зрештою, І.Немченко підсумовує, що ця назва “приємно пахне книгами та свободою” (с.4), з чим важко не погодитися.

Загалом цей перший паросток одеських учених містить 9 історичних розвідок з багатою тематичною палітрою.

Так, у статті аспіранта кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків *Тимура Казакова* “Діста, прийнятна Богу: монтанізм Тертуліана та християнська традиція посту” (с.5–18) досліджується вплив монтаністських ідей церковного автора Квінта Септимія Флоренса Тертуліана (бл. 155–після 220 рр.), викладених у трактаті “Про піст проти психіків”, на формування практики загальнообв’язкових постів. Автор розглядає також полеміку Тертуліана з представниками поміркованих кіл Єпископальної

церкви. Студія висвітлює, як із проникненням у V–VI ст. в церковну дисципліну монтаністських принципів ліберальні правила, прийняті в церкві у II ст., поступово замінюються суворими канонічними приписами.

Дві статті присвячені проблемам візантиністики. Це – дослідження аспірантки кафедри *Ірини Горнової* “Іоанн Скилиця та Михаїл Пселл як представники різних напрямків візантійської традиції історіописання” (с. 19–29) й ґрунтовна студія к.і.н., доцента *Олега Лугового* “Найманці німецького походження у візантійській армії XI–XIII століть” (с. 30–58). У своєму дослідженні І.Горнова, крім іншого, розглянула способи історіописання двох візантійських авторів XI ст. – Михаїла Пселла та Іоанна Скилиці. В центрі уваги дослідниці – причини неприйняття І.Скилицею історичного методу М.Пселла. Показано також ставлення І.Скилиці до деяких інших візантійських істориків. Наукова студія О.Лугового присвячена маловивченому аспекту військового співробітництва між Візантійською та Священною Римською імперіями. Спираючись на свідчення джерел, учений робить огляд та версифікацію усіх відомих фактів залучення візантійськими василевсами найманців із німецьких земель від першої достеменної згадки (1069 р.) до спорадичних епізодів співпраці правителів Епірського деспотату з імператорами з династії Штауфенів.

Три наступні студії присвячені непересічним історичним постатям XVI ст. Так, здобувач кафедри *Олександр Боровський* аналізує творчу спадщину іспанського хроніста Франсіско Лопеса де Гомари (бл. 1510–1560). Його праці, які містять цінний матеріал з історії Латинської Америки й країн Середземномор’я першої половини XVI, у 1553 р. указом іспанського інфанта Філіппа було заборонено. Автор намагається визначити подальші шляхи дослідження деяких аспектів біографії та письмової спадщини Франциско Лопеса де Гомари. Аналізу теоретичного підґрунтя тираноборської теорії англійського мислителя XVI ст. Джона Понета присвятила свою наукову студію д.філос.н., професор кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету *Оксана Довгополова* (колишня випускниця кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків цього вишу). Кандидат історичних наук, доцент кафедри *Олена Радзиховська* презентувала розвідку “Іоанн Вільгельм Стукіус та його схолії до “Периплу” Понта Евксинського” (с. 78–88). У ній зроблено короткий аналітичний огляд коментаря, підготовленого швейцарським ерудитом І.В.Стукіусом (1521–1607) до чорноморського периплу намісника Кападокії Арріана (нар. бл. 105 р.). Узагальнивши спадщину античної науки, середньовічних і ренесансних досягнень та практичних спостережень мореплавців, І.В. Стукіус запропонував своєрідний погляд на географічну й етнографічну мапу Чорноморського узбережжя.

Цікавим і змістовним є дослідження *Ірини Немченко* “Політичне вчення Томаса Гоббса та антична культурна спадщина” (с. 89–99). Авторка приходить до висновку, що критичне ставлення Т.Гоббса в оцінці греко-римських культурних надбань було пов’язано з методологічною специфікою його вчення й загострене революційними катаклізмами в Англії. Щоправда, такий негативізм мислителя поширюється переважно на політичні вчення давнини (особливо на ідеї Арістотеля) і аж ніяк не стосується античної культури загалом.

Оригінальною, хоча дещо й виходить за хронологічні рамки Середньовіччя, є стаття старшого викладача кафедри *Павла Тоцького* “Проблема свободи віросповідання в діяльності Конституанти” (с.100–121). Предметом наукового аналізу історика стали проблеми соціального й політичного розмежування сил, що намітилося в таборі французьких революціонерів у 1789–1791 рр.

Завершує збірник дослідження к.і.н., доцента кафедри *Тетяни Ізбаиш-Гоцкан* “Заснування та діяльність Нумізматичного відділення Російського археологічного товариства” (с. 122–133). Авторка простежує функціонування Нумізматичного відділення з часу його створення в 1904 р. і до 1924 р., коли за наказом НКВС Російське археологічне товариство було заборонене.

Сподіваємося, що надії І.Немченко щодо щасливого наукового майбутнього “Лібри” справдяться, що збірник таки стане періодичним виданням, розширить коло авторів, а шальки терезів схиляться від Півдня до Заходу і налагодиться добра співпраця між істориками Одеського та Ужгородського університетів.

Ігор Ліхтей
(м. Ужгород)

**VÝCHODOSLOVANSKÉ TLAČE DO ROKU 1900
V HISTORICKOM FONDE ŠTÁTNEJ VEDECKEJ KNIŽNICE
V PREŠOVE / Ed.: Mgr. Marcela Domenová,
PhD., PhDr. Mária Nachajová. – Prešov, 2009. – 234 s.**

Рецензоване видання, попри те, що підготовлене та упорядковане бібліотечними працівниками *Марцелою Доменовою* та *Марією Няхай*, містить не тільки суто бібліографічну частину, але й ґрунтовні розвідки, присвячені історії наповнення цієї відомої в Пряшівському краї книгозбірні.

Так, в аналітично-описовому нарисі “Східнослов’янські друковані видання у фондах Державної наукової бібліотеки в Пряшеві, видані до 1900 року” його авторка *Марцела Доменова* розглядає 185 східнослов’янських книг та журналів з історичної території Росії, Білорусі та України, що були видані до 1900 року і знаходяться в фондах бібліотеки в Пряшеві. Найповніше презентовано типографії з Санкт-Петербурга та Львова. Однак є також книги, надруковані в Ужгороді, Києві, Харкові, Москві. Дослідниця вважає, що друковані видання з типографій Риги, Чернівців, Маріуполя, Коломиї, Одеси, Кракова та інших міст є особливо унікальними. Щодо мови видань, то домінують переважно видання російсько- та українськомовні. Набагато менше книг та часописів, писаних угорською, польською чи німецькою мовою. Особливо цінними є двомовні видання, до прикладу, на французькій та чеській мовах чи в комбінації з церковнослов’янською мовою. Тематика видань різноманітна. Це і художня література, й політична та історична, географічна, етнографічна, навіть навчальна.

Автором другої розвідки є відомий у Пряшеві науковець *Йосиф Шелепець*. Його дослідження “До проблеми вивчення і опрацювання східнослов’янських видань та їх імпорту з Росії та України в бібліотеки міста Пряшева” присвячене питанню історії надходження видань з Росії та України у Пряшівську бібліотеку. Науковець переконаний, що саме праці словацьких літературознавців з російської, української і білоруської літератур стали імпульсом до того, аби словацькі бібліотечні працівники і бібліографи уклали каталоги східнослов’янських видань, які збереглися на території Словаччини. Учений констатує, що перші каталоги було видано в бібліотеці “Матиці Словацької” в Мартині. Близько п’ятсот російських і українських давніх видань знаходяться також у Державній науковій бібліотеці в Пряшеві. Ці видання потрапили в бібліотеку з колишніх бібліотек греко-католицьких шкіл та інших установ міста Пряшева, або ж були подаровані приватними особами, куплені в букіністичних книгарнях Чехії та Словаччини.

Третя розвідка “Про польські книги як складову частину східнослов’янських видань (до 1900 року) у фондах Державної наукової бібліотеки в Пряшеві” належить дослідниці *Люції Немцовій*. Авторка аналізує полоністичну літературу, яка зберігається у фондах Пряшівської бібліотеки. Перша частина її розвідки присвячена історії земель, звідки походять ці книги та аналізу суспільно-політичних обставин, у яких опинилася польська культура наприкінці XIX ст. Друга частина присвячена опису 16 книг в 14 томах з фондів бібліотеки у Пряшеві. Польською мовою тут презентовано 8 книг, зустрічається комбінування польської мови з німецькою та латиною. Є й цікавинка: український переклад польських літературних текстів.

Наступна розвідка “Німецькі та угорські книги як складова східнослов’янських видань до 1900 року”, автором якої є *Віктор Сабо*, присвячена вивченню друкованих видань на угорській та німецькій мові. Аналіз книг засвідчив їх жанрове різноманіття. Це література з різних сфер професійної діяльності, а також лінгвістична, словникова, підручникова. Цікаво, що угорськомовні видання походять з території сучасної Закарпатської України. Щодо книг, виданих по-німецьки, то вони походять з території України та Росії. Тематика видань надзвичайно багата. Тут можна знайти книги відомих європейських авторів, крім росіян і українців є представники інших слов’янських національностей, а також німці та угорці.

Наукова частина книжки завершується статтею *Марії Няхай* “Ставропігійський інститут та Наукове товариство імені Шевченка у Львові”. Авторка скрупульозно простежує діяльність згаданих установ, наголошує на їх неоціненній ролі у справі популяризації друкованих видань у світі. Чимало з них нині є надбанням Пряшівської бібліотеки.

Більшу частину рецензованого видання складає бібліографічний опис східнослов’янських друкованих видань (до 1900 р.), які містить Пряшівська бібліотека. Доповнена книга багатим ілюстративним матеріалом.

Віриться, що науковці та бібліофіли гідно оцінять подвижницьку працю співробітників Державної наукової бібліотеки у Пряшеві.

Ігор Ліхтей
(м. Ужгород)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ігор Ліхтей
(м. Ужгород)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “НАУКОВИЙ І МИСТЕЦЬКИЙ СВІТ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА”

У науково-мистецьких колах Закарпаття 2010 рік справедливо можна назвати Роком Федора Потушняка (1910–1960), визначного українського письменника й філософа, археолога та етнографа, педагога й публіциста, колишнього доцента Ужгородського державного (нині – національного) університету. Серед низки заходів, приурочених століттю від дня народження митця, на особливу увагу заслуговує Міжнародна конференція “Науковий і мистецький світ Федора Потушняка”, що пройшла 15–16 квітня 2010 р. в Ужгороді. Співорганізаторами форуму стали кафедра історії Стародавнього світу і Середніх віків (завідувач – *Ігор Ліхтей*) та кафедра української літератури (завідувач – *Валентина Барчан*) Державного вищого навчального закладу “Ужгородський національний університет” (ДВНЗ “УжНУ”), Закарпатська ОДА (голова – *Олександр Ледіда*) та Закарпатська обласна рада (голова – *Михайло Кічковський*).

Усього на конференції було виголошено 50 доповідей. Слід відзначити, що участь у роботі конференції взяли не тільки закарпатські вчені, але й 12 науковців з-за кордону, зокрема зі Словаччини, Польщі, Угорщини.

Із вітальним словом до учасників конференції звернулися ректор ДВНЗ “УжНУ”, доктор історичних наук, професор *Микола Вегеш*, перший заступник голови Закарпатської обласної ради *Василь Брензович*, кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту історії Філософського факультету Пряшівського університету (Пряшів, Словаччина) *Любиця Гарбульова*, член Національної спілки письменників України, лауреат літературної премії ім. Федора Потушняка поет *Василь Густі*, який прочитав теплий, шемливий вірш, присвячений світлій пам’яті нашого славетного земляка.

На пленарному засіданні було виголошено доповіді “Федір Потушняк – художник слова” (професор кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Лідія Голомб*), “Етнографічні дослідження Федора Потушняка”

(професор кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ” *Михайло Тиводар*), “Федір Потушняк як археолог” (кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства НАН України ім. І.Крип’якевича *Павло Пеняк*), “Археологи Потушняки: від батька до сина” (кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Закарпатського краєзнавчого музею *Йосип Кобаль*), “Філософські погляди Федора Потушняка” (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ “УжНУ” *Іван Андрусяк*).

На конференції працювало 4 секції: 1) літературознавства (керівники – проф. *Лідія Голомб*, проф. *Валентина Барчан*, секретар – *Тетяна Лях*); 2) журналістики та мовознавства (керівники – доц. *Любиця Бабота*, проф. *Валентина Статєєва*, секретар – *Ольга Чижмар*); 3) етнографії (етнології) (керівники – проф. *Михайло Тиводар*, доц. *Іван Сенько*, секретар – *Василь Коцан*); 4) археології (керівники – проф. *В’ячеслав Котигорошко*, д.і.н. *Карол П’єта*, секретар – доц. *Ігор Прохненко*).

У роботі секції літературознавства взяло участь 13 науковців. Доповіді були дуже змістовними і розкрили різні грані літературного таланту Федора Потушняка. Кожен доповідач підійшов по-своєму до розкриття обраної теми, засвідчивши нове прочитання творчості Федора Потушняка. Так, доктор філологічних наук, завідувач кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Валентина Барчан* у своїй доповіді “Поетика повісті “Со-вість” Федора Потушняка” простежила, що письменник досить широко використовував елементи психоаналізу. Оригінальним підходом відзначалася доповідь доктора філологічних наук, професора кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Лідії Голомб* “Таємнича Саломея лірики Федора Потушняка”. Вона засвідчила, що Лідія Голомб є одним із найкращих фахівців з вивчення творчості Федора Потушняка.

Ґрунтовними і змістовними були доповіді кандидата філологічних наук, доцента кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Евеліни Балли* (“Поетії у прозі Федора Потушняка: поетика жанру”); кандидата філологічних наук, доцента кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Марії Козак* (“Символіка пейзажів у ранній ліриці Федора Потушняка”); кандидата філологічних наук, доцента кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Наталії Вигодованець* («Дві незавершені поеми Федора Потушняка: “Довгович” і “Павлович”»); кандидата філологічних наук, доцента кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Олександри Ігнатович* (“Пріоритети розвитку крайової літератури (на матеріалах публікацій “Літературної неділі”)”); кандидата філологічних наук, доцента кафедри методики викладання суспільно-гуманітарних дисциплін Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти *Наталії Ребрик* (“Античні

образи в поезії Федора Потушняка”); кандидата філологічних наук, доцента кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Марії Яремкович* (“Мотив пошуку ідеалу в ліриці Федора Потушняка”).

Доповіді компаративного характеру виголосили старший лаборант кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Тетяна Лях* (“Дитячий світ у новелах Федора Потушняка «Вогник» та Марка Черемшини «Бо як дим підоймається»”) та аспірантка кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Ганна Сабадош* (“Селянський світ в оповіданнях Федора Потушняка та Дмитра Бузька 20–30-х рр.”). Те, що в літературі Закарпаття побутував жанр готичної новели на прикладі творчості Федора Потушняка простежив викладач кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Олександр Кордонєць* (“До історії української готичної новели («Незвичайне» Федора Потушняка і «Гостина» Б.Лепкого”). Оригінальною і самобутньою була доповідь кандидата філологічних наук, доцента кафедри української літератури ДВНЗ “УжНУ” *Оксани Тиховської* (“Осмислення праслов’янських культів у етнографічних працях Федора Потушняка «Огень въ народныхъ вѣрованяхъ», «Вода, земля и воздухъ въ народном вѣрованю»”). А виступ кандидата мистецтвознавства, старшого викладача кафедри україністики Пряшівського університету (Словаччина) *Валерії Юричкової* (“Багатогранність образності поетичної творчості Федора Потушняка”) засвідчив не тільки глибину аналізу тексту, а й *підтвердив*, що дослідження письменницького доробку Федора Потушняка вийшло на міжнародний рівень.

Жваво проходило обговорення доповідей учасників секції журналістики та мовознавства. Про публікації Федора Потушняка на сторінках періодичних видань краю під час Другої світової війни говорили кандидат мистецтвознавства, доцент, директор Інституту русистики, україністики і славистики Пряшівського університету (Словаччина), доктор honoris causa ДВНЗ “УжНУ” *Любиця Бабота* (“Доробок Федора Потушняка в часописі «Літературна неділя»”) і кандидат філологічних наук, професор кафедри української та русинської філології Ниредьгазької Вищої Школи (Угорщина) *Михайло Капраль* (“Періодика Підкарпатської території 1939–1944 рр. (матеріали до повної бібліографії Федора Потушняка”). Доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ДВНЗ “УжНУ” *Валентина Статєєва* у своїй доповіді (“Мовознавчі праці Федора Потушняка”) простежила доробок письменника у галузі діалектології, фразеології, ономастики тощо. Особливе зацікавлення викликав виступ кандидата філологічних наук, доцента кафедри української мови ДВНЗ “УжНУ” *Віталії Папіш* (“Психологічний фактор у художньому мовленні Федора Потушняка”) та провідного спеціаліста кафедри української літератури ДВНЗ

“УжНУ” *Ольги Чижмар* (“Функціонування літературно-художнього антропонімікону в романі «Повінь» Федора Потушняка”).

У секції етнографії (етнології) про спадщину Федора Потушняка говорили старший науковий співробітник Закарпатського краєзнавчого музею Ілля Грибанич (“Пасха та писанки у працях Федора Потушняка”); кандидат філологічних наук, завідувач кафедри російської літератури ДВНЗ “УжНУ” *Іван Сенько* (“Роман Федора Потушняка «Повінь»: етнологічні аспекти”); студентка-магістрантка філологічного факультету ДВНЗ “УжНУ”, внучка вченого й письменника *Мілана Потушняк* (“Народні вірування у малій прозі Федора Потушняка 1941–1944 рр.”).

Частина учасників секції етнографії (етнології) присвятила свої виступи народознавчим проблемам Карпатського регіону. Це, зокрема, доповіді доктора історичних наук, директора Національного музею народної архітектури і побуту України (Київ) Павла Федаки (“Народне житло Закарпаття у контексті загальноукраїнських і європейських зв’язків”); завідувача відділу експозиції Закарпатського музею народної архітектури і побуту Василя Коцана (“Жіночі сорочки українців верхів’я річки Боржави кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.”); заступника директора з організаційної роботи Малої академії наук (м. Ужгород) *Кузьми Вікторії* (“Створення та діяльність музею Етнографічного Товариства Підкарпатської Русі (1935–1939 рр.)”); аспіранта Інституту етнології і культурної антропології Університету ім. Адама Міцкевича (Познань, Польща) *Томаша Косека* (“Повсякденне життя у сучасному післяколгоспному селі на території українських Карпат очима етnologa”), аспіранта Інституту філософії та соціології Польської Академії Наук (Варшава, Польща) *Ігнація Юзвяка* (“Етносоціальні процеси в селищі Солотвино Тячівського району в ХХ–ХХІ ст.”) та ін.

Цікаво та змістовно, із використанням сучасної мультимедійної техніки пройшла робота секції археології. Головна увага тут акцентувалася на питаннях розвитку археології у Словаччині та на дослідженні словацькими й закарпатськими науковцями регіону Верхнього Потисся.

Про основні напрямки пошуків у царині археології на теренах Словаччини загалом і Верхнього Потисся зокрема говорили у своїх доповідях доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології Словацької Академії Наук (Нітра, Словаччина) Карол П’ета; кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Словацької Академії Наук (Нітра, Словаччина) Іван Хебен; кандидат історичних наук, завідувач Східнославацького філіалу Інституту археології Словацької Академії Наук (Кошиці, Словаччина) Юліус Береш; молодший науковий співробітник Східнославацького філіалу Інституту археології Словацької Академії Наук (Кошиці, Словаччина) Ева Горватова; магістр

Східнославацького філіалу Інституту археології Словацької Академії Наук (Кошиці, Словаччина) Растислав Грега; кандидат історичних наук, доцент Інституту історії Філософського факультету Пряшівського університету (Пряшів, Словаччина) Мар'ян Віздал; кандидат історичних наук, працівник Кошицького обласного управління охорони пам'яток (Левоча, Словаччина) Антон Карабінюш.

Різноманітні аспекти дослідження давньої історії Верхнього Потисяччя висвітлювали у своїх виступах кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ” Ігор Прохненко, здобувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ” Костянтин Щербей, молодший науковий співробітник НДІ Карпатознавства ДВНЗ “УжНУ” Володимир Мойжес та ін.

Директор Закарпатської філії науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України Ігор Зомбор присвятив свій виступ культурам та релігійним віруванням населення до-римської Дакії, а молодший науковий співробітник НДІ Карпатознавства ДВНЗ “УжНУ” Костянтин Сясько проаналізував відносини Римської імперії з племінним світом варварів.

На заключному пленарному засіданні учасники конференції прийняли таку ухвалу:

1. Видати збірник матеріалів конференції “Науковий і мистецький світ Федора Потушняка”.

2. Упорядкувати та видати неопубліковані досі етнографічні та археологічні праці Федора Потушняка.

3. Продовжувати роботу з архівною спадщиною митця.

4. Сприяти укомплектуванню повної бібліографії літературного, археологічного, історико-етнографічного доробку вченого.

5. Популяризувати поетичну, прозову та драматургічну спадщину Федора Потушняка, сприяти її запровадженню в шкільні та вишівські навчальні програми.

6. У рік Федора Потушняка зусиллями науковців і культурних діячів провести широку роз'яснювальну роботу в загальноосвітніх навчальних закладах Закарпаття щодо вивчення життя і діяльності Федора Потушняка.

7. Звернутися до Ужгородської міської ради з клопотанням назвати одну з вулиць Ужгорода іменем Федора Потушняка.

Кожен з учасників форуму отримав у подарунок книжку вибраних творів Ф.Потушняка “Мій сад” та монографію М.Тиводара “Життя і наукові пошуки Федора Потушняка”, а іноземні учасники – ще й довідкову та красназничу літературу, люб'язно надану завідувачем кафедри туризму ДВНЗ “УжНУ” Федором Шандором.

У рамках конференції відбувся огляд експозиції рідкісних книжкових видань та періодики (загалом 65 позицій) про життя і творчість митця, яку підготувала завідувач відділу “Карпатики” Наукової бібліотеки ДВНЗ “УжНУ” Марія Чорній. Гості могли переглянути як прижиттєві уже раритетні видання творів митця, наприклад, “На бѣлых скалах” (1941), “Кристали” (1942 р.), так і книги, що побачили світ уже після його смерті. Найбільшу увагу привернули 4 річники “Литературной недѣли” за 1941–1944 рр., в яких Федір Потушняк надрукував низку етнографічних, фольклорних, літературознавчих, мовознавчих і краєзнавчих статей.

За матеріалами конференції готується науковий збірник, який стане в нагоді всім, хто цікавиться археологією, етнографією та літературою Закарпаття.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Зан Михайло, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології ДВНЗ “УжНУ”.

Кичак Оксана, студентка-магістрантка історичного факультету ДВНЗ “УжНУ”.

Коцан Василь, завідувач відділу експозиції Закарпатського музею народної архітектури та побуту, здобувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”.

Котигорошко В'ячеслав, доктор історичних наук, професор кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”, директор НДІ Карпатознавства ДВНЗ “УжНУ”.

Ліхтей Ігор, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”.

Леньо Павло, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”.

Пеняк Павло, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства НАН України ім. І.Крип'якевича.

Прохненко Ігор, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”.

Сенько Сергій, здобувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”.

Тиводар Михайло, доктор історичних наук, професор кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “УжНУ”.

Юзвяк Ігнацій, аспірант Інституту філософії та соціології Польської Академії Наук (Варшава, Польща).

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ:

Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології

В авторській редакції
Дизайн, комп'ютерна верстка – **Ренати Рещ**

В оформленні використано роботу
М.Сирохмана «Церква в с.Репинне»

Оригінал-макет виготовлено у «Поліграфцентрі «Ліра»
Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 року.

Підписано до друку 12.08.2010 р. Формат 64x90/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Умов.друк.арк. 11,5.
Гарнітура Times New Roman. Зам. № 343. Тираж 200 прим.

Поліграфцентр «ЛІРА»:
88000, м. Ужгород, вул. Митрака, 25.
Серія ЗТ № 24 від 7 листопада 2005 року.

І 90 **Історичні студії:** Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології / Упорядник І.М.Ліхтей. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”. – Випуск 3. – 172 с. : іл.

Публікації збірника торкаються актуальних питань всесвітньої історії та етнології. Особлива увага приділяється етнокультурним і політичним процесам, що відбувалися на теренах Центрально-Східної Європи у стародавні часи та епоху Середньовіччя, простежуються досягнення в галузі етнології (етнографії). При цьому, в науковий обіг вводяться маловідомі джерела, робиться спроба їх аналізу.

Для науковців, викладачів історії та етнології, вчителів і студентів, а також усіх, хто цікавиться всесвітньою історичною спадщиною.

ББК 63.3(0)
УДК 94(100)